

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXIX. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

Az egységtől a felbomlásig

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

A LAPSZÁM SZERKESZTŐJE SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

nka

– MMXVII ŐSZ –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁ CZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KISPÁL RICHÁRD, SÁNTA TAMÁS, SZABÓ SÁNDOR

Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáraiért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:

www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetések és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelenítésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Veres Ildikó, Ages Quod Agis Nonprofit Kft.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalomjegyzék – Contents

TANULMÁNYOK – STUDIES

OLASZ LAJOS

A Császári és Királyi Légjáró Csapatok az I. világháborúban

Imperial and Royal Aviation Troops in World War I

DOI 10.14232/belv.2017.3.1 5

STENCINGER NORBERT

Gáztámadás a Doberdó-fennsík védelmében – 1916. június 29.

Gas Attack in the Defence of Doberdo Plateau – 29th June, in 1916

DOI 10.14232/belv.2017.3.2 20

NAGY SZABOLCS

Az 1916-os erdélyi betörés egyes hatásai a háromszéki nemzetiségi együttélésre

Some Impacts of the Romanian Invasion of Transylvania in 1916 to the Ethnic Coexistence in Háromszék

DOI 10.14232/belv.2017.3.3 33

GYARMATI ENIKŐ

„A polgárháború veszélyének elhárítása Ausztria–Magyarországon”

Báró Szilassy Gyula gondolatai a duális Monarchia átalakításáról

és a nemzetiségi ellentétek feloldásáról 1917–1918 fordulóján

„How to Stave Off a Civil War in Austria–Hungary?”

Baron Julius von Szilassy on the Reconstruction of the Dual Monarchy

and Reconciling the National Conflicts in 1917–1918

DOI 10.14232/belv.2017.3.4 42

SZEGHÓ PATRIK

Fiumétől Korfuig

A horvát jugoszlávizmus lehetőségei és útvesztői a dualizmus korának végén (1903–1918)

From Rijeka to Corfu: The Evolution and Opportunities of Croatian

Yugoslavism at the End of the Dualist Period (1903–1918)

DOI 10.14232/belv.2017.3.5 55

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Az első világháború és a magyar–horvát unió felbomlása Bajza József publicisztikájában

The First World War and the Dissolution of the Croatian–Hungarian Union in József Bajza’s writings

DOI 10.14232/belv.2017.3.6 75

ALBERT B. GÁBOR

A Deák kultusztól a romantikus „Ferenc Jóska-kép” kialakulásáig
Avagy az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja a Horthy-korszak
történelemtankönyveiben

From the Cult of Ferenc Deák to the Romantic Image of Franz Joseph

DOI 10.14232/belv.2017.3.7 90

KATONA CSABA

Mit adtak nekünk a magániratok?
Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában

What are the Personal Papers Give Us?

Diaries, Memoirs in the Research of the First World War

DOI 10.14232/belv.2017.3.8 99

KÖZLEMÉNYEK – PUBLICATIONS

BŐGRE ZSUZSANNA

Megtérés és identitásváltozás

Conversion and Changing Identity

DOI 10.14232/belv.2017.3.9 111

OLASZ LAJOS PHD

olasz@jgypk.szte.hu
főiskolai docens (SZTE JGYPK)

A Császári és Királyi Légjáró Csapatok az I. világháborúban

Imperial and Royal Aviation Troops in World War I

ABSTRACT

In the military circles of the Austrian–Hungarian Monarchy, it was recognised relatively early what options lied in utilising aviation tools for war purposes. Due to the traditional military approach of the highest management and the limited financial resources, the field of aviation had not been developed appropriately. When the war burst out, the entente countries had essential aviation tool superiority as compared to that of the Monarchy. During the years of the war, there was considerable growth in the field of military aviation even in the military force of the Austrian–Hungarian Monarchy. In 1915, the low staff number Aeronautic Group was transformed into the Aviation Troops, then in 1918, the Imperial and Royal Air Forces were established. By the last year of the war, the Monarchy’s air forces got transformed into an independent arm both from the point of view of their organisation and application. In August 1914, Austria and Hungary had only 48 aircrafts and 289 staff members, while in October 1918, they had 1733 aircrafts and 5711 staff members. Despite the enormous growth and the resistance of the aviation soldiers, till the end, the Monarchy had had considerable disadvantage as compared to the entente forces in the field of aviation because of the initial lagging and the limited manufacturing and servicing capacities.

KEYWORDS

World War I, military aviation, aircraft and balloons, air war

DOI 10.14232/belv.2017.3.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Olasz Lajos (2017): A Császári és Királyi Légjáró Csapatok az I. világháborúban. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 5–19. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A KATONAI REPÜLÉS KEZDETEI A MONARCHIÁBAN

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai köreiben viszonylag korán felismerték a légi eszközök háborús célra való felhasználásnak lehetőségeit. A „*Császári és Királyi*” közös haderő hadrendjébe 1893-ban jelent meg a Katonai Légjáró Részleg, az első ballonos megfigyelő osztag (1 léggömb, 32 fő). A léggömbös egységet alkalmazás tekintetében az 1. vartüzér ezred alárendeltségébe helyezték. Az ballonos osztagok száma lassan emelkedett, 1909-ben már 6 ilyen alakulat működött, (egyenként 1-2 léggömb, 5 tiszts és 56 fő legénység). Ebben az évben rendszeresítették az első Parseval típusú katonai léghajót, M I. jelzéssel. A légi egységek vezető szervének neve 1909-ben Léghajós osztályra változott, parancsnoksága Fischamendben működött. Az osztályt Franz Hinterstoisser ezredes vezette, a személyi állományához 18 tiszts és 178 fő legénység tartozott. A Léghajós osztály 1909. október 7-én az újonnan felállított, Leopold Schleyer vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló Közlekedési dandár alárendeltségébe került. A légi egységek mellett oda tartoztak a vasúti és távíró csapatok is.¹

Az első repülőgépeket 1910-ben vette állományba a Monarchia hadereje. A megfelelő kiképzéssel rendelkező személyzet számának növelése érdekében 1911-ben Bécsújhelyen pilóta iskolát állítottak fel. A repülőgépek már 1911-ben részt vettek a hadgyakorlatokon. Augusztus 21–23. között a Körösöknél, szeptember 3–6. között Esztergom térségében 6 katonai gép támogatta a „*saját*” csapatokat, míg az „*ellenséges*” erők oldalán önként vállalkozó polgári pilótákat és gépeiket alkalmazták. A Mezőhegyes körzetében 1912. szeptember 6–12. között tartott gyakorlaton, amelyet Ferenc Ferdinánd trónörökös vezetett, már mindkét oldalon katonai pilóták repültek 8, illetve 7 géppel. A gyakorlat egyik mozzanataként, a repülőgépek, Szegednél a Tiszán állomásozó monitorok ellen színes papírgömbök ledobásával imitált bombatámadást hajtottak végre. Ebben az évben a Monarchiának 7 kiépített katonai repülőtere volt, ezeken 1-1 repülőpark állomásozott, összesen 22 géppel és 156 fő személyzettel.²

A Léghajós osztály a repülő, léghajós és léggömbös alakulatok felett rendelkezett. A ballonos egységek csak szakmai irányítás, technikai felszerelés és kiképzés szempontjából tartoztak a Léghajós osztály alárendeltségébe, más tekintetben, alkalmazási, személyi, ellátási és fegyelmi ügyekben továbbra is a vartüzérség rendelkezett felettük. A Léghajós osztály szervezete három részlegre oszlott. A repülő és léghajós törzsosztag, a számvevőség, valamint a kísérleti fejlesztő részleg és az anyagvizsgáló állomás közvetlen a parancsnokság alárendeltségébe tartozott. Külön egységet képezett a műszaki osztag az anyagraktárakkal, műhelyekkel, gázolóállító teleppel. A harmadik, a kiképző osztag a légjáró erőkhöz átjelentkező katonák felkészítését látta el. Minden tavasszal volt felvétel, de a jelentkezőket jól megrostálták. 1914-ben 260 tisztból 192 főt, 462 legénységi állományú katonából 68 főt vettek át.³

A fokozatos fejlődés ellenére, a légjáró erők a katonai vezetés részéről nem kaptak komolyabb figyelmet. A Monarchia hadvezetése tradicionális hadászati elveket vallott, és hagyományos mozgó háborúban gondolkodott. Hiányzott a szervezés, az alkalmazás és a haditechnika összefüggéseit felismerő korszerű koncepció. A kötött megfigyelő ballonokat csak az erődök tüzérségének támogatására tervezték felhasználni. A léghajók esetében is kizárólag a távolfelderítő lehetőségekkel számoltak. A Monarchia 1911-ben 4 léghajóval (16 vizsgázott léghajóvezetővel) rendelkezett, de a nagy költségek és a bekövetkező balesetek miatt a háború kezdetére már

¹ PETER 1981. 36.; RÉVÉSZ 2013. 51–54.

² PUSZTAI 2015. 61.; NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 17–18.

³ MADARÁSZ 1928. 178–179.; PETER 1981. 95.

lemondtak harci alkalmazásukról. A Monarchiának 1912 júliusában 7 katonai repülő bázisa volt, melyen 16 katonai repülőgép és 45 pilóta állomásozott. Ezeknek is csak kiegészítő szerepet szántak, főként (léghajók hiányában) a távolfelderítés terén.⁴

Az 1911–1912-es olasz–török háború, majd a két Balkán-háború, a légi egységek epizód jellegű szerepe mellett is felhívta a figyelmet az új harceszközökben rejlő lehetőségekre. A Monarchia 1911-ben hivatalba lépő hadügyminisztere, Moritz von Auffenberg gyalogsági tábornok, felismerte a légi egységek fejlesztésének fontosságát. A Léghajós osztály élére 1912-ben egy rendkívül agilis parancsnokot neveztek ki, Emil Uzelac mérnökkari alezredest. Az 1912-ben hadügyminiszterré kinevezett Alexander von Krobotin tábornok azonban a tradicionális fegyvernem fejlesztésére koncentrált, így a korábbi hiányokat a háború kirobbanásáig nem sikerült pótolni. A nagyhatalmak közül 1908 és 1913 között Németország 28, Franciaország 22, Oroszország 12, Olaszország 8 millió US dollárt költött a légjáró csapatok kiépítésére, miközben a Monarchia csak 5 milliót. A világháború kitörésekor a Monarchia, a légi harceszközök száma, technikai színvonala, szervezése és alkalmazási elvei tekintetében egyaránt jelentős hátrányban volt a többi európai hatalommal szemben.⁵

1914 áprilisában a Hadügyminisztérium megbízásából Alexander Löhr főhadnagy, a Közlekedési dandár segédtitkja nagyszabású fejlesztési tervet dolgozott ki. Egy Légyáró ezred felállítását javasolta 2 zászlóaljjal, 4–4 századdal, századonként 4–6 osztaggal (mindegyikben: 4 gép, 6 pilóta). Ez mintegy 40 repülőegységet jelentett volna 160 géppel és 240 pilótával. Az egyes századokat (békében: repülő telepeket) a hadsereg- és hadtestparancsnokságok alárendeltségébe tervezte utalni. A rendelkezésre álló 2 léghajót a főparancsnokság tartalékának tekintette. A ballonos részleg tábori léggömbös századokat állított volna fel, minden hadsereg- és hadtestparancsnokság mellett (2 ballon, 6 tiszt és 194 fő legénység). A vár-léggömb osztagok (2–3 ballon, 3 tiszt, 50 fő legénység) továbbra is a tüzérség alárendeltségébe tartoztak volna. A új szervezés 1915 márciusában lépett volna életbe.⁶

1914 nyarán még csak 14 repülő telep került felállításra: 1. Fischamend (18 gép), 2., 11. és 13. Bécsújhely (22 gép), 3. Görz (7 gép), 4. és 6. Mostar (1 gép), 5. és 12. Újvidék (8 gép), 7. és 9. Krakkó (6 gép), 8. és 14. Aspern (14 gép), 10. Graz (8 gép). A 6., 9., 11. és 12. osztag békében nem volt aktív, gépekkel nem rendelkezett. A rendelkezésre álló 84 gépből csak 48 volt hadihasználatra alkalmas, a többi kiképző célokat szolgált. A mozgósítás elrendelésekor, a repülő telepeket repülő századokká szervezték át. A meglévő gépanyaggal csak 13 századot sikerült feltölteni, 12 század 4–4 géppel harci feladatokat végzett, egy Aspernben kiképzést folytatott. Az egységek szakanyaggal történő ellátását 5 repülő-anyagraktár biztosította (Krakkó, Przemysl, Stanislau, Újvidék, Szarajevó). Itt tároltak századonként 2–2 tartalék gépet. A háború kezdetén 12 léggömbös osztag állomásozott (1–1 ballonnal) a jelentősebb erődökben (Bécs, Krakkó, Przemysl, Póla, Cattaro, Klenak), a 6 vartüzérezred alárendeltségében.⁷

A háború kitörésekor a Monarchia Léghajós osztálya állományába 13 repülő század, 48 hadigép és 155 pilóta (ebből 114 katona), 1 bevethető léghajó és 28 léghajóvezető, 12 léggömbös osztag és 106 fő kiképzett ballonszemélyzet tartozott. A külön köteléket jelentő haditengerészeti légi-erőnek 5 bevethető hadi- és 17 iskolagépe volt. A központi hatalmak már a háború elején

⁴ GROSZ – HADDOW – SCHIEMER 1993. 2.; DESOYE 1999. II. 56.; MADARÁSZ 1928. 178.

⁵ DESOYE 1999. II. 48., 56.; RÉVÉSZ 2013. 106–107.

⁶ MADARÁSZ 1928. 179.; NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 31.; Österreichische Staatsarchiv – Kriegsarchiv (továbbiakban: ÖSK) Nachlasssammlung (Alexander Löhr) B 521.

⁷ PETER 1981. 116–117.; CSANÁDI – NAGYVÁRADI – WINKLER 1977. 60.; CSONKARÉTI 2008. 19.

komoly hátrányban voltak a légi harceszközök tekintetében. Az német és osztrák–magyar erők 280 gépével, 13 léghajójával és 32 ballonjával szemben az antant 595 gépet, 20 léghajót 60 ballont tudott felvonultatni.⁸

Az első napok után kiderült, hogy a rendelkezésre álló Etrich Taube gépek hadiszolgálatra alkalmatlanok, és a sok műszaki problémával küzdő Lohner típusok is csak korlátozottan használhatók. A Monarchia ezért már augusztus folyamán 26 német gépet vásárolt, decemberig pedig további 44 német gép érkezett. A Léghajós osztály december végén 147 géppel rendelkezett, miközben az Etrich Taube gépeket kivonták a hadiszolgálatból. A repülőszázadok száma az év végéig 16-ra emelkedett. Ebből 10 az orosz fronton, 4 Szerbia ellen került bevetésre, 2 pedig központi tartalékot képezett.⁹

Hasonló volt a helyzet a léggömbös alakulatokkal is. A hadszíntereken uralkodó esetenként kedvezőtlen időjárás körülmények között a gömbballonok nem voltak hatékonyak. A kötött ballonok legnagyobb magassága 500-600 méter volt, ahonnan szabad szemmel 6-7 km-re, távcsővel 12 km-es távolsáig tudtak megfigyelést végezni. Szeles idő esetén azonban általában csak 300-400 méterre tudták felengedni a ballonokat. A Monarchia német (Parsifal-Siegsfeld) sárkányballonokat vásárolt, ezzel már 28 léggömböt sikerült rendszerbe állítani. Minden vár-léggömbös osztag állományába 1 korszerű sárkányballon, és 1-2 korábbi fejlesztésű gömb ballon tartozott. Az osztagok számának növelésére azonban már nem maradt anyagi fedezet.¹⁰

A LÉGJÁRÓ CSAPATOK SZERVEZETE, VEZETÉSE

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a légügyi kérdésekkel a legfelsőbb szinten a közös Hadügy-minisztérium 5/M főosztálya foglalkozott, mely más gépesített alakulatok ügyeit is intézte. A háború kirobbanásakor a légjáró erők felettes szerve még a Közlekedési dandár volt. A hatékonyabb irányítás érdekében azonban az év végével a Léghajós osztályt kivonták ennek a dandár keretéből, és ezredparancsnoki hatáskörrel közvetlenül az 5/M főosztály alá rendelték. Az 1914-es tiszti ranglista (sematizmus) szerint a Léghajós osztály parancsnokságán a háború első évében 20 hivatásos és 3 tartalékos tiszt szolgált. Ez a szám a légierő önálló fegyvernemmé válása nyomán 1918-ra 247 hivatásos és 34 tartalékos tisztre emelkedett.¹¹

A Léghajós osztály elnevezése 1915. június 18-án, a szervezés ezred jellegére és a repülőök egyre nagyobb szerepére tekintettel „*Császári és Királyi Léggömbös Csapatok*”-ra változott. A harcoló egységek operatív irányítására 4 léggömbös parancsnokságot állítottak fel, melyek az orosz-, az olasz- és a balkáni fronton, illetve a közös haderő főparancsnoksága mellett működtek. Az egyes hadsereg-csoportok mellé léggömbös parancsnokokat vezényeltek, akik feladata a rendelkezésre álló repülő alakulatok (2-4 század) tevékenységének összehangolása volt. A harci feladatok meghatározását, a földi és légi erők közötti koordinációt, illetve a léggömbös erők harckészségét biztosító személyi, anyagi, logisztikai feladatok ellátását hadsereg-parancsnokságokon léggömbös törzstisztek, illetve vezérkari tisztek végezték. A repülő egységgel nem rendelkező hadtestekhez léggömbös összekötő tiszteket osztottak be.¹²

⁸ A nemzetközi szakirodalomban eltérő adatok szerepelnek, de ez nagyságrendi különbséget nem jelent. Ld. PETER 1981. 113.; GRAY – THETFORD 1992. IX.; CHRISTIENNE – LISSARAGUE 1986. 59.; GROEHLER 1980. 16.; MORROW 1993. 76.; DUZ 1989. 217.; DURKOTA – DARCEY – KULIKOV 1995. 4–5.; GERBERT 1928. 219.; BOWYER 1988. 17.; SUMIHIN 1987. 10.

⁹ PETER 1981. 118–119.

¹⁰ NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 32.; MADARÁSZ 1928. 180.

¹¹ PETER 1981. 119–120.; DESOYE 1999. II. 118.

¹² RÉVÉSZ 2013. 124–125.; GERBERT 1928. 219.; NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 33.

Az egyes hadseregeknél és hadtesteknél működő légjáró parancsnokságok, illetve a beosztott repülő századok szakmai kérdésekben a Légyáró Csapatok parancsnoksága, alkalmazás tekintetében a földi seregtettek alárendeltségébe tartoztak. 1916. január 1-jén az ballonos erődalakulatok fokozatos leépítésével megkezdték a tábori léggömb századok szervezését. Ezeket tüzerdandárok és gyaloghadosztályok mellé osztották be, és a repülő egységekhez hasonlóan kettős alárendeltségben működtek. A harcoló repülő és léggömbös egységek szakmai irányítása mellett a Légyáró Csapatok parancsnokságának másik fő feladatát a légi erők hátszágai alakulatainak szervezése, vezetése jelentette. Ennek koordinálására 1916. május 1-jén felállították a Légyáró Kiegészítő Csapat Parancsnokságot, amely a repülő és léghajós kiképzést, az anyagellátást, a honi légvédelmet és az időjárásjelző szolgálatot foglalta magába.¹³

Mivel a Hadügyminisztérium 5/M főosztálya már egyre kevésbé tudta ellátni a gépesített alakulatokkal kapcsolatos megnövekvő teendőket, ezért 1916. május 1-jén a légügyi terület irányítására létrehozták az 5/L főosztályt. A szervezet 5 osztályra (75 alosztályra) tagozódott, melyek felszerelési és ellátási (I.), műszaki, technikai (II.), gyártási (III.), személyi és kiképzési (IV.) ügyekkel és az anyagszertárakkal (V.) foglalkoztak. 1917. július 8-án a Légyáró csapatok felettes szerveként új központi parancsnokságot állítottak fel, Légyáró Erők Főfelügyelősége néven, József Ferdinánd főherceg vezetésével. A harcoló alakulatok feletti rendelkezést kivonták a Légyáró Csapatok hatásköréből, és közvetlenül a Főfelügyelőség alárendeltségébe utalták. A hátszágai alakulatok, a gyártó, ellátó és kiképző részlegek továbbra is a Légyáró Csapatok alá tartoztak és azon keresztül érvényesült felettük a Főfelügyelőség irányító szerepe. Az új szervezet 4 részből állt: I. Repülő és léghajós csoport, II. Tengerészeti repülő csoport, III. Műszaki, technikai csoport és IV. Általános és személyi ügyek csoportja.¹⁴

1918 folyamán már minden hadsereg törzsében hadsereg repülő parancsnokság, a hadtesteknél pedig repülő század parancsnokság működött. A fronton harcoló hadosztályok együttműködését a légi erőkkel légyáró referensek koordinálták. A hadseregcsoportok alá beosztott légyáró parancsnokságok állománya, felderítő, vadászrepülő, ballonos törzstisztből és műszaki tisztből, felderítő és ballonfelderítő kiértékelő tisztből, rádiótechnikai és építési tisztből állt. Az egyes hadseregek mellett működő légyáró parancsnokok törzséhez a felderítő, vadászrepülő, csatarepülő vagy ballonos század parancsnoka, valamint egy fényképész szakaszparancsnok tartozott. A hadtestek önálló légyáró törzssel nem rendelkeztek, a beosztott légi egységek parancsnokai látták el a szükséges szervező és irányító feladatokat. A hadosztály-parancsnokságokra vezényelt légyáró referensek önállóan végezték koordináló feladataikat.¹⁵

A Légyáró Erők Főfelügyelőségének működése bizonyos problémákat vetett fel. Az 5/L főosztály és a Légyáró Csapatok parancsnoksága közé beiktatott szerv esetenként bonyolította az ügyek intézését, hatékonyságot rontó párhuzamosságokhoz vezetett. A harcoló egységek és a hátszágai alakulatok szétválasztása együttműködési nehézségeket okozott. A légi erők háborús szerepük, speciális tevékenységük, személyi és anyagi igényeik tekintetében egyaránt önálló fegyvernem jellegét öltötték. Lehetőségeik kiaknázásához a légi ügyek minden területére kiterjedő egységes vezetésre volt szükség. Ezért 1918. szeptember 3-án a Főfelügyelőséget felszámolták és létrehozták a Légyáró Erők (Légyerők) Főparancsnokságát, melynek élére Ellison von Nidlef vezérőrnagyot nevezték ki. A légi erők tevékenységét azonban a gyakorlatban, mint főparancsnok-helyettes továbbra is Emil Uzelac irányította, akit 1918. május 1-jén szintén

¹³ MADARÁSZ 1928. 182.; DESOYE 1999. II. 98.

¹⁴ MADARÁSZ 1928. 182.

¹⁵ GERBERT 1928. 219.; RÉVÉSZ 2013. 124–125.

vezérőrnaggyá léptettek elő. A Főparancsnokság szervezési és hadműveleti (I.), kiképzési és személyügyi (II.), honi légvédelmi (III.), illetve anyagi és műszaki (IV.) osztályból állt (összesen 17 alosztály).¹⁶

A repülőgépek felségjelzését 1913-ban rendszeresítették. Ez piros–fehér–piros festés volt, amely a pilótaülés mögötti törzsrészre, a vezérsíkokra és a szárny végekre került fel. Esetenként a függőleges vezérsíkra, illetve a ballonokra felfestették a Monarchia hadizászlaját, amelyen az egyik oldalon piros–fehér–piros alapon az osztrák, mellette pedig piros–fehér–zöld alapon a magyar koronás kiscímer volt látható. 1915-től új felségjelzést vezettek be, a fekete máltai keresztet, melyet a szárnyak alsó és felső felületére, a törzsközépre és a függőleges vezérsíkra festettek fel, kezdetben fehér négyzetben, 1917-től pedig csak fehér szegéllyel. 1918-ban a német légerővel közös akciók nyomán, a könnyebb azonosíthatóság érdekében a német gerenda keresztet kezdték alkalmazni (Balkankreutz).¹⁷

A repülőgép típusokat a gyártás során jellegük, feladatuk szerint megkülönböztetve betűjelzéssel és római számokkal látták el. Az A és B jelzés fegyvertelen egy- és kétfedelű konstrukciót jelölt. A fegyveres felderítő típusokat C, a vadászgépeket D, a többmotoros bombázókat G betűvel jelölték (UFAG C I., Albatros D III., Brandenburg G I.) Az egyes gépek rendszerint feltűnő színezést, fantáziadús egyéni jelzéseket (koponya, fekete macska stb.) viseltek, melyekkel a pilóták azonosították maguk. 1916-tól elterjedt az álcázó célú festés, ami zöld vagy barna alapszínt, álcázó foltokat, vagy mozaikszerű (méhsejt alakú) színstruktúrát jelentett. A kötelék-harcászat általánossá válásával, 1917-től az egyes századok általában a gépeiket hasonló egyéni jelzésekkel, motívumváltozatokkal látták el. A légi alakulatok személyzete egységes ruházattal kezdetben nem rendelkezett. Mivel az állomány nagy része más csapattektől került átvezénylésre, sokan eredeti alakulatuk egyenruháját hordták, és csak a gallérra tűzött léggömb jelvény jelezte a fegyvernemi hovatartozásukat.¹⁸

A tábori repülő századok 1914-ben szervezetszerűen 6 repülőgéppel, 4 gépjárművel, 44–47 lovas kocsival és 84–90 lóval rendelkezett. A személyi állomány 106 fő (8 tiszt, 98 fő legénység) volt, ebből hajózó: 7 pilóta és 6 megfigyelő. A gépek számát 1915-ben 8-ra növelték, a személyi állomány 174 főre (11 tiszt és 163 fő legénység) emelkedett ebből hajózó volt: 9 pilóta és 8 megfigyelő. A szállításhoz 6 gépjármű és 34 lovas kocsi állt rendelkezésre. Monarchia repülőgép gyártásában kezdetben az egységesítést szolgáló műszaki megoldások játszottak főszerepet. Ez megkönnyítette a gyártás bővítését, a karbantartás, az alkatrészellátás biztosítását, egyszerűbbé tette a kiképzést. A századokat hasonló konstrukciókkal, 150–160 LE-s motorral felszerelt kétüléses, alapvetően felderítésre szánt típusokkal látták el. A légi tevékenység bővülésével és az állóháború kialakulásával egyre nagyobb jelentőséget kapott az ellenséges felderítés megakadályozása, az idegen gépek elűzése az állások fölül, ugyanakkor a front vonal felett tevékenykedő saját repülő légi védelmének biztosítása. Ehhez a felderítő századokhoz 1-2 vadászgépet osztottak be.¹⁹

A Monarchia tábori repülő századainak száma 1915-ben csak 2 egységgel bővült, 1916 végére azonban a repülőgyártás felfutása nyomán már 37 repülő század állt rendelkezésre. A Légjáró Csapatok vezetésének tervei között még ennél is több szerepelt. A 8 hadsereg alárendeltségébe 2-2 bombázó századot akartak vezényelni, hogy a repülő nagyobb mértékben be tudjanak avatkozni a főli harcokba. Ezt azonban nem sikerült megvalósítani, 1916-ban csak 1 kétmotoros bombázó gépekkel felszerelt légi egység került a frontra. A Filegerkompanie (Flik) 101 G repülő

¹⁶ GROSZ – HADDOW – SCHIEMER 1993. 3–4.

¹⁷ CSONKARÉTI 2008. 48.; PETER 1981. 119.

¹⁸ PETER 1981. 119.

¹⁹ GERBERT 1928. 119–121.; MADARÁSZ 1928. 180–183.; CZIRÓK 2015. 65.

csoport 10 bombázó és 4 vadászgépből állt, 246 fős személyzettel (16 tiszt, 230 fő legénység) 8 gépjárművel, 58 lovas kocsival. A bombázó gépek gyártásának nehézsége miatt további 4 századot csak 1918-ban sikerült rendszerbe állítani, részben Németországból vásárolt repülőanyaggal.²⁰

A repülő harcászat fokozatos változásával, a gépek kötelékben történő bevetésével a vegyes összetételű századok alkalmazása már nem bizonyult hatékonynak. A gyártás és az alkalmazás tekintetében a korábbiakkal szemben egyre inkább a specializálódás került előtérbe, hogy az egyes harcfeleadatokat más-más tulajdonságokkal rendelkező gépekkel hajtsák végre. A tábori repülőszázadokat eltérő feladatkörüknek megfelelő betűjelekkel látták el. A közelfelderítők D (Divisionaufklärer), a távolfelderítők F vagy K (Fernaufklärer, Korpsaufklärer), az együlékes gyorsfelderítők P (Photoeinsitzer), a vadászok J (Jagdflieger), a bombázók G (Grossflugzeug), a gyalogsági repülő I (Infanterieflieger), a csatarepülők S (Schlachtflieger) jelzést kaptak.²¹

A tábori repülő alakulatok száma 1917-ben tovább növekedett, az év végére a Monarchia 61 repülő egységgel rendelkezett. Az év folyamán 7 önálló vadászrepülő századot állítottak fel. Ekkor szervezték meg az első gyalogsági repülő századot is. A közvetlen a harctér felett kis magasságban tevékenykedő gépekbe 2 ferdén lefelé tüzelő géppuskát építettek be, és kis súlyú bombákkal látták el őket. Az ellenséges csapatok elhárító tüze elleni védekezésül, 1918-ban megjelent a csatarepülőgép, amelynek a motorját és pilótaülését alulról páncélozták. A repülőgép gyártás komoly problémái ellenére 1918-ban a tábori alakulatok számát sikerült tovább növelni, és augusztus végére 46 közel- és 10 távolfelderítő, 13 vadászrepülő, 3 gyalogsági és 5 bombázó század, valamint 8 négygépes vadászraj állt rendelkezésre. A tavasz folyamán további 5 század kereteit is felállították, de a nagy veszteség pótlásának igénye miatt gépanyaggal már nem tudták feltölteni.²²

A katonai ballonok területén is jelentős fejlődés zajlott le. A korábbi 600 m³-es ballonok után 800 és 1000 m³-es léggömböket gyártottak, ami magasabbra volt felbocsátható. Az 1915-ben rendszeresített új, 850 m³-es Parsifal-Sigsfeld ballon 1000 m feletti magasságot is elérhetett, jelentősen megnövelve ezzel a személyzet látótávolságát. 1917-ben új fejlesztésű AE típusú, stabilabb és jobb megfigyelést biztosító ballonok kerültek a csapatokhoz. A kezdetben 24 LE-s csörlőmotorokat 60, majd 100 LE-re cserélték, ami jelentősen meggyorsította a léggömbök fel- és levonását, hatékonyabbá téve az alkalmazást. Az 1914-ben még lófogató szereket fokozatosan motoros eszközök váltották fel. A töltőgáz előállításánál a biztonságosabb szilíciumos eljárásra tértek át. A háború kezdetén még csak esetileg alkalmazott ejtőernyő a személyzet alapfelszerelésének részévé vált.²³

A Monarchia 16 ballonos osztaga 1915 decemberéig a vartüzérség alárendeltségébe tartozott, és számozása megegyezett a felettes tüzeralakulatéval. Az állásharc kialakulásával a léggömbös egységeket fokozatosan kivonták az erőd csapatok kötelékéből, és átvezényelték a tábori hadseregekhez, ahol a tüzércsoportok vagy gyaloghadosztályok alárendeltségébe kerültek. A ballonos egységek jelzése 1916 januárjától megváltozott, és egyenként sorszámot kaptak. Az év folyamán további 9 osztagot állítottak fel. A tábori léggömbös csapatokat 1917 szeptemberében átszervezték, az osztagok helyett századokat állítottak fel. A fogatolt századok állományába 6 tiszt és 137 fő legénység, 1 ballon, 1 gázfejlesztő, 1 csörlő, 31 lovas kocsi és 82 ló tartozott, a gépkocsizó egységek személyzete 6 tiszt és 128 fő legénység volt, a ballon, a csörlő és a gázfejlesztő mellett 4 utánfutós tehergépkocsival, 6 lovas kocsival és 28 lóval rendelkeztek.²⁴

²⁰ CSONKARÉTI 2008. 61.; PETER 1981. 152.

²¹ MADARÁSZ 1928. 181.; NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 33.

²² GROSZ – HADDOW – SCHIEMER 1993. 552–553.

²³ CSONKARÉTI 2008. 19–20.; MADARÁSZ 1928. 186–188.

²⁴ PETER 1981. 152., 189–192.; NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 35.

A Monarchia hadereje 1912-ben még 4 léghajóval rendelkezett, 1914 augusztusára azonban 2 szerkezet balesetben megsemmisült, egy pedig műszakilag használhatatlan állapotban volt. Ezért a léghajók bevetésére a háború alatt nem került sor. Az orosz fronton jelentkező távfelderítő igényt, német léghajók kölcsönzésével oldották meg. A Balkánon, a román hadba lépés, illetve az antant csapatok Szaloniki térségében végrehajtott partraszállása után a nagy távolságra végrehajtott felderítő és bombázó bevetéseket magyar területre telepített német léghajós egységek teljesítették, részben a Temesvár mellett, Szentandrásnál kiépített bázisról.²⁵

A haditengerészet repülő egységei, mint az európai államok többségében külön testületet alkotott, és a flotta főparancsnokság alárendeltségébe tartozott. Repülő szakmai szempontból ugyan a Hadügyminisztérium légi ügyekkel foglalkozó főosztálya volt felettük illetékes, minden más szempontból azonban a tengerészet részét képezték. A szárazföldi haderő és flotta légi egységei közötti együttműködés javítása érdekében 1917. április 18-án a Légjáró Csapatok parancsnokságára tengerészeti repülő-összekötőt vezényeltek, az alárendeltségi viszonyok azonban a háború végéig nem változtak. A haditengerészet gépeinek a száma 1914 decemberére 22-ről 48-ra emelkedett. A flotta 1915–1916 folyamán 207 hidroplánt és repülőcsónakot, majd 1917. január és 1918. október között újabb 548 gépet kapott. A háború alatt a tengerészetnek összesen 803 gépet adtak át (ebből 247 gép volt magyar gyártmány).²⁶

A Monarchia 1914-ben 4 tengerészeti repülő állomással (Catarina, Kumbor, Sebenico, Trieszt) rendelkezett, ebből a Catarina kiképző bázis volt. 1915-ben 7 új támaszpont épült, közülük a keszthelyi kikötő főként az Albertfalván gyártott gépek berepülésére szolgált. 1916-ban további 7, 1917-ben 3, 1918-ban pedig 2 új repülő állomást létesítettek, így a Monarchia flottája összesen 23 repülő bázist használt. A személyi állományt 1914 végén 224 fő, 1915 decemberében 1113 fő alkotta. A létszám 1917. augusztus 1-jére 2142 főre, 1918. július 1-jére pedig 2428 főre emelkedett.²⁷

A LÉGIERŐ FEJLESZTÉS SZEMÉLYI ÉS ANYAGI-MŰSZAKI BÁZISA

A Monarchia a háború kirobbanása előtt nem rendelkezett a légi erők szélesebb körű felhasználását biztosító anyagi készletekkel, gyártó kapacitással, kellő számú kiképzett személyzettel, vagy a csapatok ellátásához szükséges hálózattal. Az első hónapok anyagigényét, gépveszteségeit a szűkös tartalékokból pótolták, a személyzet kiegészítésére pedig behívták a hátországban visszamaradt gyakorlott repülőket. Hamarosan világossá vált azonban, hogy nagyszámú új hajózó állomány és földi kiszolgáló személyzet kiképzésére lesz szükség. Az első repülő kiképző századot (Fliegerersatzkompanie – Flek) 1914. november 15-én állították fel, Aspemben, 81 fővel. 1915 elején további 5 kiképző század kezdte meg a működését (Fischamend, Görz, Graz, Bécsújhely, Szeged). A kiképző egységek irányítására 1915 márciusában, Bécsújhelyen megszervezték az I. repülő kiképző zászlóaljat. 1915 folyamán újabb 5 kiképző század létesült (Bécsújhely [2], Parndorf, Szombathely, Újvidék).²⁸

Egy-egy kiképző század állományába 2 tiszt és 145 fő legénység tartozott. A kiképző zászlóalj 85 repülőgéppel rendelkezett (25 alapkiképző, 30 II. fokú, 12 felderítő és 18 vadász gyakorlógép). 1915. október 1-jén Bécsújhelyen repülő tiszti iskola létesült, ahová 30 évnél fiatalabb zászlósokat,

²⁵ PETER 1981. 119.; CSONKARÉTI 2008. 22.

²⁶ CSONKARÉTI 2008. 115.

²⁷ DESOYE 1999. II. 108.

²⁸ ÖSK K.u.K. Kriegsministerium Abt. 5/L. 12 000/1917.

kadétoakat, kadétjelölteket, illetve tartalékos tiszti tanfolyamot végzett egy éves önkénteseket vettek fel, 5 hónapos képzésre. Ugyanekkor felállították a repülést kiszolgáló személyzet részére létesített I. repülő műszaki kiképző századot.²⁹

A személyi és anyagi utánpótlás terén megnövekvő feladatok ellátására 1916. január 1-jén a Légjáró Csapatok alárendeltségében Légjáró Kiegészítő Csapat Parancsnokságot hoztak létre, Ferdinand Deutelmoser őrnagy vezetésével. Az új kiképző egységek vezetésére felállították a II. repülő kiképző zászlóaljat, Aradon. Az I. zászlóalj a Monarchia nyugati, a II. a keleti felében települő kiképző egységeket irányította. 1916. augusztus 1-jén Bécsújhelyen megszervezték a 2. iskolaszázadot, a rádiósiskolát, a repülőgép- és motorszerelő iskolát, és a géppuskás iskolát. A kiképző alakulatok állománya 1916-ban 2600 fő volt. Az egységektől 1916 végéig 182 pilóta és 48 megfigyelő került a csapatokhoz, 299 pilóta, és 102 megfigyelő kiképzés alatt állt.³⁰

A kiképző repterek száma 1917-ben újabb 7 bázissal bővült (Krakkó, Arad, Mostar, Klagenfurt, Szarajevó, Rajlovac, Lugos). A háború utolsó két évében a fronton szolgáló mintegy 1000 és a kiképzésnél közreműködő 250 repülőgép-vezető mellett további 600 pilóta került a csapatokhoz. Ez azonban, figyelembe véve a nagyfokú veszteségeket, csak a kieső személyzet pótlására volt elegendő, a repülő egységek számának tervezett bővítését már nem tudta biztosítani. Komoly problémát jelentett a kiképző gépek elégtelen száma. A hadrend szerint minden század 12 egykormányos és 12 kétkormányos géppel rendelkezett volna. A valóságban azonban 1917 augusztusában működő 16 kiképző egység az előírt 384 repülő helyett csak 220 géppel rendelkezett. Az elhasználódás, a kiképzés közbeni törések miatt azonban ebből is csak 115 gép volt repülőképes, az előírt 30%-a.³¹

A Monarchia hadvezetése 1918-ban 100-ra kívánta bővíteni a repülő egységek számát, ehhez azonban havonta 125 új pilótára lett volna szükség. Ezt a képzés gyorsításával próbálták megoldani. A nem elégséges felkészülés azonban megbosszulta magát, a csapatokhoz frissen kikerült repülő személyzet körében ugrásszerűen megnöttek a veszteségek. Ennek elkerülésére 4 tábori (utánképző) iskolát állítottak fel, ezek azonban a kiképzés alapjaiban jelentkező hiányosságokat csak részben tudták pótolni. Megfigyelő kiképzés csak Bécsújhelyen folyt. Egy-egy 2 hónapos turnusban 100 főt képeztek. A nagyobb számú repülés biztosításához azonban a bázis 3 repülő százada 1917-re már kevésnek bizonyult, a megfelelő gyakorlat hiánya pedig a csapatokhoz kikerülve rontotta a felderítés hatékonyságát, és növelte a veszteségeket.³²

A repülő és ballonos egységek anyagi, technikai szükségleteinek biztosítására 1915 nyarán a Légjáró Csapatok korábbi műszaki osztályát átszervezték, és felállították a Légjáró Arzenált, amely állománya ekkor 12 tisztből és 460 fő legénységből állt. Az újonnan gyártott repülő eszközök fronthatáználra való előkészítése, az üzemképtelen gépek javítása, a személyzet felkészítése és elosztása céljából, az Arzenál alárendeltségében az egyes hadseregek mögöttes területein 1916 júniusától repülő ellátó telepeket (Fliegeretappenpark) létesítettek. Az első 3 ilyen telepet Marburgban, Szegeden és Krakkóban állították fel.³³

1917 nyarán az Arzenált átszervezték. Vezetését Petróczy István őrnagy vette át, aki jelentős fejlesztéseket hajtott végre. A repülő ellátó telepek száma ebben az évben 7-re, a háború végéig 11-re emelkedett. A kisebb problémák esetén elvégzendő gyorsjavításra a hadművelleti területen

²⁹ CSONKARÉTI 2008. 56–57.

³⁰ MADARÁSZ 1928. 189–190.; PETER 1981. 145., 152.

³¹ NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 35–37.; ÖSK K.u.K. Kriegsministerium Abt. 5/L. 8382/1917.

³² MADARÁSZ 1928. 190.; NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 36–37.

³³ MADARÁSZ 1928. 186.

repülőgép- és motorjavító állomásokat, és fegyver javító műhelyt állítottak fel. A Repülő Arzenál hatáskörébe tartozott a technikai fejlesztés, a nyersanyagbeszerzés és a gyártás megszervezése, az új konstrukciók kipróbálása, a legyártott harceszközök átvétele és a csapatoknak való kiosztása. Ehhez saját műhelyekkel, telepekkel rendelkezett. Közvetlen alárendeltségébe tartozott többek között a fischamendi kísérleti, javító- és raktárbázis, a szegedi hadtáptelep, Aspern, Strasshof felszerelő bázisai, a Bécsben, Linzben, Hartban, Zalaegerszegen és Egerben felállított anyagraktár, vagy a csóti és sigmundsherbergi leszerelő állomás. A feladat megnövekedésével a személyi létszám folyamatosan bővült, 1916-ban 210 tiszt és 4500 beosztott végezte a munkát, 1918 nyarán pedig már 5 osztály (68 alosztállyal) keretében, állományát 450 tiszt és 10 000 fő legénység alkotta.³⁴

A légi erők megfelelő mértékű fejlesztéséhez jelentős gyártókapacitásra, és széleskörű beszállító háttérparra volt szükség. 1915-ben mintegy 3 millió korona állami szubvencióval kibővítették a háború előtt is működő Lloyd és Lohner, illetve a háború kirobbanását követően létrehozott Aviatik és Albatros repülőgép gyárat, majd újabb 6,5 millió korona támogatással további gépgyárakat létesítettek (WKF, ÖFFAG, UFAG, MÁG, Thöne-Fiala). Hat cég (Daimler, Hiero, Fiat, MÁG, MARTA, Breitfeld-Danek) biztosította a szükséges motorokat. Ebből magyarországi üzem volt a MÁG, a MARTA, az ÖFFAG, az UFAG és a Lloyd. Az Arzenál által megvalósított központi vezetés és ellenőrzés a gyárak működésének minden részletére kiterjedt, a munkáslétszámtól, a munkaidő szabályozásán át a nyersanyagbeszerzésig. A Monarchia repülőgép- és motorgyártásában 1914-ben 1451 munkás, 1916-ban 5848 munkás, 1918-ban 12 130 munkás dolgozott.³⁵

A gyártás folyamatosan bővült, 1917 nyaratól azonban már nem tudta kielégíteni a front egyre növekvő szükségletét, a havi átlagban előállított 150 repülőgép sárkány és 125 motor csak a veszteségek pótlását biztosította. Miközben az antant légi erők mennyiségben és minőségben dinamikusán fejlődtek, a Monarchiában egyre súlyosabb nyersanyag- és szakemberhiány, illetve technológiai lemaradás jelentkezett. A termelés 1918 nyarára elérte ugyan a havi 240 sárkányt és 175 motort, de a légi erők tervezett fejlesztéséhez közel kétszer ennyire lett volna szükség. A hiányt a háború alatt Németországból importált 750 repülőgép és 1085 motor sem tudta pótolni.³⁶

A légi tevékenység szempontjából nagy szerepet kapott az időjárás előrejelzés. A Monarchia hadereje a háború kitörésekor saját meteorológiai szolgálattal nem rendelkezett, a polgári szervezettől kapta az adatokat. Ez azonban nem felelt meg a katonai szempontoknak, ezért 1916 januárjában megkezdték a tábori időjárásjelző szolgálat kiépítését. A Bécsben működő központ mellett 4 területi alközpont létesült (Lemberg, Belgrád, Laibach, Budapest), és a fő hadműveleti irányokban 13 tábori meteorológiai állomást állítottak fel. Mivel a légi erők tevékenységét befolyásolta leginkább az időjárás alakulása, a katonai meteorológiai szolgálatot 1917. április 1-jén a Légjáró Csapatok alárendeltségébe helyezték. A hálózat folyamatosan bővült, 1917 tavaszán már 6 regionális központ, 13 kiépített, és az egyes hadseregek körzetében 19 mozgó időjárásjelző állomás szolgáltatta az adatokat. Magyar területen, Budapest mellett Ungváron, Temesváron, Kolozsváron, Brassóban, Szombathelyen, Triesztben hoztak létre katonai meteorológiai állomásokat.³⁷

A Légjáró Kiegészítő Csapat Parancsnokság szervezete 1918 augusztusában a következő képet mutatta:

- I. A Repülő Kiegészítő Csoport keretében az I. Repülő Iskola zászlóalj 1-4 századdal rendelkezett (Bécsújhely, Campofornido, Neumarkt, Arad). A II. Repülő Iskola zászlóalj diszponált

³⁴ PETER 1981. 143.; DESOYE 1999. II. 136–137., 252.

³⁵ CSONKARÉTI – SÁRHIDAI 2010. 94.; MADARÁSZ 1928. 194–195.

³⁶ MORROW 1993. 84–85.; KENNETH 1991. 176.

³⁷ NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 36–38.

a repülőtiszt, a repülő- és motorszerelő, a rádiós, a fényképész és a géppuskás iskola század felett. Az I–IV. Repülő Kiképző zászlóalj alárendeltségébe 22 kiképző század tartozott, a Flek 1–21. és a Flek 22 G (bombázókiképző), valamint a megfigyelő iskola (Bécsújhely), a vadászrepülő iskola (Campofornido) és a tüzerrepülő iskola (Istrago). Ugyancsak a Repülő Kiegészítő Csoport részét képezte a Repülő Telep osztály, 5 bázissal.

- II. A Léghajós Kiegészítő Csoport egy Léghajós Iskola zászlóaljjal (1–2. század), egy Léghajós Kiképző zászlóaljjal (1–2. század) egy Léghajógyári részleggel (7 alosztály) és egy Gázgyári részleggel (4 alosztály) rendelkezett. Ennek alárendeltségébe tartozott a tábori léggömbös egységek szakkiképzését végző tüzerségi ballonos iskola (tiszték számára) és a segédmegfigyelő ballonos tanfolyam (altisztek számára). Mindkettő Istragóban működött.³⁸
- III. A Légjáró Arzenál a hadművelleti területen 11 repülő ellátó telepet tartott fenn, valamint 1 ballonos ellátó telepet. A fronton megrongálódott repülő eszközök gyorsjavítása érdekében 4 repülőgép-, 9 repülőmotor és 1 ballonos javító műhely létesített, amit 3 repülő fegyver műhely egészített ki. Az Arzenál felügyelte a 4 repülőtér-építő század tevékenységét is. A hátszágban az Arzenál parancsnoksága a saját ellátó és raktárhálózat irányítása mellett szakmai szempontból felügyelte a Monarchia 12 repülőgép- és motorgyárát, és a nagyobb beszállítókat.
- IV. A Hátszági Légjárómű-elhárító Szolgálat 5 regionális parancsnokságból, légi figyelő hálózatból (3 figyelő központ, 14 regionális állomás, összesen 100 figyelő óra) és légjárómű-elhárító csoportból állt (30 elhárító üteg, 1 légvédelmi vonat, 6 légvédelmi géppuskás század).
- V. Az Időjárásjelző Szolgálat hálózatát a bécsi főközpont, 6 regionális központ (Lemberg, Budapest, Adelsberg, Bozen, Trieszt, Udine) 24 kiépített állomás, 2 tábori időjárásjelző központ, 25 mozgó állomás és 2 meteorológiai ballon állomás alkotta.³⁹

A LÉGI ERŐK ALKALMAZÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

A háború éve alatt a légi harceszközök alkalmazása jelentős mértékben megváltozott. A repülőgépeket kezdetben távolfelderítő feladatokra vetették be. Ennek különösen a nagy kiterjedésű orosz fronton tulajdonítottak jelentőséget. A hadseregekhez beosztott repülő századokat az előzetes tervek szerint 100–150 km, majd augusztus végétől 200–300 km mélységig kívánták alkalmazni. A terület nagyságához képest rendkívül kevés és gyenge minőségű repülőgép, a folyamatos műszaki problémák, illetve a megszerzett információk központi kiértékelésének hiánya miatt azonban a távolfelderítés eredményei esetlegesen voltak, nem fedték fel idejében például a Kelet-Galícia irányába felvonuló, és a határt átlépő orosz erőket sem. Sokkal hatékonyabbnak bizonyultak a 30–60 km-re indított helyi közelfelderítő vállalkozások, melyek jól kiegészítették a lovasság hasonló tevékenységét. Az orosz légierő a háború első hónapjaiban még nem jelentett komoly ellenfelet, nagyszámú repülőgépéből csak alig 100 volt hadihasználatú, melyek 20 repülő egység keretében tevékenykedtek. 1915 nyarán azonban az orosz haderő nagyobb számú francia repülőgépet kapott. Az év végére már 55 légi egység keretében 553 repülőgép harcolt a fronton. Ezzel szemben a Monarchia repülő csapatai egyre inkább hátrányba kerültek.⁴⁰

³⁸ ÖSK K.u.K. Kriegsministerium Abt. 5/L. 12 000/1917.

³⁹ DESOYE 1999. II. 282.

⁴⁰ GERBERT 1928. 172–180.; GOLOVIN 1939. II. 48.; HIGHAM – GREENWOOD – HARDESTY 1998. 30–31.

A helyzetet súlyosbította, hogy 1915 májusában Olaszország hadba lépett az antant oldalán. Az olasz légi erők kezdetben csak 8 bázissal, 15 repülő századdal, 86 géppel (ebből 58 volt bevethető) és 91 gyakorlott pilótával rendelkeztek, a haditengerészet pedig 24 gépet számlált. Ezt az erőt az olasz frontra felvonuló 96 osztrák–magyar repülőgép még ellensúlyozni tudta. Augusztustól azonban Olaszország korszerű francia gépeket kapott, így decemberre már 25 repülőszázadot tudott bevetni, 150 géppel. Ráadásul a Monarchia légi egységei nem voltak felkészülve az olasz front hegyes vidékeinek sajátos terep- és időjárás viszonyaira. Az olasz légierő többmotoros Caproni bombázói az ellenségeskedés megindulásától kezdve támadták a Monarchia Adriai-tengeri kikötőit és a térségben fekvő nagyobb városokat (Laibachot, Lienzt, Innsbruckot és Bolzanót). Válaszként az osztrák–magyar haditengerészet gépei olasz területeket (Velence, Rimini, Ancona, Brindisi, Bari) bombáztak.⁴¹

Olaszország hadba lépése nyomán a Légjáró Csapatok parancsnoka, Uzelac ezredes fejlesztési tervet dolgozott ki a légi erők korszerűbb gépekkel, és nagyobb számú hajózó személyzettel való ellátására. Az új típusok megjelenésével lehetőség nyílt a feladatkörök elkülönítésére. A távolfelderítés mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a közelfelderítés. Az állásharc kialakulásával felértékelődött a tűzérési repülés szerepe. A Monarchiában ez a terület korábban nem kapott figyelmet, a repülőkről történő tűzvezetéssel kapcsolatos kiképzés csak a háború kirobbanása után indult. Rendszeressé vált a vadászrepülés, ami egyelőre még nem a légi fölény kivívására, csak a saját felderítő és bombázó gépek kíséretére, illetve a hasonló ellenséges tevékenység elhárítására irányult. Folytatódtak a bombázó vállalkozások, különösen az olasz fronton. 1916 február 16-án olasz gépek 2 t bombával támadást intéztek Laibach ellen. Február 24-én viszont a Monarchia repülői bombázták Milánót, 11 gép 1,7 t bombát dobott a város pályaudvarára, ipari és katonai létesítményeire.⁴²

A keleti fronton erősödött az orosz légi fölény. 1916 tavaszán francia katonai szakértők érkeztek az orosz repülő csapatok ütőképesebbé tételére. Technikai fejlesztéseket, új felderítő eljárásokat vezettek be. Minden hadsereg mellé egy-egy vadászrepülő századot szerveztek. 1916 szeptemberében már 75 repülő egység, 716 gép állt az orosz csapatok rendelkezésére. A bevetések száma az előző évihez képest 25%-kal emelkedett. 1916 nyarán Románia is csatlakozott az antant erőkhöz. Az országba francia és orosz repülők érkeztek. A Monarchia nem tudott azonnal kellő számú repülő egységet átvezényelni az új frontszakaszra, ezért 7 század keretét irányították oda, melyeket a kiképző egységektől bevonuló újonc személyzettel töltöttek fel. Komoly gondokat okozott a gépek kis száma. Míg a nyugati fronton egy repülő századra átlag 10 km arcvonalszakasz jutott, addig ez az orosz fronton 30–35 km volt, a balkáni hadszíntéren pedig 70 km.⁴³

1917-től a légi erők alapfeladata a megfigyelés helyett már a szárazföldi harc támogatása lett. A francia és angol haderőben a harctér felett már a hadosztály-parancsnokságokkal közvetlen táviró- vagy rádióösszeköttetésben álló gyalogsági repülőgépek tevékenykedtek. A németek egyre nagyobb vadászegységeket, hadseregenként 24 gépes osztályokat, központi tartalékként 50 gépes ezredet szerveztek, hogy a főirányokban kivívják a légi fölényt. A Monarchia repülői már 1916 nyarán is végrehajtottak alacsony támadásokat az orosz fronton az ellenséges lövészárkok ellen. A gyalogsági vagy csatarepülő tevékenység speciális eljárásait és a direkt erre a feladatra készült gépeket csak 1917 nyaratól kezdték alkalmazni az olasz fronton, ahol a háború végén már 3 ilyen repülő század is működött (47 I, 69 S, 73 S).⁴⁴

⁴¹ CZIRÓK 2015. 42.; FRANKS – GUEST – ALEGI 1997. 107.; CSONKARÉTI 2008. 123–128.

⁴² FRANKS – GUEST – ALEGI 1997. 108.; WINKLER 2000. 17–18.

⁴³ MORROW 1993. 190–191.; DUZ 1989. 255–156.; GOLOVIN 1939. II. 48.

⁴⁴ CSONKARÉTI 2008. 78–80.; GROEHLER 1980. 44.

A légi tevékenység egyre fontosabbá válása, lassan kialakuló hadműveleti szerepe hatására a Monarchia légügyi vezetése 1917 májusában nagyszabású fejlesztési tervet dolgozott ki. Az elképzelések szerint a 20 hadtest mellé 1-1 közelfelderítő zászlóaljat (hadosztályonként 1-1 századot) vezényeltek volna, a 10 hadsereg-parancsnokság közvetlen irányítása alá pedig 1 vadász- és 1 gyalogsági repülő zászlóalj (3-3 század), 2 bombázó és 1 távolfelderítő század került volna. A központi tartalékokat is beszámítva, ez 150 repülő század, 1700 gép frontra küldését jelenthette volna. A valóságban azonban a Monarchia 1918-ban csak fele ekkora légi erőt tudott kiállítani.⁴⁵

Az osztrák–magyar légjáró erők a háború utolsó évében igen jelentős teljesítményt nyújtottak, nagyszámú harci feladatot láttak el. A repülő alakulatok az olasz fronton, 1918. január és június között 9017 felszállást végeztek, 12 017 fényképfelvételt készítettek, 157 alkalommal vezették a tüzérség tüzcsapásait, és 1757 esetben vívtak légi harcot ellenséges repülőekkel. Ugyanez idő alatt a léggömb alakulatok 3219 felszállást hajtottak végre, 164 sikeres tűzvezetést végeztek, 872 fényképfelvételt készítettek az ellenséges állásokról. A ballonokat 106 esetben érte ellenséges repülőátadás, melynek során 36 ballont lőttek le vagy rongáltak meg. A személyzet 68 esetben hajtott végre sikeres ejtőernyős ugrást a megtámadott ballonból. Mindez azonban az egyre fokozódó antant légi fölényen nem változtatott.⁴⁶

Ezt igazolták az 1918-as év nagyobb ütközetei, köztük júniusban lezajló piavei offenzíva is. A Monarchia 300 repülőgéppel szemben az olasz, francia és brit haderő 500 gépet tudott kiállítani. Az antant repülők jelentette veszélyt jól példázta, hogy 1918. augusztus 9-én a 87. olasz repülő század 8 gépe, Gabriele d'Annunzio őrnagy vezetésével Padovából indulva berepült Bécs fölé, ahol fényképeket készítettek és röpcédulát szórtak. Bombát ugyan nem dobtak a császárvárosra, de az eset jelezte, hogy a Monarchia légügyi szempontból már nem tud lépést tartani ellenfeleivel.⁴⁷

A háború végén az antant 11 381 a központi hatalmak 5837 repülőgéppel rendelkeztek. Ennek mintegy 50%-a harcolt a fronton. A Monarchia 1733 gépéből a frontalakulatoknál 717 gép volt állományban. A világháború évei alatt az antant államok 141 260 repülőgépet és 187 743 motort gyártottak, míg a központi hatalmak termelése 53 362 repülőgép és 44 795 motor volt. Ebből a Monarchia gyáraiban 5431 repülőgép és 4346 motor készült (a magyarországi üzemekben 2029 gép és 1146 motor).⁴⁸

Az osztrák–magyar repülő csapatoknál 1918. október 10-én 1967 tiszt 1854 fő legénység, 1000 tartalékos tiszt, valamint 39 841 legénységi állományú földi személyzet szolgált. A léggömbös egységek személyzetét 322 tiszt és 7514 fő legénység alkotta. A tengerészeti légierőt is beszámítva, a légjáró erők teljes harcoló állománya 5711 fő hajózó és 45 551 fő kiszolgáló személyzet (51 262 fő) volt. Összehasonlításként, a német légierő személyi állománya a háború végén 80 000 fő volt. A harcok során hajózó állomány veszteségei a nagyhatalmaknál általában 30-40% között alakultak. A Monarchia légjáró csapatai 1931 főt veszítettek. Az osztrák–magyar repülő légi egységek a háború alatt mintegy 700 ellenséges légi harceszközt pusztítottak el. A legeredményesebb vadászipilótaász Godwin Brumovski (35), Július Arigi (32), Benno Fiala (28), Frank Linke-Crawford (27), Kiss József (19) Gräser Ferenc (18) volt. Az utóbbi 3 fő elesett a harcokban. Összesen 50 pilóta ért el 5-nél több győzelmet.⁴⁹

⁴⁵ PETER 1981. 208.

⁴⁶ NAGYVÁRADI – M. SZABÓ – WINKLER 1986. 41–43.; MADARÁSZ 1928. 201–204.

⁴⁷ Hadtörténelmi Levéltár Honvédelmi Minisztérium Eln. A. 61 831/1939.; HERMANN 2015. 317–320.; NAGY 1939. 120–128.

⁴⁸ HIGHAM 1984. 15–16.; CSONKARÉTI – SÁRHIDAI 2010. 93–94.; BÜCSKOV – SZEMENOVA 1988. II. 284.; CHRISTIENNE – LISSARAGUE 1986. 157.

⁴⁹ PETER 1981. 241–242., 260.; GRAY – THETFORD 1992. XXXVII–XXXVIII.; FRANKS – BAILEY – DUIVEN 1999. 8.

Az Osztrák–Magyar Monarchia légiáró csapatai az I. világháború időszakában jelentős fejlődésen mentek keresztül. A tradicionális katonai koncepciók és az anyagi eszközök szűkös volta miatt a légiáró terület a háború kirobbanásáig nem kapott kellő figyelmet. Ezt követően azonban komoly erőfeszítések történtek ütöképes repülő és ballonos csapatok kiépítésére. A háború utolsó évére a légiáró erők szervezésük, alkalmazásuk és háborús szerepük tekintetében egyaránt önálló fegyvernemmé váltak, a rendelkezésre álló lehetőségek keretei között alkalmazták mindazokat a technikai és taktikai eredményeket, melyeket a többi nagyhatalom légi flottái. A számottevő fejlődés és a légiáró csapatoknál szolgáló személyzet helyállása ellenére azonban a kezdeti hátrányok és a gazdasági feltételek hiányos volta miatt az antant csapatok a légiáró terén is jelentős fölénybe kerültek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BOWYER, CHAZ (1988): *RAF Operations 1918–1938*. London, Willaim Kimber.

BÜCSKOV, V. N. – SZEMENOVA, N. M. (red.) (1988): *Aviacija v Rosszii*. Moszkva, Masinosztroenije.

CHRISTIANNE, CHARLES – LISSARAGUE, PIERRE (1986): *A History of French Military Aviation*. Washington D. C., Smithsonian Institution Press.

CZIRÓK ZOLTÁN (2015): *Egy elfeledett legenda nyomában. Kiss József repülő pályafutása az I. világháborúban*. Budapest, Line Design.

CSANÁDI NORBERT – NAGYVÁRADI SÁNDOR – WINKLER LÁSZLÓ (1977): *A magyar repülés története*. Budapest, Műszaki.

CSONKARÉTI KÁROLY – SÁRHIDAI GYULA (2010): *Az Osztrák–Magyar Monarchia tengerészeti repülői 1911–1918*. Budapest, Zrínyi.

CSONKARÉTI KÁROLY (2008): *A császári és királyi légierő*. Debrecen, Hajja & Fiai.

DESOYE, REINHARD K. B. (1999): *Die k.u.k. Luftfahrtruppe – Die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch–ungarischen Heeresluftwaffe 1912–1918*. Band 1–2. Wien, Diplomarbeiten Agentur.

DURKOTA, ALLAN – DARCEY, THOMAS – KULIKOV, VICTOR (1995): *The Imperial Russian Air Service*. Mountain View, Flying Machines Press.

DUZ, P. D. (1989): *Istoria Vozduhoplavanija i aviacii v Rosszii*. Moszkva, Masinosztroenije.

FRANKS, NORMAN – BAILEY, FRANK – DUIVEN, RICK (1999): *Casualties of the German Air Service 1914–20*. London, Grub Street.

FRANKS, NORMAN – GUEST, RUSSELL – ALEGI, GREGORY (1997): *Above the War Fronts*. London, Grub Street.

GERBERT KÁROLY (szerk.) (1928): *A világháború 1914–1918*. I. kötet. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár.

GOLOVIN, N. N. (1939): *Vojennaja Uszilija Rosszii v Mirovoj Vojne*. I–II. Paris.

GRAY, PETER – THETFORD, OWEN (1992): *German Aircraft of the First World War*. London, Putnam.

- GROEHLER, OLAF (1980): *A légi háborúk története 1910–1970*. Budapest, Zrínyi.
- GROSZ, PETER M. – HADDOW, GEORGE – SCHIEMER, PETER (1993): *Austro–Hungarian Army Aircraft of World War One*. Mountain View, Flying Machines Press.
- HERMANN RÓBERT (szerk.) (2015): *Magyarország hadtörténet III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Budapest, Zrínyi.
- HIGHAM, ROBIN (1984): *Air Power. A Concise History*. Yuma, Sunflower University Press.
- HIGHAM, ROBIN – GREENWOOD, JOHN – HARDESTY, VON (eds.) (1998): *Russian Aviation and Air Power in the Twentieth Century*. London – Portland, Frank Cass.
- KENNETH, LEE (1991): *The first Air War 1914–1918*. New York, The Free Press.
- MADARÁSZ LÁSZLÓ (1928): Repülőink a világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 29. évf. 2. sz. 177–204.
- MORROW, JOHN H. JR. (1993): *The Great War in the Air. Military Aviation from 1909 to 1921*. Washington D. C. – London, Smithsonian Institution Press.
- NAGY BÉLA (1939): Kontinentális kisállam és a távolbombázás. *Magyar Katonai Szemle* 9. évf. 11. sz. 120–128.
- NAGYVÁRADI SÁNDOR – M. SZABÓ MIKLÓS – WINKLER LÁSZLÓ (1986): *Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből*. Budapest, Műszaki.
- PETER, ERNST (1981): *Die k. u. k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich–Ungarns 1794–1919*. Stuttgart, Motorbuch Verlag.
- PUSZTAI JÁNOS – VÁNYAI LÁSZLÓ (2013): *100 év a Tisza felett. A szegedi repülés története*. Szeged, Szegedi Közlekedési Kft.
- RÉVÉSZ TAMÁS (2013): *A légjáró. Petróczy István, az első magyar katonai repülő élete*. Budapest, Zrínyi.
- SUMIHIN, V. SZ. (1987): *Szovjetszkaja vojennaja aviacija 1917–1941*. Moszkva, Nauka.
- WINKLER LÁSZLÓ (2000): Osztrák–magyar repülőerők harctevékenysége az első világháborúban. *Magyar Szárnyak* 28. évf. 28. sz. 12–24.

STENCINGER NORBERT PHD

stencinger.norbert@nagyhaboru.hu

hadtörténész (Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány)

Gáztámadás a Doberdó-fennsík védelmében – 1916. június 29.¹

Gas Attack in the Defence of Doberdo Plateau – 29th June, in 1916

ABSTRACT

The Italian troops – who outnumbered the Austro–Hungarian Army stationed at the Doberdo Plateau – carried out a gas attack on 29th June, in 1916, neglecting the interational treaties. Following the chemical assault the break through was the duty of the Hungarian troops. The infantry attack after blowing out the gas was preceded by a well planned training of the soldiers. Meanwhile a thorough technical preparation was also in progress. The military operation started on 29, June, in 1916. When the gas was blown out, the hand-to-hand fight lasted for a whole day and finally the attackers withdrew to their original position. Throughout the day the Italian troops suffered great losses. The result of this attack was that an ultimate Italian offensive was prevented and the date of the crucial, 6th Isonzo fight was postponed for a few weeks.

KEYWORDS

World War I., Doberdo, gas attack, Italian army, Austro Hungarian Army

DOI 10.14232/belv.2017.3.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Olasz Lajos (2017): Stencinger Norbert (2017): Gáztámadás a Doberdó-fennsík védelmében – 1916. június 29. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 20–32. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

¹ A tanulmány „*A háború az erőszak ténye...*” címmel az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékparkban 2016. április 14-ei szakmai konferencián előadás bővített, írott változata.

1916. június 29-én a Doberdó-fennsíkon a túlerőben támadó olasz alakulatokkal szemben az Osztrák–Magyar Monarchia itt harcoló ezredei – az érvényben levő nemzetközi szerződések ellenére – gáztámadást hajtottak végre. A vegyi csapást követő előretörés az itt harcoló magyar csapatokra várt. Miért került sor a támadásra, hogyan zajlott le, és milyen eredménnyel, illetve következménnyel zárult? Levéltári, könyvtári kutatás és az események helyszínének azonosítása, a terepbejárás tapasztalatai alapján ezekre a kérdésekre keresem a választ a következő tanulmányban.

„*A hadsereg-főparancsnokság mindent engedélyezett, amit én az utóbbi napokban kértem a gáztámadást illetően.*”² – írta József főherceg,³ a Doberdó-fennsíkot védő temesvári VII. hadtest parancsnoka naplójában 1916. május 13-án. Ezzel megkezdődhetett a közvetlen előkészítése egy nagyszabású tervnek, amely szerint a kijelölt osztrák–magyar alakulatok harci gázokkal támadják a túlerőben levő, a Doberdó-fennsíkot szorongató olasz csapatokat.

József főherceg 1916. május 7-én az osztrák–magyar 5. hadsereg parancsnokának küldött Op. 128/6. számú értesítésében arra kérte Boroevicet,⁴ hogy eszközölje ki a hadsereg-főparancsnokságnál egy nagyszabású gáztámadás engedélyezését. A következőképp érvelt: „*A VII. hadtest védelmi szakaszában közel egy éve súlyos küzdelem alatt oly helyzet állt elő, hogy a jelenlegi állásnak biztos megtartása, az emberanyag kímélése és a csapatok ellenálló erejének fenntartása érdekében sürgősen cselekedni kell. [...] Az ellenséget megközelítő és szabadon fekvő árkász-munkáknak robbanótöltetekkel való szétrombolására annak idején a kreams-i különleges árkász-zászlóaljtól szakértő közegeket kértem. Ezen osztag parancsnoka Grohmann hadnagy is azon javaslattal állt elő, hogy tegyek kísérletet a gázzal. [...] Nyíltan megmondom, hogy a gáz nem volt előttem szimpatikus. Alapos megfontolás után azonban azon meggyőződésre jutottam, hogy a Doberdó-fennsíkon a jelenlegi helyzet gyökeres megváltoztatását csakis gázzal való sikeres támadás útján remélhetem, annál is inkább, mivel a délnyugati harctéren idáig gázzal még nem próbálkoztak. Cadornának⁵ 1916. április 9-én kiadott intézkedése szerint a gáz elleni védekezés az olasz hadseregnél még nagyon kezdetleges. [...] Egy sikeres gáztámadással az ellenséget egy csapásra visszazavarjuk veszélyes közelségéből, állásaink egyes kedvezőtlen helyeit kiigazíthatjuk, zsákmányul ejtethetjük gazdag műszaki eszközeit.*”⁶ Az érvelés és kérés eredményes volt, május 13-án megérkezett a válasz, és megkezdődhettek az előkészületek a különleges hadműveletre.

1916. május 17-én a gázzászlóalj helyszínén tartózkodó tisztje, Tegel Rezső utászszázados (szeptembertől a zászlóalj parancsnoka) helyszíni szemlét tartott, melynek eredményeként kifejtette, hogy a területet alkalmasnak tartja egy sikeres gáztámadás végrehajtására. Az első vonalban tett szemrevételezésről a magyar királyi budapesti 1. honvéd gyalogezred háború után megjelent emlékalbuma így számolt be: „*József főherceg kora reggel ismét megszemléli az állásban levő ezredet. Lukachich tábornokkal⁷ és a kíséretükben levő műszaki tisztekkel*

² JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 185.

³ József Ágost főherceg, (Alcsút, 1872. augusztus 9. – Rain bei Straubing, 1962. július 6.) Magyar királyi herceg, osztrák főherceg és osztrák–magyar tábornagy. Az események idején lovassági tábornok, 1914. november 1-től 1916. november 21-ig a temesvári VII. hadtest parancsnoka.

⁴ Báró Svetozar Borojević (Umetić, 1856. december 13. – Klagenfurt, 1920. május 23.) osztrák–magyar tábornagy. Az események idején, 1916. május 1-től vezérezredes, 1916. május 27-től az osztrák–magyar 5. hadsereg parancsnoka.

⁵ Gróf Luigi Cadorna (Pallanza, 1850. szeptember 4. – Bordighera, 1928. december 23.) olasz marsall. 1914 júliusától 1917. november 7-ig az olasz haderő vezérkari főnöke.

⁶ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 164–166.

⁷ Báró somorjai Lukachich Géza (Kassa, 1865. március 30. – Budapest, 1943. december 25.) osztrák–magyar altábornagy. Az események idején vezérőrnagy, 1915. július 22-től 1918 februárjáig a magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály parancsnoka.

a védővonal egyes helyein huzamosabb megbeszéléseket folytat, s mindnyájan úgy érezzük, hogy a halkhangú, de élénk megbeszélések elzárkózó, titkolódzó, szigorú bizalmassága mögött valami szörnyű meglepetés bontakozik ki sötét lepléből, amelynek nem sokára messzemenő, borzalmas következményei lesznek. Talán a mi részünkről fog megindulni valami nagyobbszerű támadás, amelynek előkészítéséről folytatnak most technikai vagy kémiai megbeszéléseket? Sötét lidércnyomás nehezedik mindannyiunk lelkére. Vajon mit hoz a holnap?”⁸ A szemrevételezés után az utászszázados véleménye nem mindenben egyezett meg zászlóaljparancsnoka, Ow százados írásban a hadügyminiszternek küldött jelentésével, de a „százados nyilatkozataiból Tegel százados azt látja, hogy Ő is lehetségesnek tart egy gáztámadást a Monte San Michele-n.”⁹

Három nappal később, 1916. május 20-án, a hadtestparancsnok kiadta az Op.141/25. számú utasítást, amely részletesen tartalmazta a támadás műszaki és harcászati előkészítését és megfogalmazta a célját: „a gáztámadás célja az ellenségnek a 197-es magaslatról a Monte San Michele 275 nyugati lejtőjéről történő elűzése után a védelmi arcvonalunkat a Monte San Michele alszakaszban az Isonzói (Boschini–Peteano–Sdraussina), a San Martino alszakaszban a 197-re és a 143-rom felé előretolni, úgy mint ahogy az 1915 június havában volt.”¹⁰ A terv sikeres végrehajtása esetén a védelmi vonal mintegy 3000 méterrel rövidül meg, amely az emberhiányban védekező csapatoknak jelentős könnyebbséget jelentett volna. Azonban sikeres támadás esetén az újonnan kialakított állásokat az ellenség az Isonzó¹¹ nyugati partján levő magaslaton, a Monte Fortinon és környékén felállított lövegeivel közlelről támadni tudja, így ennek kivédésére a tervben fontos szerepet kapott egy támadás, melynek során ezeket az olasz tüzérségi állásokat is megsemmisítik a folyón átkelő erre kijelölt alakulatok.

A hadtestparancsnok által kiadott parancs részletesen kitért a résztvevő csapatok kiképzésére is. A felkészítés során talán a legnehezebb feladat a legénység gáztól való félelmének megszüntetése, a gázálcban történő mozgás elsajátítása volt. Egy 1916 márciusában az osztrák–magyar 5. hadsereg parancsnoksága által kiadott utasítás¹² már foglalkozott ugyan a legénység kiképzésével egy olasz gáztámadás esetére, mégis, a hadtestparancsnokság úgy látta, hogy nagy szükség van a további gyakorlatozásra. Így a májusban kiadott rendelkezés értelmében még nagyobb figyelmet fordítottak arra, hogy a katonák a gázmaszkok használatát, tisztítását, ellenőrzését és a bennük való mozgást gyakorolják. Rendelkezett az utasítás arról is, hogy a megszerzett ismereteket egy később kijelölt időpontban, de még a támadást megelőzően, a Kostanjevica¹³–Fajti Hrib¹⁴ vonaltól keletre kijelölt területen egy gáztámadás körülményeit szimulálva gyakorolhassák.

1916. június 1-jén a hadtestparancsnok Op. 153/9. b. szám alatt újabb tájékoztató rendelkezést adott ki, amelyben kijelölte Gelb altábornagyot,¹⁵ a császári és királyi 17. gyaloghadosztály¹⁶

⁸ DEREÁNO 1939. 103.

⁹ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 202.

¹⁰ Uo. 208.

¹¹ Folyó Szlovéniában és Olaszországban. Szlovénül Soča, olaszul Isonzo.

¹² Op. 412. In JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 24.

¹³ Település, ma Kostanjevica na Krasu, Szlovénia.

¹⁴ Magaslat, ma Fajtji Hrib, Szlovénia.

¹⁵ Karl von Gelb (Görz, 1857. július 2. – Villach, 1943. január 2.) 1915 májusától 1916 szeptemberéig a császári és királyi 17. gyaloghadosztály parancsnoka.

¹⁶ A császári és királyi 17. gyaloghadosztályt a következő gyalogezredek alkották: császári és királyi szegedi 46. gyalogezred, császári és királyi debreceni 39. gyalogezred, császári és királyi karánsebesi 43. gyalogezred, császári és királyi temesvári 61. gyalogezred.

parancsnokát a gáztámadás vezetésére, egyúttal a magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztályt¹⁷ is a vezénylete alá rendelte. A parancs rendelkezett arról is, hogy a gáztámadásban a XVI. hadtest kötelékébe tartozó császári királyi 23. Landwehr gyalogezred III. zászlóalj és az 1./4. utászszázad önálló vállalattal vesz részt, melynek során a Monte Fortinon és környékén található ellenséges tüzérségi lövegeket támadja, a magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztályparancsnoksága alatt. Ez utóbbi rendelkezést a hadtestparancsnok később módosította¹⁸ a két alakulatot közvetlenül Gelb altábornagy parancsnoksága alá rendelte, és Nöhring tábormokot,¹⁹ az 5. hegyidandár parancsnokát bízta meg az átkelés és támadás vezetésével, mivel ő a környék természeti viszonyait jobban ismerte.

Az Op. 153/9. b. szám alatt kiadott parancs rendelkezett arról is, hogy a 17. tábori tüzérandár a Sagradótól²⁰ Gradiscáig²¹ terjedő folyószakaszon található három hidat megsemmisítse, és az esetleges hídveréshez az utászalakulatok pedig minden anyagot készítsenek elő, de az építkezésre csak akkor kerüljön sor, ha az olaszok átmenekülnek az Isonzó nyugati partjára.²² Továbbá a kiadott rendelkezés értelmében az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének kötelékébe tartozó gázzászlóalj négy századdal a helyszínre érkezik. „Az előkészületeket titokban kell tartani, csak az avatandó be, kinek erről okvetlenül kell tudni. A gázzászlóalj – aknászzászlóalj nevet viselje.”²³ – szöveg az intézkedés. Az előkészületek során titkosításra egyébként is nagy szükség volt, mivel a gáz levegőbe juttatására az ún. gázfűvást vagy fűvóeljárást²⁴ alkalmazták, melynek sikeréhez nagyban hozzájárult a meglepetés ereje, azaz, hogy a támadás az ellenséget felkészületlenül érje. Ezért a támadással kapcsolatos iratokat „Szigorúan bizalmas” bélyegzővel látták el, és fedőneveket használtak az alakulatok közötti kommunikációban.²⁵

gáztámadás	Jagdrennen
palackok	Jagdperd
Monte Fortin	Starkenberg
Monte San Michele	Tribüne A
San Martinos del Carso	Tribüne B
197-es magaslat	Tribüne C
Isonzó	Grösser Graben
Wippach	Kleiner Graben
Magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály támadásban részt vevő csapatai	Rákóczy
Császári és királyi 17. gyaloghadosztály támadásban részt vevő csapatai	Bádok
5. hegyidandár támadásban részt vevő csapatai	Turul

1. TÁBLÁZAT A támadáskor használt fontosabb fedőnevek HM HIM II. 166 iratanyaga alapján

¹⁷ A magyar királyi 20. honvédhadosztályt a következő honvéd gyalogezredek alkották: magyar királyi székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred és a magyar királyi budapesti 1. gyalogezred alkotta a 81. gyalogdandárt. A magyar királyi debreceni 3. honvéd gyalogezred és a magyar királyi nagyvárdi 4. honvéd gyalogezred alkotta a 39. gyalogdandárt.

¹⁸ Op. 157/15. In JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 259.

¹⁹ Maximilian von Nöhring, a támadáskor az 5. hegyidandár parancsnoka.

²⁰ Település, ma Sagrado, Olaszország.

²¹ Település, ma Gradisca d'Isonzo, Olaszország.

²² JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 240.

²³ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 242.

²⁴ SIKLÓSY – SKRANIKA 1938. 317.

²⁵ HIM HL II. 166.

Az érkező műszaki katonák fő feladatuk kapták, hogy az állások szemrevételezése után kijelöljék azokat az árokszakaszokat, ahova a palackok telepítése történhet. Fontos szempont volt a helyszín kiválasztásában, hogy az állás az olaszokénál magasabban legyen, hogy így a gázfelhő „ráússzon” a támadni kívánt árokszakaszra. A titkosítás szempontjából lényeges volt az is, hogy a palackok telepítésére kiválasztott árokszakasz kellő távolságban legyen az ellenséges vonalaktól, hogy a munkálatokról az ellenség ne értesüljön. A terepbejárások során az állások közötti távolságról magunk is meggyőződünk, amikor a kijelölt védőszakaszok maradványait azonosítottuk a helyszínen.²⁶

Kétnapos szemrevételezés után a műszaki tisztek kijelölték a palackok telepítésének a helyét, így a San Michele-i alszakaszban a Biene 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, a San Martinó-iban a 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25-ös számot viselő védőszakaszokra esett a választás.²⁷ Az Isonzó–Wippach²⁸ torkolattól északra, az Isonzó nyugati partján fekvő Mainizza²⁹ településsel szemben fekvő állásokat is alkalmasnak találták a telepítésre. A műszaki intézkedések részletes útmutatást adtak a palackok helyének kiépítéséhez: „Az erre beosztott műszaki századok és csapatutászok 2,20 m hosszú, 0,50 m széles és mély téglalakú gödröket vésnek. Ow százados maga, vagy közegei megadják az útmutatást a hadosztályoknak.”³⁰ – szövege a rendelkezés. Ezt azonban a kemény sziklás talaj miatt nem mindenhol tudták megvalósítani, így sok helyen csak a lövészárkok alá helyezték a palackokat. Ezeket zsákokkal takarták be, amelyet azon zászlóalj katonái töltek meg földdel, melynek védőkörzetében a palackokat elhelyezték. A négy-öt palackból álló ütegek telepítése a gázzászlóalj katonáinak feladata volt.

A fűvások eljártással kibocsátott gáz célba juttatásánál nagy szerepe volt a megfelelő széljárásnak. Ha túl erős a légmozgás, akkor gyorsan átfújja a gázfelhőt az olasz állások felett, mielőtt az kifejthetné hatását. Ha a kívántnál gyengébb, akkor a felhő lassú, és az ellenség felkészülhet a támadásra.³¹ A szélirány megváltozása pedig a saját állásokat veszélyeztetné. A megfelelő időpont kiválasztása meteorológusok feladata volt, akik ennek meghatározásához megfigyeléseket, méréseket végeztek. Az arcvonalban nyolc megfigyelőállomást állítottak föl, ezeken kívül egyet a Fajti Hribtől keletre, a 464-es magaslaton, egyet pedig a Wippach völgyében. Ezekről a csapatokat is értesítették: „Feldwetter Station” Mától kezdve éjjelente megvilágított papírléggömbökkel gyakorlatozni fognak. A csapatok értesítendőik³² – állt az 1916. május 22-én a magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály által kiadott parancsban. Az állomásokat távbeszélő hálózattal kötötték össze egymással, illetve a hadtest és a 17. közös gyaloghadosztály parancsnokságával. Az új rendszerben használatos telefonkészülékek megkülönböztetésül piros színűek voltak. A megfigyelések és mérések eredményeképp a meteorológusok a hónap közepére és végére jeleztek kedvező szelet.

²⁶ A Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány kutatócsoportjának tagjai Pintér Tamás, Rózsafi János és Stencinger Norbert.

²⁷ A védőszakaszokat 1916. március 1-től jelölték számokkal. A rendelkezések értelmében kialakítandó védőszakaszhatárokat nagy deszkatablakkal jelezték a mögöttes területek irányába, és ezekre számukat jól láthatóan rámozdították. Ez nagy könnyebbséget jelentett a csapatok közötti kommunikációban. Egyrészt a vonalak mögött elhelyezkedő tüzéségnek csak a Biene számát adták meg, és így ők pontosan tudták, hogy hova, melyik területre kérték támogatást, illetve nekik hova kell mérniük a tűzcsapást. Másrészt felváltáskor is csak a Biene számát adták meg a csapatoknak, akik már erről tudták, hogy hol van az a védőszakasz, amelybe szolgálatra mennek.

²⁸ Folyó, olaszul *Vipacco*, németül *Wippach*, Szlovénia, Olaszország.

²⁹ Település, ma Mainizza, Olaszország.

³⁰ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 242.; HIM HL. II. 166.

³¹ Egy korábban lezajlott támadással kapcsolatban a megfelelő szélérőt 2-3 m/s-ban határozták meg.

³² HIM HL. II. 166.

Miközben a műszaki előkészületek zajlottak és a katonák felkészítése is folyamatban volt, a hadseregparancsnok és hadtestparancsnok között nézetkülönbség alakult ki a gáztámadás célja és eredménye felől. 1916. június 5-én délután Boroević vezérezredes az osztrák–magyar 5. hadsereg parancsnoka látogatást tett József főhercegnél, a temesvári VII. hadtest parancsnokánál Kostanjevicán. Az ekkor lezajlott beszélgetésük témája természetesen az elkövetkezendő gáztámadás volt. A hadseregparancsnok aggályát fejezte ki annak eredményét illetően, tartott a gáz kifújása utáni kézitusában elszenvedhető nagy veszteségektől. A hadtestparancsnok azonban biztosította, hogy csak ott vezényel gyalogsági támadást, „*ahol az ellenségnek az ellenálló ereje a gáz hatása alatt teljesen megtört.*”³³ A megbeszélés végén a hadseregparancsnok érdekes kijelentést tett, amelyet József főherceg így idéz fel: „*elveim Boroevićet azonnal meggyőzték és kijelentette, hogy vakon rám bíz mindent, csak egyet nem engedhet meg elvi okokból, hogy állásaimat az Isonzóra toljam előre. [...] így ma a gáztámadásunknak már csak is az a célja, hogy az ellenséget annyira megtizedelje, hogy egyhamar új támadást ne kezdhessen és így csapataimat tízezrek elvesztésétől kíméljem meg és másodszor állásaimat némileg javítsam.*”³⁴ A vezérezredes kijelentésével azonban kérdéssé vált a támadás azon harcászati célja, hogy a támadó csapatok az 1915 nyarán elfoglalt állásokig nyomuljanak előre.

A megbeszélés után Op. 158/14. szám alatt a hadtestparancsnok új jelentést készített, amelyet eljuttattak a hadsereg-parancsnokság és a hadosztály-parancsnokok részére. Ebben kifejtette, hogy a támadás az előzetes utasítás alapján végre lesz hajtva. Az elképzelések szerint a kifújás után a pusztító hatást járőrök ellenőrzik, ezt követően a támadó gyalogság megszállja az ellenséges állásokat. „*Ha úgy mutatkozna, hogy a régi állás vagy ez az újonnan elért vonal közötti jobb, mint az utóbbi, úgy ez az előnyösebb vonal a másik kettő kiürítése mellett éjjel megszállandó. [...] semmi esetre sem szabad mereven ragaszkodni ahhoz, hogy az Isonzó vonalat elérjük és tartjuk.*”³⁵

Eközben kijelölték a vállalkozásban részt vevő alakulatokat is. A magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztályból a magyar királyi budapesti 1. gyalogezred I. és III. zászlóaljára, a magyar királyi székesfehérvári 17. gyalogezred I. zászlóaljára, míg a 17. közös gyaloghadosztályból a császári és királyi debreceni 39. gyalogezred III. és IV., illetve a császári és királyi temesvári 61. gyalogezred II., III. és IV. zászlóaljára esett a választás.³⁶ A tervek szerint a budapesti és székesfehérvári honvédek a Monte San Michele-i alszakaszból, a hajdúságiak illetve a temesváriak pedig a San Martinó-i alszakaszból indulnak támadásra. A gázkifúvás után a császári királyi 23. Landwehr gyalogezred III. zászlóalja az 1./4. utászs század segítségével az Isonzó–Wippach torkolattól északra, csónakokon átkelve támadja a Monte Fortin magaslaton és környékén állomásozó olasz tüzérseget.

Ezt követően folyamatosan zajlott a kiválasztott alakulatok felkészítése a hadműveletre: „*A gyakorlati kiképzést ezredünk június elején kezdi meg. Előzőleg a Segeti tábor melletti Temnicán felállított és phosgen gázzal telített kamrában – a Kremsből idehelyezett gázzászlóalj tisztjeinek és orvosok felügyelete mellett – századonként vonulnak át, hogy megszokják a védőálarcok használatát és egyszersmind kipróbáljuk a gázálarcok hasznavehetőségét.*”³⁷ – számol be Várady Károly, a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred századosa a gyakorlatról.

³³ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 257.

³⁴ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 256.

³⁵ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 257.

³⁶ VÁRADY 1939. 256.

³⁷ VÁRADY 1939. 256.

Századonként tíz főt, egy tisztet, nyolc honvédet és egy főt a gázszázlójától választottak ki arra, hogy ők menjenek elsőként a kifújás után az elárasztott területre, és megszemléljék, majd jelentsék a gáz hatását a gyalogsági támadás előtt. Ez nagy bátorságot igényelt, ezért „közismerten merész magatartású emberekből” válogatták őket és eszközeik a feladatukhoz igazodtak: „felszerelendők dróthálókkal, fehérre meszelt 2 méter hosszú és fél méter széles csapóhidakkal (létrákkal), hogy az akadályokon könnyen áthatolhassanak. Hordozható lángszórókkal, melyekkel a leülepedett gázt a kavernákból, lövészállásokból, gödrökből, mélyedésekből ki lehet szorítani. Célszerű, ha petróleumos szalma-, rözse- és faggyúkötegeket visznek magukkal, hogy gázos helyen meggyújtsák.”³⁸ – olvasható a hadtestparancsnok Op. 153/9.b számú intézkedésében.

Speciális volt a császári és királyi 4. utászszázlój 1. százada utászainak a kiképzése, akik a tervek szerint a gázkifújás után csónakjaikkal szállítják át az Isonzón a császári királyi 23. Landwehr ezred III. zászlójának katonáit, hogy sikeresen támadhassák a Monte Fortinon és környékén állomásozó olasz tüzérséget. „Az utászszázad már június 10-én ki lett vonva az állásokból és az arcvonal mögött 7 kilométerre, Biglia³⁹ községben, a Wippach folyón 14 napon keresztül eleinte nappal, később az ellenséges repülőek megfigyelései és támadásai miatt éjjel gázálarcban gyakorolták a ladikok vízrebocsátását és a kitarító evezést a ladikokban. Utóbbi a gyengén táplált és fizikailag leromlott legénységet igen nehéz feladat elé állította, úgyhogy evezés közben gyakori volt az ájulási eset. Egy ladikban három evező utász és 5 gyalogos nyert beosztást.”⁴⁰ – számolt be a felkészülésről, és annak nehézségeiről Nagy-Józsa Kálmán utászörnagy az 1./4. utászszázad egykori szakaszparancsnoka.

A tervezett támadás előtt néhány nappal, 1916. június 24-én, a kijelölt alakulatok részt vettek az előre jelzett gyakorlaton Temnica⁴¹ közelében, amelyen a gázkifújás utáni teendőket gyakorolták éles körülmények között. A mintegy háromórás „főpróbát” megtekintette Boroević, az osztrák–magyar 5. hadsereg parancsnoka tisztjei társaságában. Először a „támadás” irányába eső területet négy gázpalack tartalmának kifújásával elgázosították. A hatás minden képzeletet felülmúlt: „Érdekes volt nézni, mily hatalmas erővel tódult ki a gáz a palack száján és milyen méltóságteljes lassúsággal hömpölygött tovább sárgás füstgomolyban, hogy gyilkos pusztítással mindent élettelené tegyen maga előtt. A kifújó gázok roppant pusztító hatását mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a szép zöld színben pompázó júniusi vegetáció abban a pillanatban, midőn a gázfellegek elborították, kénsárgává változott, majd pár pillanat múlva a megsárgult falevelek rozdsaszínűvé változtak át és mint késő ősszel a dértől megcsipett levelek, kezdtek gallyaiktól leperegni.”⁴² – számolt be a gyakorlaton tapasztaltakról a magyar királyi budapesti 1. honvéd gyalogezred háború után megjelent emlékalbuma. Ezt követően a csapatok megkezdték a színlelt támadást, de – mint olvasható – a katonákra nagy hatással volt a kifúvott gáz okozta pusztítás látványa.

Az eközben zajló műszaki előkészítés során elvégzett munkára így emlékezik az utászszázad egykori tisztje: „Összesen kb. 6000 klór- és foszgénkeverékkel töltött gázpalackot építettünk be kb. 8 nap alatt. Ez aránylag hosszú idő, de tekintve, hogy az állások közelsége miatt csak éjszaka lehetett dolgozni és a nehéz palackok hord módja is kezdetleges volt [A raktárhelyekről a gázpalackokat kosarakban vitték a beépítés helyére.], de a kellő tapasztalatok is hiányoztak,

³⁸ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 244.

³⁹ Település, ma Bilje Szlovénia.

⁴⁰ NAGY-JÓZSA 1938. 54.

⁴¹ Település, ma Temnica, Szlovénia.

⁴² DEREÁNÓ 1939. 107.

*nagyobb teljesítmény nemigen elvárható.*⁴³ A tégelyek kiszállítása nem volt veszélytelen feladat, mint ahogy az a magyar királyi 17. honvédegyalogezred iratanyagából származó szigorúan bizalmas, 1916. június 20-án kiadott 906. számú parancsban olvasható: „*Ma este 10 órától kezdődőleg a G-tartályok fognak a ddr. parancsnokság-ezredparancsnokság melletti úton a Tunel 8 hoz kiszállítani. Az út közelében és a Biene 7-ben levő csapatok gázálarukat használatra készen kéznél tartásák, hogy veszély esetén azonnal felvehessék. Valamely G-tartály lövés vagy esés, esetleg rossz dugaszolás következtében történt kiömlése esetén négy erős sípjelzéssel jel adandó és a szomszédokhoz vagy a legközelebb eső csapatokhoz szóbeli értesítéssel küldönc küldendő, hogy azokat az álarc felvételére figyelmeztesse.*”⁴⁴ József főherceg naplójában közölt adatok szerint 2400 palackot telepítettek a Monte San Michele-i és San Martinó-i alszakaszban, illetve 3100-at a Wippachtól északra, Mainizza térségében található lövészárkokban.

Riadalmat okozott a hadvezetésben, hogy egy zászlós két „*telefonistával*” eltűnt Görz⁴⁵ városában a végrehajtási tervvel együtt, illetve az, hogy június 28-án, egy nappal a tervezett kifűvés előtt egy nagy erejű olasz támadás során ellenséges katonák jutottak be olyan lövészárkokba, amelybe palackok voltak telepítve, veszélyeztetve ezzel a közeljövőben végrehajtandó művelet titkosságát: „*Az 1. század körletében az egyik cseh meteorológus tiszt a szélmérőkészüléket és egyéb felszerelést odacsapva azzal rohant hátra, hogy mindenki meneküljön, mert itt vannak az olaszok. A melléje beosztott, alig 20 éves magyar Weress Ákos segédmeteorológusnak azonban helyén volt a szíve és az elesett honvédek fegyvereit felkapva, egy tisztiszolga és néhány árkász segítségével az olaszokat halomra löve, addig tudta a meteorológiai állomás előtt tartani, míg a bevetett tartalékok ellentámadásba tudtak átmenni.*”⁴⁶ – emlékezik az utászs század egykori tisztje az eseményre.

A kijelölt csapatok eközben tartalékban pihentek. Az Op. 156/3. d számú hadosztályparancs értelmében a támadáskor a katonák nem vihették magukkal a felszerelésükhöz tartozó köpenyt, takarót és személyes tárgyaikat, ezeket a sátorlapba tekerve hagyták hátra a Vallone-völgyben. „*Minden egyes embernek egy fatáblácska utaltatik ki, melyek minden századon belül 1-től kezdődően számozandók. E táblácskák a csomagra erősítettnek. A századonként összegyűjtött csomagok őrzésével a gyöngye mellű, köhögő legénység bízandó meg.*”⁴⁷ – szól a parancs pontos szövege a csomagok azonosításáról.

Minden este nyolc órakor érkezett a jelentés a pihenő alakulatokhoz, hogy lesz-e másnap hajnalban támadás, vagy más időpontra tolódik. A tervek szerint kedvező szél esetén elhagyják a Segeti táborát és a Vallone-völgybe menetelnek, hogy az újabb utasításig a készségi állásokban várakozzanak. Azonban 1916. június 28-án este a szokott időpontnál később érkezett az értesítés: „*hiába kaptunk vacsorához csapolt sört, a nagy események előtti szorongás vesz a táboron erőt. 8 óra után hirtelen szélvihar keveredik, melyet jégszakadás, majd erős zápor-eső követ. Levert kedéllyel térünk nyugovóra. Éjjel 11 óra felé megérkezik a gázkészültségi parancs azzal, hogy még az éjjel fel kell váltanunk a San Michele-i állásaikban levő 3-as honvédeket, hajnalban pedig megtörténik a gáztámadás.*”⁴⁸ – számolt be a feszültségteljes utolsó pillanatokról Várady Károly.

⁴³ SIKLÓSY – SKRANIKA 1938. 320.

⁴⁴ HIM HL. II. 166.

⁴⁵ Görz, ma település az olasz–szlovén határon. Olasz oldalon Gorizia, szlovéneen Nova Gorica.

⁴⁶ SIKLÓSY – SKRANIKA 1938. 320.

⁴⁷ HIM HL II. 166.

⁴⁸ VÁRADY 1939. 256.

Indulás után már az első vonalakhöz való feljutás is nehézségeket okozott. Az olasz tüzérség felfedezte a csapatok mozgását, és gránátésőt zúdított a lövészárokba igyekvő honvédekre, akik csak hajnalban, közvetlenül a támadás előtt érték el a számukra kijelölt helyet a felvételi árkokban. Az első vonalakba – ahova a gázütegeket telepítették – csak a palackokat kezelő műszaki katonák és a megfigyelők mehettek be. Az időjárás is változó volt, így az utolsó pillanatokig bizonytalan volt a támadás sorsa. Az 1916. június 29-én hajnalban átélt percekre ekként emlékezett József főherceg: *„A szél ingadozik. Úgy látszik, hogy északról kelet felé fordul. 3 óra 15 perckor gyenge kelet-délkeleti szél indul meg. Hála legyen az Istennek. El akarom rendelni a készültséget és a kifújás előkészítését. A telefon megszakad, ellőtték... futárörsökkel kiküldjük a parancsot: Riadó!!! Egész énem megszakadásig feszül, mert semmi sem akar klappolni. Már világos reggel van; mindent magam látok, a szél mind jobban lelohad. Cselekednem kell azonnal, különben kevés óra multával patakokban fog újra folyni hőseim vére. Végre megvan minden összeköttetés... 4 óra 30 perc... Elrendelem azonnal kifújni! Rajta!... igen ám, de a meteorológiai megfigyelők még nem jelentettek mind... Az Isonzón már szélcsend van. 5 óra! A csapatok készen állnak... 5 óra 10 perc Elrendelem, hogy végre valahára kifújni, mert ha a szél megáll, az én embe-reim fulladnak meg. Most egy rakétacsomó szökik villogva az ég felé a Fajti Hrib tetejéről.”*⁴⁹

És megkezdődött a kifúvás. *„Már hallom a gázpalackok sustorgását és jobban előrehajolva látom, hogy a gázütegek kinyitott ólomcsöveiből piszkos zöldes-szürke színű gázsugarak gomolyognak elő, melyek felhőkbe egyesülve 2-3 méter magasságot is elérnek és lassan hömpölyögnek az olasz állások felé; olyan volt a látvány, mint amikor alacsonyan úszó felhők imbolyognak a távoli hegyormok között”*⁵⁰ – örökíti meg a döbbenetes pillanatokat Várady Károly, aki a 8-as védőszakaszból figyelte a támadást.

Először a puskatűz, azután a gépfegyverek, bombavetők és könnyebb ütegek némultak el az olasz oldalon. Aki tehetett, kiugrálva a lövészárók védelméből menekült hátrafelé, vagy azoknak az állásoknak irányába, ahova nem ért el a gyilkos felhő. A gázhullámok egyes helyeken egész szigeteket hagytak, ahova nem jutott a mérgező anyagból. Az itt tartózkodó olasz katonák felocsúdva első meglepetésükből azonnal tűz alá vették a szemben levő állásokat. A kitóduló gáz után elindultak a járőrök, majd nem sokkal később a csapatok is. A San Michele alszakaszban a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred I. zászlóalja a 10-es és 11-es védőszakaszból, a III. zászlóalj honvédei a 8-as és 9-esből indultak támadásra. A magyar királyi 17. honvéd gyalogezred I. zászlóalja a Biene 3-ból és 7-ből támadva kezdte meg a harcot.

A császári és királyi 61. közös gyalogezred II., III. és IV. zászlóalja a kifújást követően a 16-tól a 21-es számú védőszakaszokban tartózkodott és várt a jelre, hogy megkezdhesse a támadást. A császári és királyi 39. közös gyalogezred III. és IV. zászlóalja a 22, 23, 24, 25-ös számú védőszakaszban volt szolgálatban a támadáskor. Az olasz árkokban a 19. gyalogezred I. zászlóalja és a 20. gyalogezred II. zászlóalja, a 48-as gyalogezred három zászlóalja, a 30-as gyalogezred II. és III., valamint a 10-es gyalogezred I. és III. zászlóalja védte az állásokat.⁵¹

Egyes védőszakaszokban akadályokba ütközött a gáz kibocsájtása. Problémát jelentett az is, hogy a csapatok közötti összeköttetés nem volt megfelelő, így nem azonos időben történt meg a kifúvás. Az Isonzó–Wippach torkolatnál pedig a teljes szélcsend miatt teljesen meghiúsult a gáz kibocsájtása, így az itt állomásozó csapatok nem tudták az előzetes terv rájuk eső részét

⁴⁹ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 316.

⁵⁰ VÁRADY 1939. 257.

⁵¹ MANTOAN 2004. 27–40.

végrehajtani, átkelve a folyón a Monte Fortint megtámadni. Ezek a kedvezőtlen események kihatással volta az egész támadás sikerére. „Ilyen körülmények között a gáztámadás most már csakis állásunk megjavítására szolgálhatott és az ellenségnek súlyos veszteségeket okozva, őt nyakunkról letépve, helyzetünket annyi időre, hogy lélegzethez jussunk megkönnyebbitette.”⁵² – számolt be József főherceg a felmerülő nehézségekről.

Léteztek olyan árokszakaszok is ahova eleve nem telepítettek palackokat, ezért ezeken a helyeken, illetve ott, ahol valamilyen oknál fogva meghíúsult a kifűvás, „gázszigetek” alakultak ki. Az olaszok ide csoportosították át erőiket, és innen lőtték az előrenyomuló támadó egységeket. A vegyi anyag kibocsátása során történtek sajnálatos események is. „Az állásokban még bugyborékolnak a gázpalackok, de megdöbbenve állapítom meg, hogy néhány palack elferdült csöve felénk ontja a gázt, amin a gyorsan odahívott sappeurök sem tudnak segíteni és a századomba beosztott 3 román közvitéz, akik a kiadott szigorú tilalom ellenére meglazították álarcuk gumiszövetét és gázzal telített levegőt leheltek be – percek alatt elpusztult.”⁵³ – emlékezett vitéz Várady Károly.

A gáz hatása leírhatatlan volt. Egy szolgáltban levő olasz katonaoorvos, Ferrari hadnagy így emlékezett az átélt borzalmakra: „... Egy pillanatig nem is értettem, hogy mi történik, azt hittem, hogy tűz okozza a fojtogató hatást, de aztán hamar rájöttem, hogy gázzal van szó. [...] az első katonák akiknek sikerült megérkezniük, szinte teljesen ruha nélkül voltak, üres tekintettel, eléggé zavart állapotban, nem tudtak beszélni és erősen köhögéstől szenvedtek. [...] néhányan nem tudták magukban tartani a testi szükségleteiket. [...] Szörnyű kínok között haltak meg.”⁵⁴

A gyalogsági támadás váltakozó eredménnyel zajlott. A 17. közös hadosztály csapatai közül a császári és királyi 61. gyalogezred II. és III. zászlóaljának a parancs értelmében a 197-es magaslatot kellett volna visszafoglalni. Ez meghíúsult. A császári és királyi 39. közös gyalogezred katonáinak megpróbáltatásairól így ír az ezredalbum: „támadó csapatainkra – kevéssel utána egész állásvonalunkra – a kétségbeesett olaszoknak olyan mérvű pergőtűze zúdult rá, hogy támadásunk a közvetlen állásunk előtt levő tölcserék és dolinák elfoglalásánál tovább nem jutott. Az ezekben talált ellenség nagyobb része eszméletlen volt.”⁵⁵ Nem sokkal a támadási kísérlet után ők is visszatértek eredeti állásaikba.

A San Michele-i alszakaszban délután öt óráig kegyetlen harcok folytak a magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály alakulatai által támadott lövészárkokban. A magyar királyi 17. honvéd gyalogezred Pour Gyula⁵⁶ százados vezette I. zászlóaljának a 7-es védőszakaszból támadásra indult egyes szakaszai már a kifűvás után nem sokkal eljutottak az olasz állások második vonalába. „A gáz hatása helyenkénti kihagyással még a hátsó vonalakban is nagy. Több helyről oldalazó puska, géppuska, bombavető és ágyútűz. Saját gyalogság ellenséges első vonalat, több helyt a másodikat is elérte és ott tűzharcban áll. Ezekben a vesztesége állítólag nagy.”⁵⁷ – írta Sipos Gyula⁵⁸ ezredes, ezredparancsnok a hadosztályparancsnokságnak a támadás reggelén 7.45-kor küldött jelentésében. A zászlóalj azon része, amelyik a Biene 3-nál támadt,

⁵² JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 328.

⁵³ VÁRADY 1939. 257.

⁵⁴ In SIMONIT – MURÁNYI 2015. 51.

⁵⁵ LÉPES – MÁTÉFY 1939. 224.

⁵⁶ Pour Gyula (1877–1916) százados, a magyar királyi 17. honvéd gyalogezred I. zászlóaljának parancsnoka.

⁵⁷ HIM HL II. 166.

⁵⁸ Márkosfalvi Sipos Gyula (1879–1959), az események idején ezredes, a magyar királyi 17. honvéd gyalogezred parancsnoka.

nem tudta kihasználni a gáz okozta veszteségeket, és a heves olasz védekezés miatt nem tudta elhagyni állásait.

A 8, 9, 10, 11-es védőszakaszokból támadásra induló magyar királyi 1. honvéd gyalogezred honvédei is eredményesen harcoltak, és elfoglalták az általuk támadott ellenséges első vonalakat. A szomszédos védőszakaszokba azonban nem telepítettek palackokat, így az ezekkel szembeni állásokból folyamatosan és minden nehézség nélkül lőtték őket az olaszok, nagy veszteségeket okozva ezzel soraikban.

Délután 2 óra 45 perckor Sipos ezredes újabb jelentést (Op. 181/20.) küldött a hadosztályparancsnokságnak Cotičibe,⁵⁹ amelyben részletesen beszámolt a kialakult helyzetről. Leírása szerint az újonnan birtokba vett állásokat az olaszok folyamatos tüzérségi és bombavető, valamint célzott puska- és géppuskatűz alatt tartják. Véleménye szerint az új, olaszoktól elfoglalt állás megtartása mellett kevés érv szól. Az erkölcsi siker mellett tönkretették az itt talált műszaki berendezéseket és a kezdődő aknafúrásokat ártalmatlanná tették. Az elfoglalt állás gyenge kiépítése és a hozzá csatlakozó összekötő árkok teljes hiánya miatt, valamint az ellenség általi túlzott beláthatóság következtében javaslata szerint kedvezőtlenebb, mint az eredeti állás. Tapasztalatait így összegzi: *„Tekintettel arra, hogy arcvonalunk kérdéses része ellen ellenséges aknamunkák eddig kevésbé voltak, harcászatiilag pedig az új állás a régivel szemben hátrányosabb, szem előtt tartva továbbá az emberanyag kímélését, az a határozott véleményem, hogy a kiépítéssel és megtartással járó kétségtelen nagy veszteség elkerülése céljából az új állás az elrombolási munkálatok befejezése után feladassék és továbbra is a jelenlegi állás tartassék.”*⁶⁰

Az előrenyomult csapatok közül először az 1-es honvédek hagyták el az olasz első vonalat, majd délután öt óra körül a 17-esek is kénytelenek voltak visszavonulni kiindulási helyükre.

A gáztámadás nem érte el eredetileg kitűzött harcászati célját, nem sikerült a védelmi vonalakat lerövidíteni, viszont megakadályoztak vele egy nagyobb olasz offenzívát, Várady Károly véleménye szerint *„sikerült a VI. isonzói csatát 5 héttel kitolni.”*⁶¹

A támadás során hősi halált halt katonák számát nehéz megállapítani.

Az olasz foglyok, illetve az újságok elmondása és híradása alapján a támadásnak mintegy 5000, a tárgykörben írt olasz szakirodalom szerint 5500 hősi halottja volt, de ennél nagyobb számokkal is találkozhatunk. Klavora a Doberdó-fennsík védelmében lezajlott harcokról szóló munkájában több adatot megemlít. Ezek közül talán a legérdekesebb a XI. olasz hadtest jelentése, amelyben a gáztámadás olasz veszteségeit 200 tisztben és 6500 katonában adják meg, akik közül 100 tiszt és 2600 katona veszített életét. Az adatok értékelését nehezíti, hogy a támadás során használt klór és foszgén a mérgezés mértékétől függően órákkal, napokkal később is okozhatott halált. Így sok katona veszítette életét hadifogságban, illetve a hátszág egészségügyi intézményeiben.⁶²

A két háború között megjelent magyar irodalomban a támadás napján elesett olasz katonák számát 5000 főre becsülik, de a fogságban később elhunytakkal együtt, egyes szerzők és visszaemlékezők szerint, a szám elérheti a 6000 főt. Ez részben a támadás meglepetésének és hatékonyságának, részben az olaszok gyenge felszerelésének volt köszönhető. Az olasz hadvezetés halottak eltemetésére külön sükségtemetőt létesített az Isonzó partján.

A támadó csapatok vesztesége ennél nagyságrendekkel kisebb volt. (2. táblázat)

⁵⁹ Település, ma San Michele del Carso, Olaszország.

⁶⁰ HM HIM II. 166.

⁶¹ VÁRADY 1939. 259.

⁶² KLAVORA 2010. 218–219.

Alakulat	Gázmérgezés	Harcban		Meg- betegedett	Eltűnt
		Elesett	Megsebesült		
Császári és királyi 17. gyaloghadosztály	3 tiszt 30 legénység	4 tiszt 23 legénység	3 tiszt 140 legénység	3 tiszt 114 legénység	1 tiszt 160 legénység
Magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály	3 legénység	3 tiszt 150 legénység	4 tiszt 602 legénység	1 tiszt 68 legénység	10 tiszt 250 legénység
Gázzászlóal	9 fő		36 fő	37 fő	5 fő
Összesen	10 tiszt és 215 fő		7 tiszt 778 fő	4 tiszt 219 fő	11 tiszt 415 fő

2. TÁBLÁZAT *Az Osztrák–Magyar Monarchia veszteségei az 1916. június 29-én végrehajtott gáztámadásban és az azt követő harcban.*⁶³

Az olasz hadvezetés tehetetlen dühében kiadta a parancsot: „*élő foglyot nem szabad ejteni.*”⁶⁴ Így a táblázatban említett veszteségek a kegyetlen utasítás után növekedhettek, illetve nem kerültek említésre azok sem, akik az átélt borzalmaktól valamilyen pszichés traumát szenvedtek. A támadás egyik kidolgozójának és végrehajtójának, a temesvári VII. hadtest parancsnokának az emlékezetében is mély nyomot hagyott 1916. június 29-e: „*Megértettek vagy meg fognak-e valaha érteni engem, hogy mit akartam az eszközök legborzasztóbbikával, legszörnyűségesebbikével elérni??? Be fogják-e látni, hogy kétségbeesésemben nyúltam ehhez, hogy annyit és oly borzasztóan meggyötört, halálosan megsanyargatott szeretett véreimet, hű bajtársaimat és hőseimet valamiképpen az újabb gyötrelmekről, véres pusztulástól legalább egy időre megóvjam.*”⁶⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

DEREÁNÓ ÖDÖN (1939): Az ezred a világháborúban. In Bartha Lajos (szerk.): *A M. kir. IV. Károly király volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma*. Budapest, A volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma Kiadóhivatala. 36–184.

JÓZSEF FŐHERCEG (1928): *A világháború amilyenek én láttam*. III. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KLAVORA, VASJA (2010): *Harcok a Doberdón*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

LÉPES GYÖZŐ – MÁTÉFY ARTÚR (1939): *A császári és királyi báró Hötendorfi Konrád Ferenc tábornagy debreceni 39. gyalogezred háborús története 1914–1918*. Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv és Lapkiadó Vállalat RT. 223–226.

Magyar Királyi 20. honvéd gyaloghadosztály iratanyag II. 166. 32–35. doboz. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár.

MANTOAN, NEVIO (2004): *La guerra dei gas. Gaspari*. Udine.

⁶³ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 333.

⁶⁴ VÁRADY 1939. 259.

⁶⁵ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. III. kötet 319.

NAGY-JÓZSA KÁLMÁN (1938): A volt cs. és kir. 4. sz. budapesti utászászlóalj 1. századának (1./4. utászszázad) története 1916 májusától 1917 szeptemberig. In Jacobi Ágost (szerk.): *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*. Budapest, Közlekedési Nyomda KFT. 51–60.

PINTÉR TAMÁS – RÓZSAFI JÁNOS – STENCINGER NORBERT (2011): Il Monte degli ungheresi La difesta del San Michele 1915–1916. *Stampa e storia* Julia est 2011. Sagrado 72–75.

RENDULIĆ, LOTHÁR (1926): Gáztámadás a doberdói fennsíkon. *Magyar Katonai Közlöny* 14. évf. 11–12. füzet 783–796.

SIKLÓSY KORNÉL – SKRANIKA FRIGYES (1938): A gázzászlóalj. In Jacobi Ágost (szerk.): *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*. Budapest, Közlekedési Nyomda KFT. 1938. 315–325.

SIMONIT, GIANFRANCO – MURÁNYI GÁBOR (szerk.) (2015): *San Martino e l'Alberto Sorto, C'era una volta. Storie da una trincea*. San Martinod el Carso.

STENCINGER NORBERT (2013): *Gáztámadás a Doberdó-fennsíkon*. http://nagyhaboru.blog.hu/2013/01/09/gaztamadas_a_doberdo-fennsikon. Hozzáférés: 2016. 04. 20.

STENCINGER NORBERT: L'attacco chimico sul monte San Michele e San Martino del Carso. In Gianfranco Simonit (szerk.): *San Martino del Carso 1916*. 120–140.

SZILÁGYI LAJOS (1968): Gáztámadás a Monte San Michelén 1916. évben. *Hadtörténelmi Közlemények* XV. évf. 2. sz. 311–314.

VÁRADY KÁROLY (1939): Gáztámadás a Monte San Michelén. In Bartha Lajos (szerk.): *A M. kir. IV. Károly király volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma*. Budapest, A volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma Kiadóhivatala. 256–259.

NAGY SZABOLCS

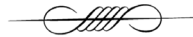
nagy.szabolcs.8200@gmail.com

főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára)

tudományos munkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Lendület Trianon 100 kutatócsoport)

Az 1916-os erdélyi betörés egyes hatásai a háromszéki nemzetiségi együttélésre¹

Some Impacts of the Romanian Invasion of Transylvania
in 1916 to the Ethnic Coexistence in Háromszék

ABSTRACT

The Romanian invasion of Transylvania in 1916 caused widespread damage to the concerned territory. Although the Romanian army was relatively soon pushed back from Transylvania, during the war, the architectural and economic restoration had to wait for long, and in many places could not be achieved. However, the effects of the fractures in society were at least as severe as the above mentioned damages. Until to the invasion, the Romanian–Hungarian coexistence appeared to be smooth—at least on the surface. The short Roman occupation, however, caused suspicions that questioned the loyalty of local Romanians and the small-numbered Hungarian-speaking population remained in Transylvania. The returning Hungarian authorities tried to resolve the situation by conducting prosecutions with charges of collaboration. However, the broken pseudo-cohesion could not be restored again under the Hungarian rule.

KEYWORDS

First World War, Transylvania, 1916, Romanian occupation, Romanians, collaboration

DOI 10.14232/belv.2017.3.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Nagy Szabolcs (2017): Az 1916-os erdélyi betörés egyes hatásai a háromszéki nemzetiségi együttélésre. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 33–41. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

¹ Jelen tanulmány az MTA Lendület Trianon 100 kutatócsoport munkája keretében készült.

BEVEZETÉS

Ma már köztudott, hogy a szarajevói merénylet után gróf Tisza István magyar miniszterelnök ellenezte a hadüzenet elküldését, mivel tartott az esetleges vereség Magyarországra nézve súlyos következményeitől, elsősorban az ország feldarabolásától.² Az antant a háború megindulásától szerette volna elérni, hogy Romániai szövetségesei ellen forduljon, s támadja meg Erdélyt. A román fél ezt megígérni is csak nagyon hosszú tárgyalások után volt hajlandó, de a harcok megindításához végül az antant ultimátumára volt szükség. 1916. augusztus 27-én este a román hadsereg megtámadta a jelentősebb erdélyi határállomásokat, megkezdte a behatolását az országba.³ A hadjárat sorsát a német és osztrák–magyar erősítés hamarosan megtörtént beérkezése megpecsételte. A két tűz közé került román hadsereg (délről a Mackensen vezette bolgár–német erők is megtámadták Romániát) hamar visszavonulásra kényszerült. Decemberben már Bukarest is elesett.⁴ A rövid hadjárat román szempontból nagy kudarcot hozott. Azonban a magyar fél is csak a hadisikereknek örvendhetett. Az erdélyi gazdaság és társadalom e rövid idő alatt is hatalmas károkat szenvedett. A támadás után a lakosság egy része elmenekült otthonaiból.⁵ Sajnos az egymásnak ellentmondó adatok miatt az elmenekültek pontos számát sem lehet rekonstruálni. A különböző becslésekről – nagyon szemléletesen – már a kortárs Nagybaczoni Nagy Vilmos is a következőket írta. „*A menekülők száma nem ismeretes és ismeretlen marad örökké. Az akkori becslések is nagyon különbözőek voltak. Az 1. hadsereg magyar kormánybiztosa (Betegh) a menekülők számát 1 millióra, az akkori belügyminiszter, Sándor János 4–500.000-re, az 1. hadsereg parancsnokság pedig 1–200.000-re becsülte.*”⁶

Sajnos ma sem tehetünk mást, mint hogy egyetértünk Nagybaczoni majd’ száz esztendő véleményével. Háromszék tekintetében azonban ha pontos számokat nem is, de az arányok érzékeltetésére szolgáló adatokat találhatunk. Sepsiszentgyörgy mintegy tizenegyezer lakójából például *Az Est* beszámolója szerint mindössze ötszáznyolcvanhárman maradtak vissza.⁷ Számos településen azonban mindenki otthon maradt, vagy rövid menekülés után inkább a hazatérés mellett döntött. A Sepsi Református Egyházmegye később összeírta beosztott falvai vonatkozó adatait. Eszerint a harminckilenc település közül harmincból a többség elmenekült, hatba még a megszállás alatt visszatért a lakosság zöme, míg háromban a legtöbben eleve otthon maradtak. Megvizsgálva az egyes csoportokat, nem sikerült semmiféle szabályszerűséget felfedezni. Mindkét (három) csoportban vegyesen található eldugott, illetve forgalmas helyen található község. De a lakosság nemzetiségi összetételét illetően sem mutatkoznak tendenciózus különbségek, azon egyszerű oknál fogva, hogy a harminckilenc település túlnyomó részét jelentős többségben magyarok lakták.⁸

A témával kapcsolatban meg kell említeni, hogy a forrásokban szereplő személyek nemzeti-sége meglehetősen bizonytalan, mivel ilyen adatokat az iratok nem rögzítenek. Kivételt képeznek

² IFJ. BERTÉNYI 2002.

³ RAFFAY 1989.

⁴ RAFFAY 1989.

⁵ Ennek körülményeiről, a hadvezetés és a közigazgatás ellentétes szándékairól, egymásnak ellentmondó utasításairól ld. pl. BETEGH 1924. 69., illetve NAGYBACZONI 1923. 72–74. A polgári lakosság, illetve a katonaság, valamint a hadianyagok kiürítéséről külön polgári, illetve katonai utasítások rendelkeztek.

⁶ NAGYBACZONI 1923. 77.

⁷ *Az Est* 1916. szeptember 6. 2. Idézi: CSÓTI 2004.

⁸ KOVÁCS 1917.

a visszaemlékezések, egyéb összefoglalások, melyek azonban – jellegükből adódóan – hajlamosak az általánosításra, egyszerűsítésre, így vonatkozó állításaik igazságtartalmával kapcsolatban csupán becslésekre szorítkozhatunk. Visszatérő motívum például, hogy a nemzetiségek között a menekülési hajlandóságot tekintve különbség volt, a románok jóval kisebb arányban hagyták el otthonaikat. A körülmények alapján valóban nekik volt a legkevesebb okuk a behatoló hadsereg elől menekülni, s talán nem is érdemes kétkedni abban, hogy többségük otthon maradt.

E feltevéssel egybevágnak például Balázsovich Sándor, sepsiszentgyörgyi patikusnak a megszállás alatt készült naplóbejegyzései, melyekben többször hangsúlyozta, hogy – a XVIII. századi telepítés óta szinte szín román – Előpatak lakossága egy emberként otthon maradt.⁹ Ugyanígy erősítheti véleményünket egy Csóti Csaba által közölt táblázat, melyből kiderül, hogy az ott feltüntetett megyék közül – az egyedülként – döntő többségében románok által lakott (88,71%) Fogaras vármegyében kiemelkedően alacsony volt a regisztrált menekültek száma (3,52%).¹⁰ Érdemes még összevetni az előbbi adatot Szádeczky-Kardoss Lajos vonatkozó művének egy közlésével is: „*Fogaras vármegye oláh népe volt a legfölegényebb eleme az oláh irredenta bujtogatásainak. Radu Negru meséje, a Fogarásból kiköltözés és államalapítás ábrándképe megtermékenyítette az oláh fantáziát. A fogarasi pópák, dászkalok, banktisztviselők, mindmegannyi ügynökei voltak az oláh aspirációknak. A nép a határszél szomszédságánál fogva állandó érintkezésben volt a »czárával«¹¹ (ahogy ők Oláhországot emlegették).*”¹²

FOSZTOGATÁSOK

Az otthon maradók közötti vélt túlsúlyuktól nem függetlenül, a dokumentumok a fosztogatók esetében is a románok többségét feltételezték. A nyilvánvalóan túlzó, rémhírekre építkező írások mellett – bár árnyaltabb formában – de így van ez például a Balázsovich-féle naplóban is.

„*Ma a város képe megváltozott, a magyarok visszahúzódtak, nem mertek mutatkozni, helyüket a vidékről becsődült oláhság foglalta el, kik telt szekerekkel mentek haza.*”¹³

„*Hazajövet ebédre talákoztam az aldobolyi oláh pappal, ki egy lovas szekéren jött. Délután bemenne a városba láttam, hogy a szövetekezeti üzletből hordják az árut az előpataki és árapataki oláhok.¹⁴ Bementek az üzletbe, s egy oláh lovas kapitány biztatta a népet a fosztogatásra, s több társával együtt a tisztek is osztogatták az árut. Mikor már a sajtborító íveget is odaadták, s nem maradt egy doboz gyufa sem az üzletben, akkor átvezette a kapitány a népet a Kolcza üzletébe, ahonnan szintén elhordták még a csomagoló papírt is. Ott fosztogatott egy Kásás nevű volt hidvégi ember, ki most otthon lakik Előpatakon, ki két kis szürke lovas szekérére hordta ki az árut. Ezután hozzám jött a patika elé, ahol én üldögéltem egyedül, s beszélt, hogy Előpatakon kirabolták Domokos Miklóst, Domokos Ákost, Imecs Ernőt, Goldstein Józsefet, Goldstein Manót, és Bindert. Ennek folytán egy erős őrzőment ki Előpatakra, ki a néphez beszédet intézett, hogy örömmel jött Előpatakra mert mióta Oláhországból eljött, ez az első oláh község, de másrészt szomorúsággal tapasztalja, hogy az előpatakiak hogy rabolnak.*”¹⁵

⁹ NAGY 2011a.

¹⁰ CSÓTI 2004. 56.

¹¹ Țara, magyarul haza.

¹² SZÁDECZKY-KARDOSS (é.n.). 155.

¹³ NAGY 2011a. 323.

¹⁴ Árapatak Előpatak mellett fekszik, Előpatakhoz hasonlóan azon kevés korabeli háromszéki település egyike volt, melyben jelentős számban éltek románok.

¹⁵ NAGY 2011a. 322.

„[...] maga a kapitány vezette a katonákat a fosztogatásra. Délfelé apró sovány lovakon részben szuronyos katonák, részben civilek érkeztek, s a piacon álltak meg. Ugyancsak a piacon velük összevegyülve az előpataki oláhság, kiket tegnap egy kapitány értesített, hogy ma is kapnak fűszer árut. Ezeket azonban délután lovas katonákat hajtottak ki a városból, de az oláh pap két megrakott szekér árut is szállított haza. Ma délelőtt tüzték ki az oláh lobogót a kaszinó ablakába, délután pedig a városháza kapuja fölé, hangos vivát kiáltással.”¹⁶

„Ma is tele volt a város előpataki, árapataki, aldobolyi, dobollói oláhokkal, s árkosi oláh cigányokkal, kik mind tele zsákokkal mentek haza. Ma a szövőgyári üzletből szállították az árut a volt árvaszéki épületbe.”¹⁷

„Az előpataki oláhok ma is zsákban és lepedőben hordták a katonák által nekik ajándékozott árut. Megnéztem az Agrárhelyiséget, hol még a polc is össze van törve.”¹⁸

Mint látható, a naplóíró azt tapasztalta, hogy a román civileket a megszállók nem hogy akadályozták volna a visszaélések elkövetésében, de egyenesen bátorították, segítették őket. Természetesen nem tagadja el azonban a magyarok által elkövetett fosztogatásokat sem. Ezt annak tulajdonítja, hogy főleg a lecsúszott elemek maradtak otthon, akik így a csonka közösségekben kiszabadulhattak a társadalmi kontrol alól. „Árkoson, Kőröspatakon és Kálnokon is az otthon maradt csőcselék rabol és rombol.”¹⁹ „Borzasztó volt az oláh invázió, s legborzasztóbb volt az, hogy ily csőcselék között kellett maradni itthon.” Vagy másutt: „Rémes dolog most már harmadik héten át nézni ezt a lelketlen rablást, melyben az itt való nép is részt vesz suttyomban. És rémes dolog ily nép közt lakni. Mert intelligens, jó lelkű ember alig maradt a városban száz, a többi 3-400 öregasszony, s züllött-iszákos öregember, kik most semmit sem dolgoznak.” Melik András honvédfőhadnagy szeptember 2-án kelt jelentése is hasonló jelenségről számol be: „Gyergyó Ditró és Remete községekben múlt hó augusztus 29-én és 30-án az ottan lévő nagyrészt román származású csendőrök és a trén fedezésére kirendelt mintegy zászlóalj cseh katonák együttértve boltokat, lakásokat, pincéket feltörték, kifosztottak és az ott maradt lakosságtól állatokat, majorságot harácsolnak anélkül, hogy erről írást adtak volna. Ezzel kapcsolatban azt is jelentem, hogy ezen dolgok látására a községben maradt csőcselék is neki bátorodott és szintén hasonló módon garázdálkodott az ottan maradt gazdátlan otthonokban.”²⁰

A fenti és egyéb források alapján nyilvánvaló, hogy a visszaéléseket nem lehet csupán a helyi román civilekhez és a megszálló hadsereghez kötni. A háborús viszonyok, nélkülözések, megromlott közrend mellett ezek a jelenségek sajnos „természetesek” voltak, bármely nemzetiség tagjai követték is el őket. Mennyiségi és minőségi különbség azonban megállapítható. Egyrészt a civilek fosztogatásait segítő, ösztönző katonák képe meglehetősen furcsa. Ha nem is példa nélküli a jelenség, fegyelmezett hadseregben nem megszokott. A katonai alakulatok a hadművelési területeken karhatalmi feladatokat is elláttak, így kötelességük volt tenni a rendbontások ellen. Természetesen a román hadseregben is voltak felelősségteljesen viselkedő vezetők, akik végül felléptek az áldatlan állapotok ellen.²¹

De mutatkoztak különbségek a fosztogatások, rongálások mennyisége és motivációi tekintetében is. A sepsi református egyházkerület már idézett jelentéséből például kiderül, hogy

¹⁶ NAGY 2011a. 323.

¹⁷ NAGY 2011a. 325.

¹⁸ NAGY 2011a. 326.

¹⁹ NAGY 2011a. 313.

²⁰ Idézi: PÁL-ANTAL 2003. 217.

²¹ Pl. NAGY 2011. 326.

a német és osztrák–magyar szövetségesek is okoztak károkat. Ezek azonban szinte kizárólag a szükségleteik kielégítése érdekében tett cselekedeteik következtében keletkeztek, például amikor kerítéslecből raktak tábortüzet. A román katonák viszont gyakorta céltalanul lerombolták azon értékeket, melyeket nem tudtak, vagy nem tartottak érdemesnek elvinni. Így például nagyon sok templomi berendezés esett fosztogatásaik céltalan áldozatául.²²

KOLLABORÁCIÓS VÁDAK

A fosztogatók nemzeti hovatartozása csak áttételesen kapcsolódik az erdélyi románság lojalitásának kérdésköréhez. Történetek azonban olyan esetek is, melyek által az érintettek hazához való hűsége kérdőjeleztetett meg. A háborús viszonyok között az államellenes bűncselekmények egy köre a katonai büntetőbíróóságok illetékességébe tartozott. A katonai büntető eljárásjogot – a hadsereg kettős szervezetének megfelelően, első ízben a magyar történelem folyamán – 1912-ben két törvénycikk segítségével kodifikálták. A XXXII. törvénycikk a közös hadsereg, a XXXIII. pedig a honvédség büntető perrendtartásáról rendelkezett.²³ Ez utóbbi 14. szakasza rögzítette, hogy mozgósítás vagy háború tartama alatt minisztériumi rendeletben lehetőség nyílik egyes, a polgári bíróságok illetékességébe tartozó bűncselekményeket a katonai büntetőbíróóságok illetékességébe utalni. Ilyen deliktum volt a jogosulatlan toborzás, az esküvel fogadott katonai szolgálati köteletség megszegésére csábítás, vagy segélynyújtás, a kémkedés és az ellenséggel való más egyetértés büntette vagy a fegyveres erőnek vagy szövetséges csapatainak hátrányát vagy az ellenségnek előnyét célzó egyéb cselekmények, továbbá a katonai behívó parancs iránt engedetlenségre csábítás.²⁴

Az elmenekült, majd a megszállás végeztével visszatért lakosok részéről nem volt ritka az otthon maradtak irányába mutatott megvetés, bizalmatlanság. Kollektív ítélték meg őket. Általános volt a vélemény, hogy azok kivétel nélkül együttműködtek a megszállókkal, a fosztogatásokon kívül egyéb bűncselekményeket is elkövettek, „*újrománok lettek*”. Nem meglepő, hogy nagyszámú feljelentés is született velük szemben. Az aránylag nagyobb mennyiségben fennmaradt, a fenti bűncselekményi körbe tartozó, háromszéki ügyeket tárgyaló irat jó része ilyen feljelentés nyomán keletkezhetett. A források azonban sajnos nem az eredeti bírósági akták, hanem az eseteknek a vármegyei közigazgatás dokumentumaiban fennmaradt leiratai. A területen a Kolozsvári Honvéd Hadosztálybíróóság rendelkezett illetékességgel. Az alább tárgyalt eseteket vagy közvetlenül ez, vagy a Kolozsvári Honvéd Katonai Ügyészség brassói kiküldött ügyésze vizsgálta. Sajnos ezen szervek korabeli iratai szinte teljesen elvesztek az utókor számára, így az alább idézett ügyeken kívül újabb háromszéki példák felbukkanása nem nagyon várható.²⁵

Az ügyek terheltjeink etnikai hovatartozása meglehetősen kétséges, mivel a források azt nem rögzítették. Kézenfekvőnek tűnhet a nevekből kiindulni, ez azonban az asszimiláció miatt súlyos tévutakra vezethet. Egy későbbi, 1919. évi hírlapi közlés szerint például Selean Demeter borosjenői kőművest – akinek családneve nyilvánvalóan román eredetű, de Dumitru formában

²² KOVÁCS 1917.

²³ A témára vonatkozóan vö. FARKAS 2011; KELEMEN 2013.

²⁴ FARKAS 2011.

²⁵ A fondok hiányáról, hiányos voltáról a Hadtörténeti Levéltár interneten elérhető fondjegyzékéből tájékozódhatunk. (http://militaria.hu/adatb/leveltariuj/f/04_iv_fondfocsoport_segedletei)

keresztneve is elterjedt volt a románság körében – egy havi fogházra ítélte a román haditörvényszék, mert a román nyelvről beszélve sértő szavakkal illette a román nemzetet.²⁶ A későbbiekben ismertetett esetekben a szereplők nemzetiségét nagy valószínűséggel csak akkor lehet megállapítani, amikor az illető lakhelye szinte kizárólagos román etnikai túlsúllyal bírt.

Az ügyek első típusába azok tartoznak, melyek nagy valószínűséggel valamely visszatért szomszéd alaptalan feljelentése következtében indultak. Közös bennük, hogy valamennyi túlnyomó arányban magyar többségű település magyar hangzású családnevet viselő lakója ellen zajlott le, így a terheltek minden bizonnyal magyarok voltak. A kézdisárfalvai Bajkó Ferencet például azzal vádolták, hogy a megszállókkal bor s muzikaszó mellett mulatott, illetve a nőket főbelövással fenyegetve akarta a román katonákkal történő közösülésre kényszeríteni. Ezenkívül szerepelt a vádak között az is, hogy a románokkal közösen lopott, fosztogatott, illetve a többi otthon maradtat is bujtogatta az elmenekültek javainak kifosztására, s fuvarra kényszerítette az embereket. A vádatok végül ejtették, sajnos a döntés indoklása nem maradt fenn.²⁷ Ugyanez történt Sinka György és Györgyné, valamint Hegyi Ferenc sepsibodoki lakosok estében, akik a vádak szerint raboltak, fosztogattak, sőt Hegyi Ferenc még a magyar érzelmű helyieket is halálosan megfenyegette.²⁸ Szintén felmentették Ruzs János sepsibükszádi polgárt, aki a vádak szerint bíróságot vállalt, mindenféléről tájékoztatatta, illetve megvendégelte a megszállókat.²⁹

Pár esetben szerencsére rendelkezésünkre állnak az indoklások is. Például Málnási Zsigmond ikafalvi lakost azzal vádolták, hogy megmutatott a románoknak egy rejtett erdei utat, illetve egy Matis Géza nevű személynél ételhez is segített egy eltévedt román csapatot. Málnási védekezés-képpen előadta: ő ezeket kényszer alatt cselekedte, mivel miközben üzeneteket vitt különböző községekbe, hogy a katonaköteles férfiak kötelesek elmenekülni, egy román előőr s elfogta. Védekezését elfogadták.³⁰ Az illyefalvai Majláth János bírói tisztséget vállalt, illetve román karszalagot hordott, ami a Kolozsvári Honvéd Hadosztálybíróság véleménye alapján (kiváltképp, mivel a vádlott szerint ezt azért tette, hogy otthonmaradt társait hatékonyabban védelmezhesse) önmagában nem bűncselekmény. A Majláthot a fosztogatásokkal kapcsolatba hozó vádatok pedig bizonyítottság hiányában ejtette a bíróság.³¹ Ugyanígy a bodolai Serény József esetében, kit az a gyanú terhelt, hogy a bevonuló román csapatokat éljenezte és virágot vitt nekik.³²

Az ügyek között mindössze egyetlen olyan esetet találtunk, melyben kollaborációs cselekményben egy – neve és lakhelye alapján – vélhetően magyar származású személyt találtak bűnösnek. A kilyéni illetőségű Katona József, hatvannyolc éves asztalos, a Kolozsvári Honvéd Hadosztálybíróság döntése értelmében a katonai büntető törvénykönyv 327. §-ba ütköző, az állam hadiereje elleni büntettet követte el.³³ Az indoklás szerint a román invázió idején együttműködött a megszállókkal, magát községi bírónak nevezette ki. A román katonákat szívesen kalauzolta, velük közösen fosztogatott. Zoller Gizellát kényszerítette, hogy a románoknak nemzeti lobogót varrjon, magánál is kitézte a román zászlót. A kapuján, mint román bíró aposztrofálta magát, illetve azon egy „*Éljen Románia!*” feliratot is elhelyezett. Amikor a magyar csapatok közelítettek

²⁶ *Aradi Közlöny* 1919. szeptember 2.

²⁷ 9/2/a/156 fond 47. f.

²⁸ 9/2/a/156 fond 62. f.

²⁹ 9/2/a/156 fond 75. f.

³⁰ 9/2/a/157 fond 81. f.

³¹ 9/2/a/156 fond 107. f.

³² 9/2/a/156 fond 38. f.

³³ FARKAS 2011.

a községhez, figyelmeztette erre a román csendőröket és segítette menekülésüket. Tetteiért, melyet a református esperes jelentése is közölt, tizenöt év börtönt kapott, minden hónapban egyszer kenyér–víz böjttel, kemény fekhellyel, illetve évi egy hónap magánzárkával súlyosbítva.³⁴

A többi olyan személy, akit az eljárások során elítéltek, (a már ismertetett kritériumok alapján) vélhetően román származású volt. E vélekedésünket az is alátámaszthatja, hogy ezek általában a visszavonuló román csapatokkal tartottak, s csak távollétükben sikerült elítélni őket. Így történt Máté János sósmezői lakos esetében is, aki előbb segített egy román járőrnek elrejtőzni, majd segítségükkel törbe csalta a magyar járőrt. Ez utóbbi tagjai közül kettőt lelőttek a románok. Az ítélelhirdetéskor Romániában tartózkodott.³⁵ Szintúgy Csoflak Konstantin és Cincereán György volt árapataki lakosok, akik a megszállás kezdetekor a románok elé vonultak egyházi zászlók alatt, éltetve a megszállókat, illetve Nagyromániát. Ezt követően Brendus György községi bíró házában titkos gyűléseket tartottak, majd közreműködtek abban, hogy a románok elhurcolták magukkal a református papot, a prókátort és másokat, összesen hét személyt. Érdekes adalék az esethez, hogy Cincereán a magyar uralom alatt közgyám volt, árulása tehát magisztrátusként még súlyosabban esett latba.³⁶

A mélyebb vizsgálódásokat mellőzve, szokás a 20. század elejének büntetőeljárásait kollektív elfogultként, koncepciózusként értékelni. Ezzel szemben a konkrét esetek elemzése során általában azt tapasztalja a kutató, hogy a bíróság – még az olyan, a szokásos jogállami garanciákat kevésbé nyújtó eljárás során is, mint a katonai perrendtartás szerint lefolytatott – mereven ügyelt az előírások, a jogszerűség betartására. A háromszéki eljárások közül ilyen például Bacsó Mária esete. A buzai születésű, pákói illetőségű huszonhat éves nőt annak ellenére felmentették, hogy esetében minden vádpont igazolást nyert. Az indoklás alapján ezt azért tették, mert cselekedeteit nem a románok, hanem a saját hasznára követte el. Ez pedig azt jelentette, hogy a bűncselekmény elkövetésének egy lényegi eleme hiányzott, mely hiátus miatt e cselekményt a jogszabály szerint nem lehetett a vádlott terhére róni. Pedig Bacsó a megszállókkal kialakított jó kapcsolatát felhasználva (a katonákkal erkölcstelen viszonyt folytatott), többek között egy embert fuvarozásra kényszerítettett, főbelövetéssel, illetve a község felgyújtásával fenyegetőzött, valamint kijelentette: „*Remélem Isten kipusztítja a magyar nemzetet!*”³⁷

ÖSSZEGZÉS

A rövid román megszállás okozta gazdasági károk miatt a háború végéig nem kártalanították a Székelyföld lakosságát. De erre legalább létezett reális cselekvési terv, a kárt szenvedettek reménykedhettek az enyhülésben.³⁸ A helyi magyar–román viszonyokon viszont olyan sebek estek, melyek a legjobb szándék mellett sem tudtak volna behegedni az újabb román megszállásig hátralévő szűk két évben. Az idézett forrásokból jól látszik, hogy a menekülésből visszatérők legtöbb sérelmüket – az elterjedt vélekedés szerint szinte „kollektív” otthon maradt – románsághoz kötötték. E vélemény nyilván nem független a hetven esztendővel korábbi Avram Iancu-Axente Sever-féle vérengzések, vagy a 18. század végi Horea felkelés magyarellenes pogromjainak

³⁴ 9/2/a/113 fond 206. f.

³⁵ 9/2/a/156 fond 54. f.

³⁶ 9/2/a/156 fond 46. f.

³⁷ 9/2/a/156 fond 167. f.

³⁸ Ld. NAGY 2011b.

a kollektív tudatba ivódott emlékeitől. Sajnos források híján a képet csak árnyalhatjuk, a valódi arányokat, adatokat nem vázolhatjuk fel. Nagyon sajnálatos, hogy a Kolozsvári Honvéd Hadosztálybíróság teljes vonatkozó iratanyaga nem lelhető fel. Annak segítségével ugyanis legalább a kollaborációs ügyekről nyerhetnénk egy, ha nem is teljes, de a nagy általánosításokat jóval meghaladó szintű képet. Annyi azonban a fennmaradt iratok alapján is bizonyos, hogy az eljárások a kor jogi garanciális elvárásainak messze megfeleltek. (Marasztaló ítéletek egyébiránt jórészt olyan terheltek esetében születtek, akik nagyon nagy valószínűséggel románok voltak, s az ítéletek elől Romániába menekültek.)

De a visszatértek vádjainak nem csak az otthonmaradt románság, hanem az el nem menekült magyarok is céltábláivá váltak. Gyakran gondolták, hogy ezek a románok kiszolgálóivá váltak („*újrománok*” lettek), s tevékenyen részt vettek valamennyi bűnös cselekedetben. Az elejtett vádak többsége ilyen, rosszindulat táplálta feljelentés következményeként születhetett. A többször említett naplóíró, Balázsovichot is feljelentették. A patikus részletesen leírta naplójában ez ellene felmerült vádak, melyek alapján őt is a többiekhez hasonló sztereotip vélemények miatt keverték gyanúba. A Szentgyörgyről elmenekült kereskedő, Róth Dávid közlése alapján még az országos lap, *Az Est* is írt a patikus „*viselt dolgairól*”: „*a tiszték bementek Pap Antal fűszerüzletébe, ahol őt üveg bort fogyasztottak el. Hármat az alezredek, egyet Barabás főorvos, egyet Balázsovich gyógyszerész fizetett. A román tiszték között lévő kapitány – beszéli Róth – azzal dicsekedett, hogy tud magyarul. Ennek bizonyítékául elénekelt a Ritka búza, ritka árpa. ritka rozs című népdal első sorait*”³⁹ Bár a hasonló súlyú „*bűnök*” miatt Balázsovichot nem ítélték el, a társadalmi kapcsolatai beszűkültek, sokan bizalmatlanok lettek irányába. Talán ez is hozzájárult, hogy a háború után kitelepült Budapestre, s ott készítette tovább országos hírű sósborszeszét.

Mindezek a körülmények azt jelentették, hogy a székelyföldi társadalom számára „*Nagy-Magyarország*” korszaka véget ért 1916 augusztusában, ha a határokat még időlegesen sikerült is visszaállítani. Végzetes és végletes törésvonalak alakultak ki a társadalomban, mind a magyar etnikumon belül, mind a románok és a magyarok között. Paradox módon ez előbbit az újabb megszállás, majd Trianon feloldotta, a közös nemzetiségi sérelmek kohéziót teremtettek. S a kisebbséggé vált helyi magyarság azzal sem tudott tovább foglalkozni, hogy miként viselkedett a székelyföldi románság az 1916. esztendőben.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

Kovácsna Megyei Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy.

-9/2/a/156. és 157. fond (egykori Főispáni iratok tematikusan rendezett részei).

Irodalom

IFJ. BERTÉNYI IVÁN (2002): Tisza István és az I. világháború. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris. 28–86.

BETEGH MIKLÓS (1924): *Erdély a világháborúban*. Dicsőszentmárton, Erzsébet Könyvny.

³⁹ *Az Est* 1916. szeptember 17.

CSÓTI CSABA (2004): Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld. *Limes* 17. évf. 1. sz. 51–66.

FARKAS ÁDÁM (2011): „*Van-e új a nap alatt?*” Avagy a katonai bűncselekmények törvényi szabályozásának módosulásai a XX. században és egy lehetséges változtatási javaslat. www.hadjog.hu/wp-content/uploads/.../Farkas-Ádám-Kozma-pályamunka-2011.pdf. Hozzáférés: 2017. 05. 31.

KELEMEN ROLAND (2013): A katonai büntető igazságszolgáltatás szervezete az első katonai bűnvádi perrendtartás és annak módosításai tükrében. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle* 1. évf. 1. sz. 119–136.

KOVÁCS ANTAL (1917): *A sepsi református egyházmegye az oláh uralom alatt*. Sepsiszentgyörgy, Jókai Ny.

NAGYBACZONI NAGY VILMOS (1923): *A Románia elleni hadjárat*. I. kötet. Budapest, Fráter Ny.

NAGY SZABOLCS (2011a): Az 1916-os román megszállás egy sepsiszentgyörgyi patikus szemével – Balázsovich Sándor naplója. In Boér Hunor – Kinda István – Barti Levente – Kocs Irén – Szőcsné Gazda Enikő – Bordi Zsigmond Lóránd – Sztáncsuj Sándor József – Csáki Árpád – Demeter Lajos (szerk.): *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum. 295–326.

NAGY SZABOLCS (2011b): Egy székely város közállapotai az első világháború végén: A sepsiszentgyörgyi rendőrkapitány 1918. áprilisi felirata a megyei alispánnak. In Boér Hunor – Kinda István – Barti Levente – Kocs Irén – Szőcsné Gazda Enikő – Bordi Zsigmond Lóránd – Sztáncsuj Sándor József – Csáki Árpád – Demeter Lajos (szerk.): *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum. 337–342.

PÁL-ANTAL SÁNDOR (2003): A csíkiak viszontagságai 1916-ban. In Pál-Antal Sándor: *A Székelyföld és városai*. Marosvásárhely, Mentor. 198–223.

RAFFAY ERNŐ (1989): *A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története*. Szeged, JATE.

SZÁDECZKY-KARDOSS LAJOS (é.n.): *Az oláhok Erdélybe törése és kiverésük 1916–1917*. I. kötet. Budapest, Makkay Zoltán Könyvkiadó Vállalata.

GYARMATI ENIKŐ

gyarmatieniko@t-online.hu

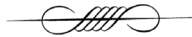
PhD-hallgató (Eszterházy Károly Egyetem, Eger)

„A polgárháború veszélyének elhárítása Ausztria–Magyarországon”

**Báró Szilassy Gyula gondolatai a duális Monarchia átalakításáról
és a nemzetiségi ellentétek feloldásáról 1917–1918 fordulóján**

„How to Stave Off a Civil War in Austria–Hungary?”

Baron Julius von Szilassy on the Reconstruction of the Dual Monarchy
and Reconciling the National Conflicts in 1917–1918

ABSTRACT

The aide-mémoire for the Emperor: How to stave off a civil war in Austria–Hungary written by Baron Julius von Szilassy was prepared in Constantinople November 9th 1917. As the Counsellor of the Austro–Hungarian Embassy in Constantinople he expressed his concerns about the predicament of Austria–Hungary not excluding the possibility of a civil war in the fourth year of the Great War. In his writing he argued for an immediate separate peace agreement with the Entente Countries, a new strategy of foreign affairs and for politics of national concessions. He also highlighted that the challenges of the future are going to be of economical nature, and in order to comply with these circumstances the confederation of nation-states might well be founded, justifiable. Szilassy was received in an audience of one hour by the Emperor Charles I. (Charles IV. as Hungarian King) January 18th 1918. He expressed his views on the necessity of national concessions. After a successful politics of this kind can the division of national armies take place. He was against the personal union with Poland, the decision about the status of Poland should be part of a peace agreement with Russia.

KEYWORDS

First World War, Immediate separate peace agreement, Politics of national concessions, Confederation of independent nation states, Internal reconstruction of Austria–Hungary, Independent Poland instead of a Personal Union with Poland

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Gyarmati Enikő (2017): „A polgárháború veszélyének elhárítása Ausztria–Magyarországon”. Báró Szilassy Gyula gondolatai a duális Monarchia átalakításáról és a nemzetiségi ellentétek feloldásáról 1917–1918 fordulóján. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 42–54. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A tanulmány figyelmének középpontjában álló, német nyelvű emlékirat 1917. november 9-én keletkezett Konstantinápolyban.¹ Szerzője báró Szilassy Gyula,² ekkor a konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövetség követségi tanácsosaként állt a közös osztrák–magyar külügyminisztérium szolgálatában.³ A brit–svájci–magyar gyökerekkel rendelkező osztrák–magyar diplomata kiemelt fontosságot tulajdonított ennek az írásának. Ezt azáltal is kifejezésre juttatta, hogy saját maga publikálta ezt az írását, mégpedig 1921-ben elkészített visszaemlékezései első mellékleteként.⁴ A szerző által megfogalmazott, a duális Monarchia külpolitikáját és nemzetiségi politikáját érintő javaslatok esetenként túlmutattak egy követségi tanácsos kompetencia körén. A Nagy Háború lehetséges kimenetelének következményeit azonban súlyosnak ítélte meg, ezért szánta rá magát a kivételes lépésre. Kétségtelen azonban az is, hogy befolyásos támogatók egyetértésével és hathatós közreműködésével vált számára lehetővé, hogy nézeteit személyesen kifejthesse a császár és király I. (IV.) Károly előtt 1918. január 22-én.

1895 óta a duális Monarchia külügyi szolgálatában álló, a Habsburg dinasztia iránt maximális lojalitást tanúsító diplomata számos külpolitikai helyzetelemzést készített diplomata pályafutása során, közvetlenül az osztrák császárhoz és magyar királyhoz azonban első alkalommal fordult.⁵ Az 1917 őszére kialakult belpolitikai helyzetet kimondottan veszélyesnek értékelte. Szilassy meggyőződéses pacifistaként a mielőbbi békekötés mellett foglalt állást, és úgy vélte, hogy 1917 őszére számos szempontból megérett a helyzet az antanttal történő kedvező béke megállapodáshoz, hiszen az Amerikai Egyesült Államok belépése a háborúba még nem érezte katonai hatását, az orosz hadsereg a felbomlás küszöbén állt, és Olaszország is súlyos vereségeket könyvelhetett el. Noha a nemzetiségek elégedetlensége Ciszlajtániában és Transzlajtániában különböző mértékű volt – Ausztriában kevésbé elfojtott, Magyarországon inkább visszafogott –, külföldön egyértelműen érzékelhetővé, kitapinthatóvá vált.

Némi öngigazolás céljával a szerző írása bevezetőjében jelezni kívánta a nemrég trónra lépett fiatal uralkodó felé, azért döntött úgy, hogy elkészíti emlékiratát, mert számos korábbi

¹ Das erste Memoire an den Kaiser. Konstantinopel, 9. November 1917. „Der zukünftige Bürgerkrieg in Österreich–Ungarn und wie man ihn verhindern kann.”

² Teljes születési nevén: Jules Hope Joseph de Szilassy, született: a svájci Bex községben, 1870. augusztus huszonegyedikén, meghalt: a franciaországi Nizzában, 1935. június hetedikén. Szilassy Gyula életútjáról ld. GYARMATI 2017.

³ Johann Markgraf von Pallavicini vezette az osztrák–magyar nagykövetséget Konstantinápolyban 1906 és 1918 között. Szilassy 1917 októberétől 1918 szeptemberéig követségi tanácsosként képviselte irányítása alatt a Monarchiát. Az őrgrof hosszabb betegsége miatt 1918 nyarán alapvetően Szilassy vitte az ügyeket.

⁴ SZILASSY 1921. 379–399.

⁵ Szövegű utánnomásban eddig két Szilassy-memorandum látott napvilágot. VIETOR 1962. 452–494.; SZILASSY 1978.

helyzetértékelése utóbb helyesnek bizonyult, ami Oroszország háborúba lépését, vagy Románia antant szövetséghez történő, valószínű csatlakozását illeti. Ugyanez nem mondható el 1912 őszi petrográdi jóslataról, miszerint polgárháború törhet ki Ausztria–Magyarországon, ha Németország és a Monarchia legyőzi Oroszországot, és megdönti a cárizmust. Mivel azonban mélyen meg volt győződve arról, hogy a világháború egyik következményeként a Monarchia széteshet, a magyar királyhoz mindig hű család tagjaként úgy érezte, kötelessége nézeteit írásos formában megosztani az uralkodóval.⁶

Szilassy kiemelte, az európai hadseregek leszerelését követően a szocialisták mindenhol meghatározó mértékben válnak majd a hatalom birtokosaivá. *„Sokan osztják azt a véleményt, hogy a szocialisták a demobilizációt követően megerősödve mindenhol megszerzik a hatalmat. Hihető-e, hogy a nem német, illetve nem magyar szocialisták megelégednek az általános szociális reformokkal, és nem akarják érvényesíteni egyedi faji- és nyelvi igényeiket? Annál inkább, hiszen a különböző szlávok, románok és olaszok csoportjai érzik a határon túl élő társaik támogatását. Valóban hihető, hogy létezhet Magyarországon olyan parlament, melyben – a hivatalos statisztikák szerint – tulajdonképpen csak a lakosság fele kap képviseletet? Ezt hihetik az »ifjú törökök«, akik kisebbségben törökösítenek, vagy a pángermánok, akik még hisznek Németország elsöprő győzelmében. És, ha Magyarországon egy nagy párt nem akar reformokat véghezvinni, mert azokat még senki sem követeli hangosan, vagy ha, Erdélyben egyesek még román területek annexiójára gondolnak, akkor legfeljebb arra emlékeztethetünk, hogy quos Deus perdere vult, dementat prius.”*⁷ 1917 novemberében Szilassy a kialakult belpolitikai helyzetet ismét polgárháborús helyzetként értékelte. Úgy látta azonban, hogy a háború azonnali befejezésével, új külpolitikai stratégiával és a belső állami intézményeknek a kor kihívásainak megfelelő átalakításával elejét lehet venni ennek a folyamatnak.

A szerző leszögezte: az 1917. őszi katonai helyzet egyértelműen a Monarchiának és szövetségeseinek kedvezett. Mégis úgy ítélte meg, hogy az antant hatalmak főlénye, amely emberi és anyagi gazdagságából fakadt, nagy valószínűséggel, hosszútávon azon az oldalon garantálja a katonai sikereket. A háború kimenetele a központi hatalmak számára Szilassy véleménye szerint négy esélyt hordoz magában: csekély győzelem, status quo, esetleg kisarányú vereség, vagy teljes összeomlás. A nemzetiségi követelések szempontjából azonban nem mindegy, hogy melyik szcenárió következik be. *„Világos, hogy minél hosszabb ideig tart a háború, annál nagyobb lesz a tömegek elkeseredése. Ugyanakkor, addig amíg Németországban (és Bulgáriában) szociális téren ez kezelhető, nálunk (és Törökországban) nemzeti alapon lesz aktív. A háború melletti kitarásban itt tehát óriási érdekellentét feszül Ausztria–Magyarország és Németország között. Érthető, ha az emberi érzésektől mentes német generális magában azt gondolja, hogy egyrészt a győzelem nem zárható ki, másrészt, hogy a legrosszabb, azaz vereség esetén Elzász–Lotharingia elveszik, és a köztársaságot kikiáltják, Német–Ausztria azonban nyerhet.”*⁸ A háború azonnali befejezését tehát a társadalmi adottságokból fakadó, alapvető érdekellentét tenné indokolttá Ausztria–Magyarország és a Német Császárság között. Ez a momentum támasztotta alá a Monarchia részéről a békekötési készség halasztás nélküli, őszinte kinyilatkoztatásának szükségességét. Az osztrák–magyar diplomata felfogása szerint nem lenne szerencsés, ha ez az őszinte törekvés a kicsinyes, belpolitikai számítások játékszerévé, vagy az átmenetileg kedvező katonai helyzet áldozatává válna.

⁶ SZILASSY 1921. 379–380.

⁷ SZILASSY 1921. 381.

⁸ SZILASSY 1921. 383.

Karrierdiplomataként hangsúlyozta, hogy a háború befejezését követően azonnal szükség van a külpolitikai stratégia teljes átalakítására. Ennek jegyében az oroszországi kapcsolatok megfelelő alakítása került a prioritási lista élére. Az oroszországi politikai viszonyok beható ismerete nyilvánvalóan köszönhető 1909 és 1912 között pétervári követségi tanácsosi éveit alatt szerzett széleskörű tapasztalatainak. A háború következményeként meggyengült Oroszország továbbra is veszély forrása lesz. Szilassy itt kifejtett érvelése jól érzékelteti felfogását az állami szövetségek lényegéről. *„Először a liberális Oroszország, egy szláv föderáció keretében valószínűleg vonzani fogja a Monarchia szlávjait, amit a cárizmus maga képtelen volt elérni. Ezt követően nincs semmi okunk arra, hogy kételkedjünk afelől, hogy Oroszország hatalma állami birodalomra válik. Komolytalanok azok a próféciák, amelyek a szláv faj államalkotó képességének hiányaira hivatkoznak a szétesést prognosztizálnak. Oroszország nagyhatalom volt a Japánnal vívott háború előtt, utána megsemmisült. Ma ugyanennek a folyamatnak vagyunk a szemtanúi. A szétesés azonban nem tartós állapot. A telegráf és a vasút korában praktikus szempontból Oroszország kisebb, mint néhány földközi-tengeri hercegség. A laza állami kötelek sokszor erősebbnek bizonyulnak, és ha a kaotikus átmenet véget ér, feltételezhető, hogy az orosz területen olyan közös gazdasági érdekeken alapuló szláv föderáció alakul, ahol az alkotó elemek kevésbé különböznek egymástól, mint az az amerikai unió különböző államai esetében. Még, ha egyes részek le is válnának erről a föderációról, ez egy átmeneti folyamat lesz, hiszen a földrajzi helyzet és a korszellem a nagy államszövetségek mellett szól, és mint a britek és az amerikaiak, úgy az oroszok, kisoroszkok és lengyelek is egy ilyen államszövetségben, független államként bontakoztathatják ki leginkább képességeiket. Az államok szétválása manapság akkor tartós folyamat, ha az összekötő szálak megszűnnek, és a külső hatások ezt felerősítik.”*⁹

Az Oroszországgal szemben követendő külpolitika részeként Szilassy arra tett javaslatot, hogy a Monarchia Galíciát és Lengyelországot adja át Oroszországnak az eljövendő békekötés keretében. Kompenzációként pedig követelje Albániát. Ily módon a Monarchián belüli szláv népességarány kedvező marad, ez egyúttal korlátozó hatást gyakorolhat Csehszlovákia irredentizmusára. Ez az álláspont hű volt a hivatalos magyar állásponthez, amelyet a magyar kormány többek között az 1915. október 2-i magyar minisztertanácsi ülésen és a háború folyamán folyamatosan képviselt. Mind az osztrák–magyar–lengyel trializmus, mind az ausztró–lengyel dualizmus helyett többségi döntés született arról, hogy halasszák az Oroszországgal folytatott béketárgyalásokra Lengyelország helyzetének rendezését.¹⁰ Ugyanakkor mindkét Habsburg-uralkodó számára prioritást jelentett Lengyelország perszonáluniós rendezése, amelynek megvalósulásához az 1916. novemberi két császári nyilatkozat elvi, később gyakorlati támogatást nyújtott. Szilassy úgy vélte, ha Lengyelország perszonáluniós alapon a Monarchia részévé válik, egyértelműen érvényesül a szláv többségi befolyás. Vagy szétesik, mert Magyarország felhasználja majd a helyzetet a kiválásra, a dualizmus felmondására.

A Monarchia fő stratégiai céljait a Balkánon a hatalmi egyensúly megteremtése szolgálja. Egyrészt a Monarchiának nem áll érdekében Nagy-Bulgária létrehozása, hiszen az oszmán uralom előtti történések azt bizonyították, hogy mindig gyors politikai váltásokra került sor a szerb és bolgár uralkodók között. Úgy gondolta, miután a háború Szerbiát és Romániát egyaránt meggyengítheti, az antant szövetség Oroszországra való tekintettel kevésbé lesz érdekelt ezekben az országokban a támogatásában. Az antant szövetség fő célját abban látta, hogy eltávolítsák

⁹ SZILASSY 1921. 384–385.

¹⁰ *Magyar Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1867–1944*. A 18. ülés jegyzőkönyve (1915. október 2.) Letölthető: K27191510021045–1058.jpg www.adatbazisok.online.hu.

Bulgáriát a központi hatalmak szövetségétől. Ennek ellenére Szilassy véleménye szerint hiba lenne olyan politikát folytatni, amely Szerbia és Románia megcsonkítására, megalázására irányul. Indokoltnak látta biztosítani Szerbia számára az Adriához való eljutást akár Montenegrón, akár Albánián keresztül. „*Ausztria–Magyarországnak különleges érdeke fűződik ahhoz, hogy megakadályozza a jövőben a háború kirobbanását. Szláv területek expanzióját józan mérlegelés szerint nem kívánhatja, hacsak az osztrák–németek és a magyarok nem akarnak teljesen a háttérbe szorulni. Albánia lehetne az utolsó hasznos akvizíció, mind a román területek annexiója, mind a szláv területek bekebelezése ellen egyformán szól ez a megfontolás. A Monarchiának tehát jelenlegi területi keretein belül kell törekednie a tartós békére, és a hasonló célkitűzést megfogalmazó országokkal kell ennek érdekében együttműködni. Ez elsősorban Nagy-Britannia esetében áll fenn. Komoly hibákat követtünk el, amikor 1907-ben Hágában Németország antipacifista törekvéseit támogattuk, ahelyett, hogy az expanzív Németország és a pacifista Nagy-Britannia között közvetítő szerepet töltöttünk volna be. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a nemzetiségi elv korában egy polyglott államban az osztrák–németek és a magyarok számára vezető szerepük megőrzése szempontjából a legkívánatosabb dolog a jövőbeni háborúk megakadályozása. Bosznia annexiója olyan környezetet teremtett, mely nem kis mértékben járult hozzá a háború kirobbanásához. A dinasztikus elv a jövőben nem alkalmazható a hatalom megtartásának kizárólagos eszközeként. A háború után a világ demokratikussá válik, a dinasztikák hatalma csak a népek elfogadottsága és érdeke alapján lesz fenntartható.*”¹¹

A tartós béke záloga továbbá a háborúhoz vezető körülmények, mindenekelőtt a militarizmus folyamatának visszaszorítása lehet. Itt nem elsősorban az általános hadkötelezettség bevezetésére gondolt a szerző, hanem az ezzel összefüggő katonai tisztikar létszámbeli felduzzasztását látta a legfőbb problémának. Ez a túlzó katonai befolyás maga alá gyűrte a gyengébb civil lakosságot. A megoldás első lépéseként megfontolásra ajánlta ennek az offenzív katonai intézményrendszernek a felszámolását. Hozzátette, hogy defenzív intézményekre lesz szükség, a svájci milícia rendszer mintájára. Noha tisztában volt azzal, hogy egy nemzetközi rendőrség létrehozása még hosszú időt vehet igénybe, a kötelező döntőbíráskodás intézményének mielőbbi létrehozását Európában elengedhetetlennek tartotta. A szerző azonban azt is hangsúlyozta, hogy a katonák nincsenek egyedül a háborús haszonszerzésben. A sajtó uszító tevékenysége, a honfitársaik vérel sáfárkodó pénzügyi körök törekvései ugyanúgy korlátozásra szorulnak.¹²

Két elv alkalmazását kínálta megfontolásra a belpolitikai intézményrendszer átalakításánál. Kiemelte, hogy a szocializmus igényeihez való közeledés jegyében érdemes támogatni a demokratizálást. Ezzel párhuzamosan pedig törekedni kell a nemzetiségi igények kielégítésére. Azáltal, hogy a Monarchiában erősítik a dinasztikus elven alapuló történeti összetartozás érzését, kibővülnek a morális centralizáció végrehajtásának lehetőségei. Ezzel párhuzamosan mehet végbe maga a politikai decentralizáció. „*Egy ilyen bölcs morális centralizáció esetében, párosítva a szükséges politikai decentralizációval, az ősi, tiszteletre méltó Monarchia jogosan remélheti, hogy a nemzetiségi elv uralmának időszakát követően, okos felkészüléssel egy olyan korszakra tudja felkészíteni az államot, amely korszakban a legfontosabb szervezési szempontok gazdasági természetűek lesznek. Ezeket az általános megállapításokat a Monarchia mindkét felére érvényesnek tartom. A belső alkalmazkodás, a politikai decentralizáció azonban teljesen különböző a két birodalomfélben.*”¹³

¹¹ SZILASSY 1921. 387–388.

¹² SZILASSY 1921. 388–390.

¹³ SZILASSY 1921. 392.

Azaz Ausztriában a koronatartományok megfelelő kereteket nyújtanak a decentralizációs evolúcióhoz. A központi kormányzat figyelme ott csupán a fajok és nyelvek teljes paritásának őrzésére összpontosul, ezt az elvet a tartományi gyűlések ültetik át a gyakorlatba. Az osztrák képviselőház pedig, mint az Amerikai Egyesült Államokban csupán az autonóm területek ellensúlyát képezi. Szilassy a paritás érvényesítésénél Kanada tapasztalatait ajánlotta olvasói figyelmébe, ahol az 1867. évi alkotmány minden nemzetiség számára egyenlő jogokat biztosított.¹⁴ Szilassy azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy határkiigazítások történjenek, ha az idegen népek ezt igénylik. Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyen törekvéseket nem kívánta bátorítani. Mindazonáltal egyértelműen vitatta, hogy bármilyen eredményre vezetne a nemzetiségi követelések erőszakos elfojtása.

A nemzetiség fogalma helyett következetesen az idegen népek szóhasználatát alkalmazta. Szilassy véleménye szerint, ezek az idegen népek amennyiben elszánják magukat rá, bármikor felléphetnek a magyar hegemonia ellen. A monarchiai nemzetiségi politika célja csak ennek megakadályozása lehet. A történelmi együttélésből fakadó összetartozás érzetének erősítését és a gazdasági összetartozás fejlesztését javasolta az erőszakos magyarosítás helyett. A nemzetiségi engedménypolitika jegyében az idegen népek képviselői az állami élet szereplőivé válhatnak, egyházaik és iskoláik teljes szabadsággal dönthetnének saját sorsukról és életükről. A megyei és községi közigazgatásban és a bíróságokon mindenképpen kívánatos a teljes nyelvi paritás bevezetése. Úgy vélte továbbá, hogy a magyar hatóságok visszaéléseit csak komoly büntetésekkel lehet visszaszorítani. Mivel az általános választójog szükségessége egyértelmű volt számára, ezért csupán annak pusztá említésére hagyatkozott. A működő decentralizált megyei közigazgatás mellett megfontolásra ajánlotta az elméletileg már működő, nagyobb közigazgatási egységek politikai alkalmazását: úgy mint a dunáninneni, a dunántúli, a tiszáninneni, a tiszántúli és erdélyi egyházszervezeti területi beosztások esetében ez már jól felépített struktúráként működött. Horvátország esetében egyfajta lehetetlenségnek tartotta az állami egybeolvadást. A szerző véleménye szerint Horvátország Magyarország számára szinte csak a tengerhez való kijutás miatt fontos. Ebben a helyzetben a teljes autonómia biztosítása mellett kizárólag a vasutak tulajdon- és működtetési jogának megtartása indokolt.

A jövőbeli esélyeket 1917 novemberében a következőképpen értékelte: „*Elismerem, hogy ezek a nézetek az uralkodó magyar arisztokraták számára nem kellemesek. Az arisztokráciának rendelkeznie kell azonban azzal a morális erővel, hogy a helyzetet a maga valóságában lássa, és még ha nehezebb is esik, be kell látnia, hogy Magyarország soha nem volt nemzetállam, és nem is nagyon lehet az, hiszen Mátyás király szavai alapján létének történelmi-morális alapja: Fiat Iustitia aut pereat mundus. A magyarság maradjon hű ehhez az elvhez. Ezzel az okos politikával talán menthető befolyásos szerepe. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a későbbiekben a nemzeti elv érvényesül, és a magyarság ennek hátrányát szenvedje el. Még, ha egy megfontolt politika esetében következik ez be, akkor is a folyamat evolúciója gyűlölet nélkül menne végbe. Egy ilyen helyzetben a földrajzilag Közép-Európában élő magyarság fővárosával egy európai államszövetség fővárosává válhatna, egy 'Federal District' módján. A svájci és lotharingiai gyökerekkel rendelkező Habsburg-ház különösen alkalmas arra, hogy a németek, szlávok és románok között irányító szerepet töltsön be, ugyanúgy ahogyan a magyar nemzet a semleges területet kínálná minden nagy faj között.*”¹⁵

Emlékirata zárásaként Szilassy úgy fogalmazott, bármi legyen a Monarchia sorsa, a jövőben soha sem lesz katonai expanzív nagyhatalom, Magyarország pedig nem lehet imperialista

¹⁴ SZILASSY 1921. 393.

¹⁵ SZILASSY 1921. 398.

nemzetállam. A föderatív útra lépéssel biztosíthatja a jövőben létét gazdasági, történeti és erkölcsi alapon is. Enélkül kétséges maradt számára a Monarchia fennmaradása. Noha báró Szilassy Gyula a Monarchia és benne Magyarország föderalizálására konkrét tervet nem fogalmazott meg, a föderalizmus elvi és humán követelményeit világossá tette. Utalásában az önteltségnek és mások lebecsülésének mellőzésére nem csupán a diplomácia világának magatartási elvárásai fogalmazódnak meg, hanem záró gondolatai egyúttal nyilvánvalóvá teszik a föderatív együttműködésben elengedhetetlen humán adottságokat.

Báró Szilassy Gyula gróf Mensdorff közvetítésével kérte fel a közös osztrák magyar külügyminisztert, gróf Ottokar Czernint az emlékirat uralkodóhoz történő továbbítására.¹⁶ Mivel azzal is tisztában volt, hogy nézeteit Magyarországon felségárulásként értékelik, kérte a külügyminisztert, lehetőleg kezelje bizalmasan a megkeresést. Czernin 1918. január 2-i válaszlevelében elutasította a név nélkül történő közvetítést, mert azon az állásponton volt: „... *ha egy közszolga javaslatokat terjeszt az uralkodó elé, nem titkolhatja el kielétét. Ha kerülni kívánja a nyilvánosságot, mert tart attól, hogy a nyilvánosságra kerüléssel hazájának meghatározó köreivel ellentétbe kerülhet, akkor jobbnak tartom, ha az uralkodót kihagyjuk az ügyből, hiszen egyértelmű, hogy a következmények ódiuma is a javaslattevőt kell, hogy érintsék, nem pedig azt, aki ezeket elfogadta, és megvalósítja.*”¹⁷ Az emlékirat végül eljutott az uralkodóhoz. Szilassy 1918. január 18-án főnökétől, a konstantinápolyi nagykövettől kapta a megbízást, hogy utazzon Bécsbe a császári meghallgatásra. Az első személyes találkozáskor a fiatal uralkodóval négy nappal később, egy keddi napon került sor.

Az egyórás audienciát alapvetően három kérdéskör uralta: a Magyar Királyság föderalizálásának lehetőségei, az osztrák–magyar közös hadsereg kettéválasztása és a törökországi állapotok értékelése.¹⁸ Az uralkodó véleménye szerint Ausztriában adottak a föderális átalakulás feltételei, Magyarországon azonban, bár eltökéltségét fejezte ki ebben az irányban, mégis problémásnak tartotta a célkitűzést. Mivel számos hasonló javaslat feküdt az uralkodó asztalán, ezért elsősorban a politikai megvalósítás módja iránt érdeklődött Szilassynál.¹⁹ Szilassy kifejtette az uralkodó előtt, azért nem érvelt egyértelműen a magyar föderális átalakítás mellett, mert ez a magyar politikai ellenállás miatt eleve kudarcra lenne ítélve. Személy szerint csupán a föderalizmus felé történő fokozatos elmozdulást tartja reálisan kivitelezhetőnek. Ami a magyarok által követelt nemzeti hadseregek létrehozását illeti, ennek a nemzetiségi kérdéssel szorosan összefüggő kapcsolatát emelte ki. Szilassy úgy nyilatkozott, hogy a különálló magyar hadsereg jövője csak akkor biztosított, ha a nemzetiségek elégedettek. Az elégedetlenség jelen esetében ez a döntés a felbomlás folyamatát gyorsíthatja fel. Az uralkodó aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy egyre több a Monarchia ellensége, és bár tervbe vett egy újabb béke kezdeményezést az antant szövetség felé, Hindenburg és Ludendorff, a német vezérkar meghatározó alakjainak háború folytatása melletti elkötelezettsége, valamint Vilmos császár akaratyengése nem kedvez ennek a szándékának.²⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia törökországi elkötelezettségéről azonos

¹⁶ Albert Graf von Mesdorff-Pouilly–Dietrichstein, osztrák–magyar nagykövet Londonban 1904. április 28. és 1914. augusztus 12. között MATSCH 1986. 113. Szilassy II. o. követségi tanácsosként 1906–1907-ben dolgozott irányítása alatt.

¹⁷ SZILASSY 1921. 284–285.

¹⁸ SZILASSY 1921. 286–288.

¹⁹ Az uralkodót elárasztották a különböző reformjavaslatokkal. Tanulmányunknak most nem célja ezek összehasonlító elemzése. Csupán két megkeresésre szeretnénk itt utalni: Rudolf Steiner memoranduma ugyanebben az időben Arthur Polzer-Hoditz közvetítésével jutott az uralkodó asztalára. Ld. RIEMECK 1997. 188–203. Kristóffy József Nagy Géza kabinet titkáron keresztül kereste meg az uralkodót. Ld. KRISTÓFFY 1927. 775–777.

²⁰ Galántai József csupán ezt az uralkodói véleményt emelte ki Szilassy visszaemlékezéseiből: GALÁNTAI 1974. 375.

véleményen voltak, az uralkodó sem támogatta azt az elképzelést, hogy további harci egységeket küldjenek ebbe a térségbe. Az uralkodópár 1918 májusában tett látogatásához az Oszmán Birodalom fővárosában Szilassy benyomásai szerint egyértelműen a béke reményét fűzték.

Mint korábban utaltam rá, Szilassy az elkötelezettség alapján döntött úgy, hogy láttelelet készít a háborúzó Monarchia állapotáról. A Ferenc József-rend, illetve a Lipót-rend lovagjaként hozta meg döntését.²¹ Esküt tett arra, hogy minden tudásával hozzájárul az osztrák császári ház biztonságához, hírnevéhez és növekedéséhez.²² Az audienciát követő, bécsi külügyminisztériumi benyomásai negatívak voltak. A hivatalnokok a bürokratikus nyugalmat őrizték, a közös külügyminiszter, Czernin nem adott alkalmat személyes találkozóra. Néhány nappal később Szilassy visszatért állomáshelyére, Konstantinápolyba. Ekkor, 1918. január 23-án állították ki számára azt az egy évig érvényes útlevelet, amely már az Osztrák–Magyar Monarchia által kiállított utolsó hivatalos útlevele volt.²³ Az emlékirat fogadtatásáról és visszhangjáról további részletek nem találhatók visszaemlékezésében.

A polyglott Monarchiát képviselő, multiidentitású diplomata a felbomlás tényének ismeretében utólag úgy értékelte a folyamatokat: az Osztrák–Magyar Monarchia szisztematikusan tette saját magát tönkre. Ennek a folyamatnak az első állomása volt, ahogyan fogalmazott, az erőszak-békeként jellemzett breszti megállapodás. Ez ugyanis az antant számára egyértelművé tette, hogy a Monarchia a németek politikáját követte Oroszországban. Szilassy 1918 elején még reálisnak látta a különbéke esélyeit. Sokan azonban, kiváltképpen azok, akik kizárólag a Német Császársággal együtt, és nem nélküle képzeltek el a háború befejezését, a „túl későn van”-helyzetére hivatkoztak. Czernin hasonlóan érvelt, noha utólag elvileg egyetértett Szilassy szempontjaival, mégis úgy gondolta, hogy a feltételek 1918 elején már felülírták a megegyezési béke lehetőségeit.²⁴

Szilassy Gyula pályafutása során mindig az Oroszországgal kötendő szövetség mellett állt ki. A bécsi Ballhausplatzon működő úgynevezett „*békepárt*” tagjai közé tartozott.²⁵ A 20. század eleji úgynevezett békepárti politika legfontosabb stratégiai célkitűzése volt az entente Oroszországgal. Szilassy 1895 májusa és 1918 októbere között állt az Osztrák–Magyar Monarchia külügyi szolgálatában.²⁶ 1895 májusában tette le a diplomatavizsgát a bécsi osztrák–magyar közös külügyminisztériumban. Ludwig Freiherr von Flotow,²⁷ akivel ugyanabban a hónapban, ugyanazon alkalommal vizsgáztak, feltűnően csinos, rendkívül intelligens és kitűnő nyelvérzékkel bíró fiatalemberként jellemezte kollégáját. Szilassy Flotow visszaemlékezései szerint körülbelül öt-hat idegen nyelvet beszélt.²⁸ Bizonyosak lehetünk azonban afelől, hogy jóval több idegen nyelven

²¹ A Ferenc József-rend lovagjává 1896. szeptember 23-án, bukaresti követségi attasévá történő kinevezése után vált. ACV PP 462/108. A Lipót-rend lovagjai közé a második hági békekonzferencián kifejtett tevékenysége elismeréseként, 1907. december 13-án vették fel. ACV PP 462/95.

²² ACV PP 462/96. Statuten für den erhabenen österreichisch-kaiserlichen Leopolds-Orden. Bécs, 1808. Az eskü szövegét ld. 14–15.

²³ ACV PP 462/45.

²⁴ SZILASSY 1921. 289–290.

²⁵ A békepárt tagjai között tartották számon a külügyminisztert gróf Berchtoldot, Rudolf Pogatschert, gróf Hidvégi Nemes Albertet, Alexander Freiherr Musulint. SZILASSY 1921. 226.

²⁶ PRITZ 1994. 462–463.

²⁷ Ludwig Freiherr von Flotow (1867–1948) Szilassy riválisának tekinthető. Hasonló karrierpályát futottak be, mégis az első szekciófőnöki pozíciót, amely többek között a Monarchia legfontosabb külkapcsolatait Oroszország, az Oszmán Birodalom és a balkán államok felé alakította, 1913. november 13-án Flotow szerezte meg. 1918 novembere és 1920 novembere között ő irányította a közös külügyminisztérium felszámolását.

²⁸ MATSCH 1982. 338.

kommunikált. A család könyvtári állománya alapján igyekezett mindegyik állomáshelye nyelvét megtanulni. Az itt megtalálható görög, román, orosz, arab, spanyol, angol–japán, francia–orosz, francia–török, holland–német, francia–spanyol szótárak és nyelvkönyvek, az 1864-es genfi kiadású héber nyelvtan, az Egyiptomban használatos 1898-as londoni kiadású arab szótár, egy bécsi kiadású japán nyelvtankönyv mind erre engednek következtetni.²⁹

Szilassy Gyula Kálnoky Gusztáv külügyminisztersége alatt (1881–1895) lépett az Osztrák–Magyar Monarchia szolgálatába.³⁰ A külügyminisztérium élén 1895. május 16-án bekövetkezett lemondás következtében diplomáciai karrierjét már gróf Agenor Goluchowski tevékenysége alatt kezdte meg.³¹ Rendkívül jó kapcsolatokat ápolt az 1906 októberében hivatalba lépett gróf Alois Ahrenthal külügyminiszterrel, akiről legfontosabb mentoraként emlékezett meg.³² Szoros és bizalomteljes munkakapcsolatban állt következő főnökével, gróf Leopold Berchtolddal is. Berchtold nagyon értékelte Szilassy külpolitikai tanácsait.³³ A háború kitörését Athénban élte meg. 1913. november 7-én vette át az athéni misszió vezetését.³⁴ 1916. november 11-ig, a francia megszállók kiutasításáig Athénban azon dolgozott, hogy Görögország ne lépjen be a háborúba és maradjon semleges.³⁵ Konstantinápolyi tartózkodása során, 1918 augusztusában még egy emlékiratot készített. Ez az emlékirat az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését megelőző közvetlen események kontextusában azonban egy következő tanulmány tárgyát képezi.

Báró Szilassy Gyula 1917 novemberében elkészített emlékirata elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia legfontosabb érdekét szolgáló, mielőbbi különbélke óhaját fejezte ki. Külpolitikai célkitűzéseiben alapvetően hű maradt a hatalmat gyakorló magyar politikai elit elképzeléseihez. Kivételt képezett ellenvetése az önálló magyar hadsereg azonnali megteremtéséről. Belpolitikai nézetei közel álltak az ellenzéki, jobbára baloldali törekvések nemzetiségekkel kapcsolatos engedmény-politikájához. Lengyelország politikai rendezésével kapcsolatban alapvető különbség uralkodott Ausztria és Magyarország között a háború alatt. Ebben a tekintetben Szilassy elképzelései sem kínáltak vonzóbb alternatívát az uralkodó számára, aki Lengyelország esetében egyértelműen osztrák–magyar–lengyel perszonalunióban volt érdekelt. Báró Szilassy Gyula Lengyelországra egy szláv föderáció tagjaként tekintett.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Eredeti források

Archives Cantonales Vaudoises (ACV).

PP 462 famille de Szilassy.

²⁹ ACV PP 462/88. jelzet alatt található az az 1600 db-nál több könyvet tartalmazó 27 oldalas lista, amelyet Bibliotheque cantonale universitaire de Lausanne munkatársai készítettek 1971 szeptemberében. Szilassy Gyula hagyatékát öccse Charles de Szilassy kezelte, aki a családi könyvtárat felajánlotta a lausanne-i Állami és Egyetemi Könyvtár számára.

³⁰ SOMOGYI 2004. 617.

³¹ MATSCH 1986. 87–89.

³² SZILASSY 1921. 126–127. Ahrenthal külügyminiszterségének ideje: 1906. október és 1912. február között.

³³ HANTSCH 1963. 184., 194–196. Berchtold külügyminiszterségének ideje: 1912. február és 1915. január között.

³⁴ MATSCH 1986. 151–152.

³⁵ HÖBELT 2016. 54.

Nyomtatott források

GYARMATI ENIKŐ (2017): A diplomácia szolgálatában. Adalékok báró Szilassy Gyula (1870–1935) diplomata karrierútjához. In *Lymbus*. Magyarástudományi Forrásközlemények.

KRISTÓFFY JÓZSEF (1927): *Magyarország kálváriája*. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926. Budapest, Wodianer.

SZILASSY, BARON JULIUS VON (1921): *Der Untergang der Donau-Monarchie*. Diplomatische Erinnerungen von Baron J. v. Szilassy. Berlin Verlag Neues Vaterland/E. Berger und Co.

SZILASSY GYULA (1978): Benyomások Magyarország helyzetéről és a követendő politika. Bern, 1919. február 9. In Litván György – Hajdú Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 423–427.

VIETOR, RENATA (1962): Die Denkschrift des Gesandten v. Szilassy vom September 1912 anlässlich der Dreibunderneuerung. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* Bd. 15. 452–494.

Elektronikus források

Magyar Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1867–1944. A 18. ülés jegyzőkönyve (1915. október 2.) megtalálható K27191510021045–1058.jpg www.adatbazisok.online.hu.

Szakirodalom

GALÁNTAI JÓZSEF (1974): *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HANTSCH, HUGO (1963): *Leopold Graf Berchtold*. Grandseigneur und Staatsmann I–II. Graz, Verlag Styria.

HÖBELT, LOTHAR (2016): „*Stehen oder Fallen?*” Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. Wien – Köln Weimar, Böhlau.

MATSCH, ERWIN (1986): *Der auswärtige Dienst von Österreich(–Ungarn) 1720–1920*. Wien – Köln – Graz, Böhlau.

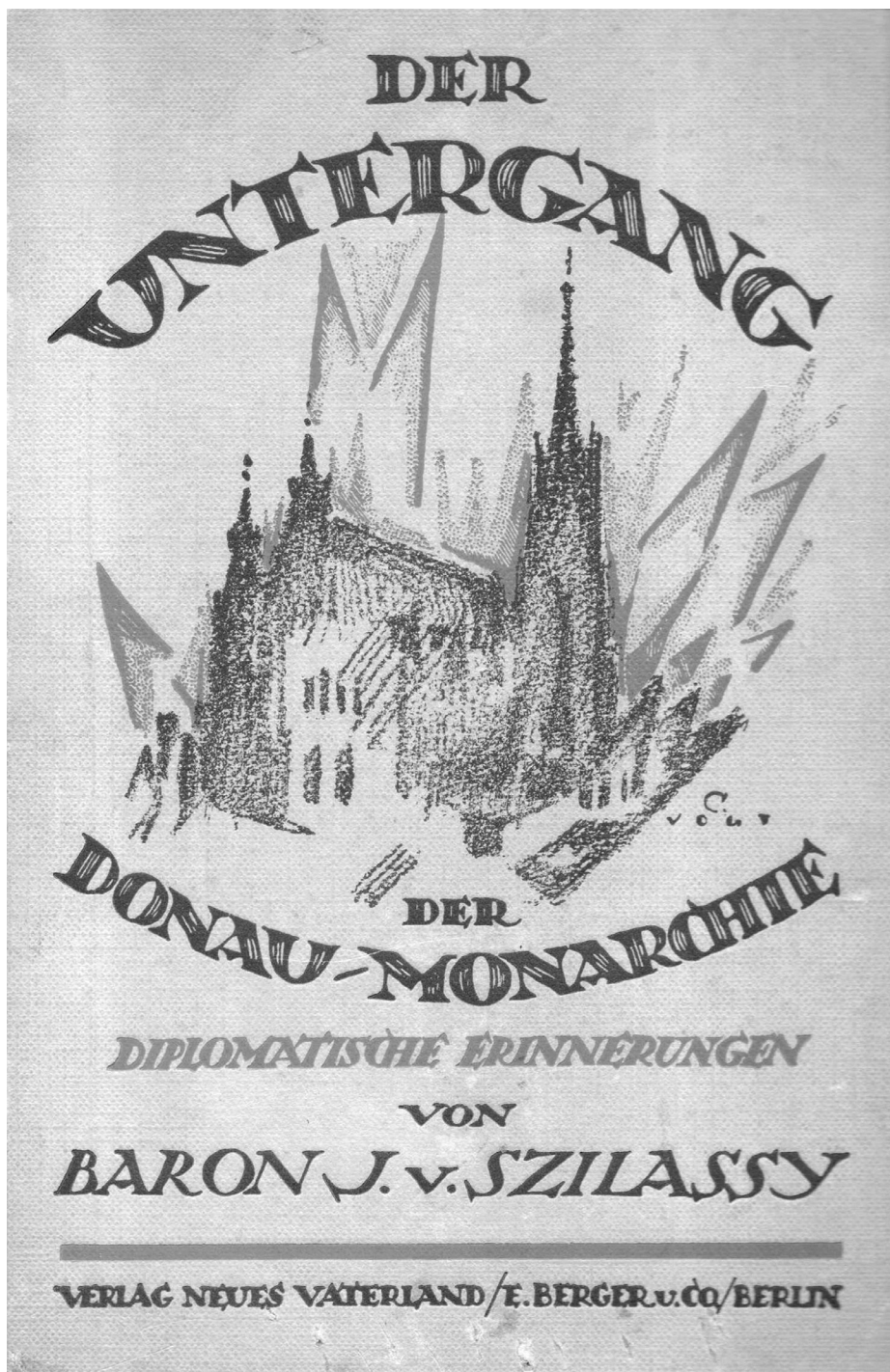
MATSCH, ERWIN (1982): *November 1918 auf dem Ballhausplatz*. Erinnerungen Ludwigs Freiherrn von Flotow, des letzten Chefs des österreichisch–ungarischen auswärtigen Dienstes 1895–1920. Wien – Köln – Weimar, Böhlau.

PRITZ PÁL (szerk.) (1994): *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

RIEMECK RENATA (1997): *Mitteleuropa*. Bilanz eines Jahrhunderts. Stuttgart, Verlag Engel and Co.

RUMPLER, HELMUT (hg.) (2016): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Bd. XI. Teilbd. 1–2. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

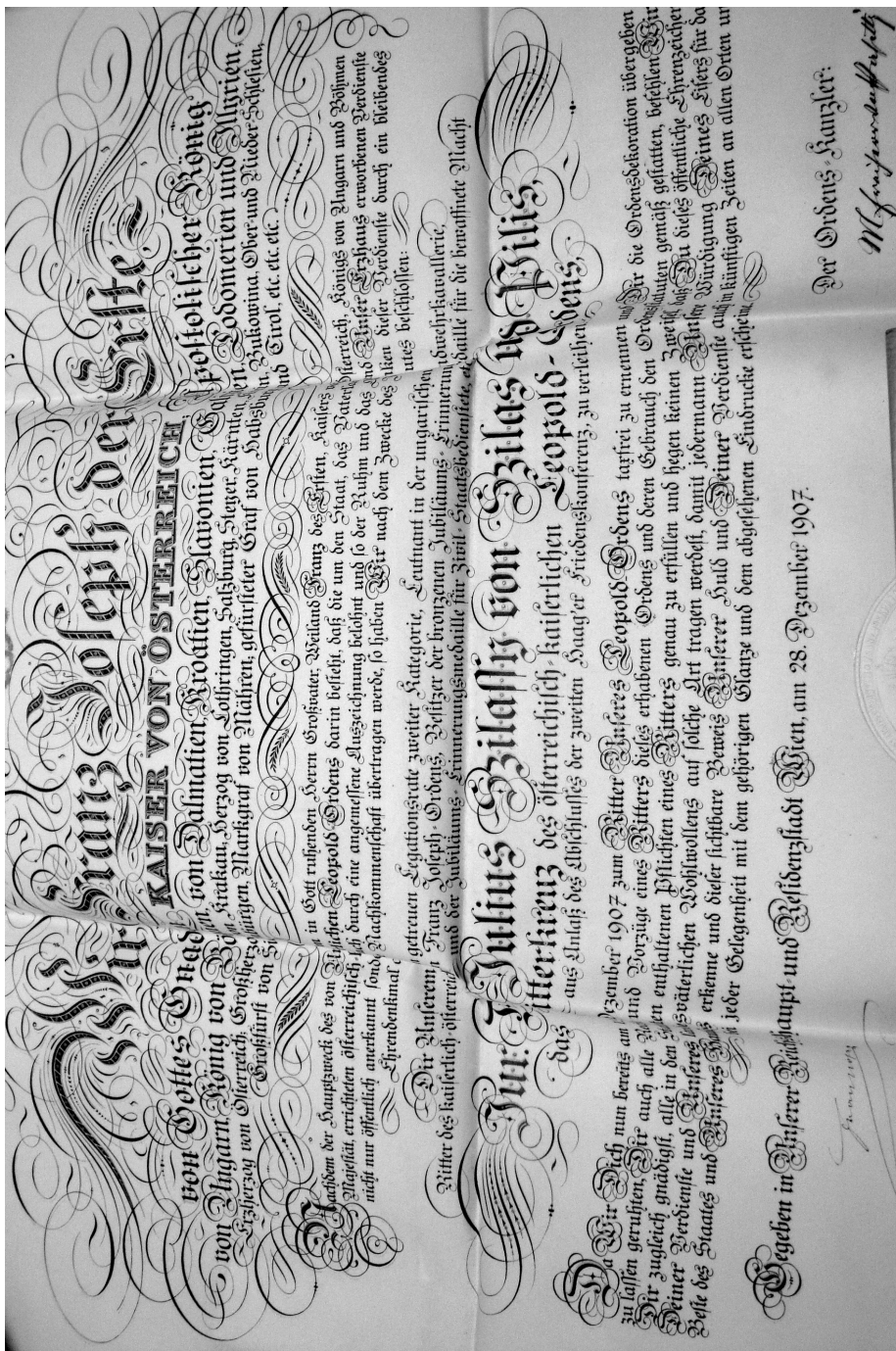
SOMOGYI ÉVA (2004): Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. *Századok* 138. évf. 3. sz. 601–672.

1. ÁBRA Szilassy Gyula 1921-ben kiadott visszaemlékezései, első kiadás.

2. ÁBRA Szilassy Gyula utolsó osztrák–magyar útlevelének fényképe, 1918. január 23.
Archives Cantionales Vaudoises, Lausanne. Jelzet: PP 462/45.

3. ÁBRA A Lipót Rend Lovagkeresztjének adománylevele.

Bécs, 1907. december 28. Archives Cantonales Vaudoises, Lausanne. Jelzet: PP 462/94.

SZEGHŐ PATRIK

patrik.szegho@gmail.com

oktató (Külgazdasági és Külügyminisztérium – Balassi Intézet)

Fiumétől Korfuig

A horvát jugoszlávizmus lehetőségei és útvesztői a dualizmus korának végén (1903–1918)

From Rijeka to Corfu

The Evolution and Opportunities of Croatian Yugoslavism
at the End of the Dualist Period (1903–1918)

ABSTRACT

Yugoslavism evolved as one of the Croatian national ideologies seeking ways for national renewal throughout the late Modern Period. Its third and last wave emerged in Dalmatia among the Croatian middle class at the dawn of the 20th century, replacing the traditionally loyalist pro-Habsburg Croatian stance (Austroslavism) with a temporary pro-Hungarian attitude (Hungaroslavism) in national politics. The advocates of this new viewpoint, also known as the *novi kurs* (new direction) movement, saw an opportunity in the political and economic disputes between the Austrian and Hungarian elite to expand the rights of Croatia and to bring Dalmatia under Hungarian, and thus under Croatian administration in lieu of the Austrian rule. The movement successfully mobilized the Croatian and Serbian entrepreneur class in most of the Yugoslav Habsburg territories and formed the Croato–Serb Coalition, nevertheless the promising regime change in Hungary after a 30-year of Liberal Party rule did not fulfil any long-awaited expectations. Disillusioned with Austria–Hungary, the intellectual fathers of the *novi kurs*, promoting the idea that the Serbs and Croats were essentially the same nation with two respective names, looked at the Serbian Kingdom as a possible Piedmont for the Yugoslavs, which could liberate and unify all Southern Slav territories. The outbreak and the events of the Great War eventually created the conditions for the unification of Yugoslavs, nonetheless the Croat proponents of Yugoslavism failed to secure any guarantees to prevent the centuries-old Croatian statehood from submerging and disappearing in the unified Southern Slav kingdom dominated by the Serbian political elite.

KEYWORDS

Yugoslavism, Austroslavism, Hungaroslavism, *novi kurs*, Compromise, Dualism, Subdualism, Trialism, Croato–Serb Coalition, Rijeka Resolution, Zadar Resolution, Yugoslav Committee, Corfu Declaration

DOI 10.14232/belv.2017.3.5 <https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Szeghő Patrik (2017): Fiumétől Korfuig: A horvát jugoszlávizmus lehetőségei és útvesztői a dualizmus korának végén (1903–1918). *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 55–74. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A délszláv eszme vagy jugoszlávizmus a horvát nemzeti megújulás egyik formájaként jelent meg az 1830-as években. Illírizmusként¹ ismert első hulláma a vélt vagy valós össznémet és magyar nemzeti törekvésekkel szemben a délszláv népek egyesülésében látta a nemzeti fennmaradás és fejlődés garanciáját. Második hulláma² az 1860-as években alakult ki, amikor a Habsburg Birodalom újraszervezésének kérdése napirendre került a bécsi udvarban. A horvátok és a szerbek azonosságát és egyenlőségét hirdető délszláv eszme a horvát különállás birodalmon belüli megteremtése érdekében ekkor ismét a nemzeti politika eszközévé vált.

A jugoszlávizmus harmadik hulláma a századfordulón bontakozott ki Dalmáciában a horvát vállalkozó és értelmiségi polgárréteg körében, és a hagyományos Habsburg-hű horvát szemléletet (ausztroszlávizmus)³ – ideiglenesen – magyarbarátsággal (hungaroszlávizmus) cserélte fel. A Budapest érdekeit kiszolgáló horvát bánok megosztó politikája évtizedekre elmérgesítette a horvát–szerb viszonyt Horvátországban. Az *új politikai irányvonal* (novi kurs) néven ismertté vált kezdeményezés a századelő osztrák–magyar politikai és gazdasági vitáiban lehetőséget látott Horvátország jogainak kiszélesítésére, valamint a horvát területek egyesítésére. (Dalmácia ekkor közjogilag Ausztria részét képezte.) Az ellenzéki erők a kiegyezés közjogi szerkezetét fenyegető előretörése a pártviszonyok átrendeződését hozta Magyarországon 1903 és 1905 között. Az új körülményekhez igazodva az *új politikai irányvonal* hívei sikeresen mozgósították,

¹ Az illírizmust a jugoszlávizmus első hullámához soroljuk, bár egyes szerzők inkább a jugoszláv gondolat eszmei előfutárának tekintik. Az illír mozgalom az 1830-as években bontakozott ki Ljudevit Gajnak köszönhetően. A horvát nyelvész és újságíró a délszláv népeket a történelmi illírek leszármazottáival azonosította. Mozgalma a délszláv területek egyesítését tűzte ki célul, ezért a délszlávok közötti kulturális és nyelvi egység megteremtésén munkálkodott. Gaj elképzelése szerint a szerb nyelvújító, Vuk Karadžić által sztenderdizált štokav dialektus válthatott volna az egyesült délszláv nemzet, az „*illírek*” közös nyelvévé, az illírré. Ennek érdekében a szerbség egésze által beszélt štokav nyelvjárását kívánta a horvát irodalmi és köznapi nyelvvé tenni. Ezt a dialektust a horvátok egy része, a szlavóniak beszélték, amíg Zágráb környékén a kajkav, Dalmáciában és Isztriában pedig a čakav nyelvjárás terjedt el. (A délszlávok által beszélt nyelv – amelyet Jugoszlávia felbomlását követően ma már a nyelvészet boszniai–horvát–montenegrói–szerb nyelvként ismer – a többközpontú, azaz policentrikus nyelvek közé tartozik, ennél fogva egyidejűleg több sztenderdizált változata is használatban van.) ANZULOVIC 1999. 77.; MILLER 1997. 26.; RUSINOW 2013. 20–21.

² A jugoszlávizmus második hulláma az 1860-as évekre tehető, amikor Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök – a zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia alapítója – a Habsburg Birodalom föderalizálásával olyan jugoszláv államrészlet kialakítását vázolta fel, amely magába foglalta volna a birodalom délszláv alattvalói által lakott összes területet. A délszláv szolidaritás erősítése érdekében a katolikus horvát és az ortodox szerb egyházak egyesülését is elképzelhetőnek tartotta. A horvát–magyar kiegyezést követően fokozottan erősödő Habsburgellenes és oroszbarát nézetei miatt elszigetelődött, de az első vatikáni zsinaton (1867) a katolikus egyházzal is szembekerült, miután elutasította a pápai tévedhetetlenség dogmáját. DRAGNICH – TODOROVICH 1984. 81.; KARLAULA 2006. 96–100., 105–106.; NÉMETH 2001. 124.

³ ZLATAR 1997. 389.

majd a Horvát–Szerb Koalícióban egységbe kovácsolták a horvát–magyar kiegyezéssel elégedetlen vagyonosodó horvát és szerb polgárságot. A pártszövetség a Függetlenségi Párt választási koalíciója mögött sorakozott fel a magyar kormányzati válság (1905–1906) idején, miközben a horvát–magyar közjogi viszony újratárgyalására kapott ígéretet.

A Horvát–Szerb Koalícióban megvalósult összefogás alapját a délszláv egyenlőség eszméje, a jugoszlávizmus képezte, amelyet az új politikai irányvonal horvát alapítói az első világháború kitérése után létrehozott délszláv emigráns szervezet, a Jugoszláv Bizottság révén a délszláv népek meghatározó nemzeti programjaként propagáltak a szövetséges nagyhatalmak előtt. Opportunista politikájuk eredményeként – amely mindvégig makacsul kitartott a horvátkérdés jugoszláv alapú rendezése mellett – a háború végéig nem sikerült olyan politikai garanciákat biztosítani Horvátország számára, amelyekkel a dualizmus korában megfogalmazott államjogi igények egy egyesült délszláv állam létrehozásakor kétségkívül teljesülhettek volna. A tanulmány a horvát polgárság által újrafogalmazott és politikai stratégiaként alkalmazott délszláv eszme lehetőségeit tekinti át – a nemzetközi események és nemzeti viszonyok alakulásának tükrében – a magyar kormányzati válság idején elfogadott *fiumei rezolúciótól* az első világháború során kibocsátott *korfui nyilatkozatig*.

A dualizmus korának bánjai – Khuen-Héderváry Károly kinevezésével kezdődően (1883) – a budapesti székhelyű magyar kormányzat igényeinek megfelelően igazgatták Horvátországot.⁴ Khuen-Hédervárytól a Szabadelvű Párt a dualista államszerkezet horvátországi megszilárdítását várta és a bán egyáltalán nem okozott csalódást. A horvátországi szerbekben, valamint a magyarón, azaz magyarbaráttá avanszáló Horvát Nemzeti Párton keresztül olyan stabil hatalmi rendszert épített ki, amely több mint két évtizeden keresztül megrendíthetetlenül működött. Az 1868-ban megkötött ún. horvát–magyar kiegyezési törvények⁵ alapján a horvát szábor 40 képviselőt⁶ delegálhatott a magyar országgyűlésbe. Megbízatásuk a szábor újraválasztásáig tartott, feladatuk elméletben a horvát érdekek képviselete lett volna, de a horvát arisztokrácia javát tömörítő Nemzeti Párt a horvát igények helyett a magyar kormánypárt óhajainak megfelelően szavazott Zágrábban és Budapesten egyaránt.⁷

A báni rendszer kiépítése és fenntartása érdekében Héderváry megnyerte magának a horvátországi szerbek támogatását is. A bán szerbbarát politikája a gyakorlatban illeszkedett Ausztria–Magyarország Szerbiát patronáló külpolitikájához. A kettős monarchia kiváló kapcsolata az 1903-ig uralmon lévő szerb Obrenović-dinasztiával önmagában is ösztönzője volt a horvátországi (és magyarországi) szerbek kormányhű magatartásának.⁸ A Khuen-Héderváry-korszakban a szerb-ség meghatározó befolyásra tett szert a Horvát–Szlavón Királyság politikai és hivatali életében. A társadalmi arányokhoz képest számottevő mértékben megnőtt alkalmazásuk a közigazgatásban, sőt a zágrábi szábor 1887-ben elismerte a szerbet hivatalos nyelvként, a cirillt pedig hivatalos írásmódként.⁹ Az 1887-ben elfogadott új választójogi törvény nemcsak megemelte a vagyoni

⁴ A hivatalos elnevezés Dalmát–Horvát–Szlavón Királyság volt, de a korban gyakran használták a Horvát–Szlavónország formát is. E tanulmányban a koronatarományra Horvátországgként vagy Horvát–Szlavónországgként utalunk.

⁵ A horvát–magyar kiegyezési törvényekkel Horvátország korlátozott állami léttel rendelkezett, de gazdasági és politikai tekintetben Magyarországtól függött. KATUS 2008. 9., 1994. 173.

⁶ A negyven képviselő a Határőrvidék 1881-es polgárisításával helyreállított Horvát–Szlavónország területére értendő.

⁷ A Szabadelvű Párthoz való idomulásukat kiválóan mutatja, hogy 1905 előtt mindössze tizenhét alkalommal kértek szót a magyar országgyűlésben a horvát képviselők, s akkor is – anyanyelvű felszólalási joguk ellenére – magyar nyelven nyilatkoztak meg. A horvát nemzeti érdekek védelmének hiányát a magyar ellenzék is gyakran szóvá tette előttük. CIEGER 2015. 426–428., 435.; SOKCSEVITS 2005. 751.

⁸ GOLDSTEIN 1999. 96.

⁹ MILLER 1997. 36–37.

enzust, de a horvát közigazgatásban alkalmazott polgárokat automatikusan szavazati joghoz is juttatta. Számszerűsítve a szavazati joggal bírók aránya 1910-ig¹⁰ a lakosság mindössze 2 százalékára, mintegy 51 ezer állampolgárra szűkülte, ugyanakkor jelentős számú szerb nemzetiségű polgár nyert választójogot. A Héderváry-féle választójogi törvény ekképpen sokáig záloga maradt a dualista rendszer, továbbá a magyar–horvát közjogi viszony zavartalan fenntartásának. A szerbek felülreprezentáltsága a közigazgatásban és a száborban évtizedekre megmérgezte a szerb–horvát kapcsolatokat, ugyanis a báni rendszer gyűlöletét a horvát ellenzék a szerb népesítésre vetítette ki.¹¹ A két évtizedes báni uralomnak elválaszthatatlan elemét képezte az *oszd meg és uralkodj* elv alkalmazása.¹²

A gazdasági és politikai előnyök mellett a horvátországi szerbek együttműködését a báni hatalommal a horvát nemzeti törekvésektől való félelem is motiválta. 1881-ben sor került a katonai határőrvidék felszámolására. A terület polgárosításával a horvát politikai elit régi óhaja teljesült, ám ezáltal a királyság etnikai összetételében jelentős arányváltozás történt: az 1910. évi népszámlálás alapján Horvát–Szlavónország lakosainak negyedét tette ki a szerbség.¹³ Az új etnikai és politikai helyzet formálta ki a kiegyezést követő évtizedek meghatározó ellenzéki pártját, az Ante Starčević vezette Jogpártot. Starčević történelmi jogalapon követelte Horvátország különállását Magyarországtól, a horvát politikai nemzet elvének propagálásával pedig ellehetetlenítette a horvátországi szerbek és horvátok közötti együttműködést. Az egy politikai nemzet gondolata a reformkori magyar elképzelés tükörmása volt a horvát viszonyokhoz igazítva, amely egyrészt etnikai háttértől függetlenül minden horvát állampolgárt egyenlőnek tekintett, másrészt elutasította a szerbség által kívánt társnemzeti státuszt. A politikai nemzet fogalma ily módon tagadta a szerb nemzet létezését, annak tagjait ugyanis ortodox vallású horvátoknak tekintette. E nézeteivel, valamint Bécsset és Budapestet egyaránt elutasító politikájával ilyen formában elszigetelte magát a birodalomban.

A Jogpárt retorikája a szerbségben visszatetszést és félelmet keltett, így a magyar befolyás alatt álló báni kormányzat közeledését nem utasították el, sőt a báni politika haszonélvezőivé váltak. A horvátoktól elkülönülve párhuzamos kulturális és gazdasági intézményekkel rendelkeztek, létbiztonságukat pedig az államapparátusban betöltött pozíciók garantálták.¹⁴ Cirill betűkkel

¹⁰ 1910-ben, a választójog kiszélesítésével 260 ezer állampolgár jutott szavazati joghoz, ami Horvátország lakossága kb. 10%-ának felelhetett meg. TANNER 1997. 113.

¹¹ A szerbellenes érzések 1902-ben tetőztek, amikor egy boszniai szerb származású fiatal jogászhallgató, Nikola Stojanović *Srbi ili Hrvati* (Szerbek vagy horvátok) címmel közölt cikke pogromhangulatot váltott ki Zágrábban. A cikk eredetileg 1902 augusztusában jelent meg a belgrádi *Srpski književni glasnik* (Szerb irodalmi folyóirat) nevű ismert irodalmi folyóiratban, de szeptemberben a zágrábi *Srbobran* (azaz Szerbvédő, amelyet a szerb kultúra védelmezőjeként kell érteni) nevű szerb lap is közölte. Írásában Stojanović annak a véleményének adott hangot, hogy a kiforratlanabb nemzetudattal rendelkező és kulturálisan széttagoltabb horvátok elkülöníthetetlenül beolvadnak majd a szerbségbe. Szerinte a két nép között kulturális küzdelem zajlik, amely az egyikük eltűnésével, „*kihalásával*” ér véget. (Erre utal a cikk alcíme is: „*Do istrage Naše ili Vaše*”, azaz „*Az egyikünk kihalásáig*”.) Nacionalista hevülettel a fiatal egyetemista tapintatlanul azt is megjegyezte, hogy egy olyan nép, amely a legfontosabb nemzeti hőst (Josip Jelačić) más hatalom (a Habsburgok) kiszolgálójában találja meg, az nem emelkedhet a szolgáknál magasabb szintre. Sorai óriási felháborodást keltettek Horvátországban, Zágrábban pedig napokig tartó szerbellenes tömegtüntetéshez vezettek. A tüntetők szerb tulajdonban lévő bankfiókokat, üzleteket, nyomdákat és üzemeket rongáltak meg, amíg a pogromszerű vandalizmusnak a hadsereg bevonulása véget nem vetett. Az első világháború kitörése után az akkor már középkorú Stojanović – Nikola Pašić szerb miniszterelnök óhajának engedelmesskedve – szerepet vállalt a Jugoszláv Bizottság névre keresztelt emigráns délszláv szervezet megalapításában. MILLER 1997. 52–54.

¹² GOLDSTEIN 1999. 96.; SOKCSEVITS 2005. 758.

¹³ GOLDSTEIN 1999. 93., 96.; MILLER 1997. 17–18.

¹⁴ GOLDSTEIN 1999. 96.; MILLER 1997. 42–43.

hirdetett gyáraik és bankjaik,¹⁵ gazdasági egyesületeik, nyomdáik és lapjaik képbemászóan emlékeztették a horvát elitet saját tehetetlenségére és kudarcaira.¹⁶

Khuen-Héderváry rendszere olyan politikai állóvizet alakított ki, amelyből a „*se Bécs, se Budapest*” elvhez ragaszkodó horvát ellenzék képtelen volt kilépni. Ante Starčević 1896-ban bekövetkezett halálával a Jogpárt két részre szakadt,¹⁷ a közélet pedig időszerűnek érezte a nemzeti célok és stratégiák újragondolását, így a 19–20. század fordulóján új pártokkal gazdagodott a horvát politikai színtér. Fiatal vezetők közül többen a Monarchia egyetemvárosaiban vagy külföldön végezték tanulmányaikat, s ösztönzőleg hatott rájuk az ifjú csehek mozgalma. Tevékenységük a kultúra, az oktatás és a publicisztika terén is tetten érhető, de 1895-től kezdve számos esetben az utcán is hangot adtak elégedetlenségüknek. Egyes politikai csoportosulások – mint például a Szociáldemokrata Párt vagy Stjepan Radić Népi Parasztpártja – tömegpárttá nőttek ki magukat, de a szűk választójog meggátolta, hogy társadalmi támogatottságukat mandátumra váltsák.¹⁸ A pártok többsége ausztrósláv, azaz Habsburgbarát álláspontra helyezkedve próbálta újrainni a horvát nemzeti stratégiát. Programjuk a horvát különállás kérdését vagy a birodalom federalizálásával, vagy trialista alapra helyezésével oldotta volna meg, mindazonáltal összjugoszláv elképzelések is előtérbe kerültek.¹⁹

A délszláv egység és szolidaritás eszméje, a jugoszlávizmus a 19. században formálódott ki arra a meggyőződésre alapozva, hogy a délszlávok különböző csoportjai – korabeli szóhasználatlaltörzsei – olyan kulturálisan és nyelviileg közelálló testvérnépek, amelyek számára a nemzeti fejlődés és a megmaradás egy közös országban egyesülve biztosítható.²⁰ A délszlávok által lakott területek sajátos etnikai, felekezeti, nyelvi vagy nyelvjárársbeli mozaikot formáltak, ami lehetetlenné tette a határvonalak meghúzását összetűzés nélkül. Ezt szem előtt tartva a délszláv egyesülés gondolata olyan megoldásnak tűnt, amely elméletben képes volt az egymással ellentétes nemzeti törekvésekből táplálkozó feszültség feloldására. A jugoszlávizmus a nemzeti programok feláldozását jelentette volna egy egyesült délszláv állam megteremtése érdekében,²¹ ugyanakkor egy efféle jugoszláv államban paradox módon egyszerre valósultak volna meg azok a nagyhorvát és nagyserb ambíciók, amelyek a horvát- vagy szerbterületeket egy határon belül kívánták egyesíteni. A délszláv eszme gondolata három áramlatban jelent meg az újkori horvát nemzeti gondolkodásban. A századfordulón visszatérő formájában kezdetben *hungaroszláv*, azaz magyarbarát megközelítésből kiindulva kívánta rendezni a délszlávok helyzetét a Habsburg fennhatóság alatt.²²

A horvát politikai és gazdasági önállóság kiszélesítése, valamint a horvát területek egyesítése (elsősorban Dalmácia visszacsatolása) a horvát ellenzéki körök céljai között szerepelt az osztrák–magyar kiegyezés első pillanatától kezdve. Bár a polgári állam kiépülése és az iparosodás kedvezően hatott Horvátországra, a horvát–magyar közjogi viszony elégedetlenségek forrásává vált,

¹⁵ Országszerte több mint 50 szerb tulajdonú bankfiók működött. Legjelentősebb bankjuk az 1895-ben alapított zágrábi Szerb Bank volt. GOLDSTEIN 1999. 96.

¹⁶ A századforduló környékén a szerbellenes tüntetések és támadások gyakorivá váltak. KRESTIĆ 1997. 404–407., 419.

¹⁷ A Mile Starčević-féle csoport kitarzott a kiegyezésellenesség, valamint a „*sem Bécs, sem Budapest*” mellett, míg a Josip Frank-féle irányvonal (Tiszta Jogpárt vagy frankisták) ausztrósláv álláspontra helyezkedett; megtartva a magyar- és szerbellenes vonalat, a trializmusban kereste a megoldásokat a horvátkérdésre. MATKOVIĆ 2015. 40.

¹⁸ GOLDSTEIN 1999. 96–100.

¹⁹ SOKCSEVITS 2005. 751.

²⁰ SETON-WATSON 1981. 58.

²¹ RUSINOW 2013. 12–13.; JELAVICH 1990. 3.

²² SOKCSEVITS 2005. 751.

revíziójának igénye pedig a politikai közbeszéd közhelyévé.²³ Az 1910-es népszámlálás alapján Ausztria–Magyarország területén 6,8 millió délszláv élt (az összlakosság 13,2%-a), gyakran eltérő közbjogi helyzetű területi egységekbe osztva. A Magyar Királyság területéhez tartozó Horvát–Szlavón Királyság és a *corpus separatum* (különálló egység) státuszú Fiume (Rijeka) mellett horvát nemzetiségű állampolgárokat találunk az osztrák tengermelléken (Isztria) és Dalmácia tartományban, valamint a Monarchia közös pénzügyminisztere által igazgatott Bosznia–Hercegovinában. A délszlávok a kettős monarchia gazdasági életében egyenlőtlen viszonyok között vettek részt, így az általuk lakott területek fejlettsége tarka képet mutatott.²⁴ A gazdasági erőforrások szétosztása során a bécsi és a budapesti kormányzat elsősorban az osztrák–német, a magyar, valamint az olasz birtokos vagy polgári rétegeknek kedvezett, ezért a délszláv területek fejlődése vontatottabb, polgárságuk gyarapodása és kiszélesedése pedig lomhább volt. Példának okáért a Magyar Állami Vasutak tarifapolitikája olcsó távolsági teherszállítást tett lehetővé a magyar áruk számára Fiume irányába, miközben nem biztosított hasonló kedvezményeket a horvát termékeknek. A pénzügyi és a közlekedési infrastruktúrát vizsgálva ugyancsak szembeüthet Dalmácia és Bosznia–Hercegovina elhanyagoltsága, nem véletlenül tartozott e két terület a legszegényebb koronartartományok közé.²⁵

A kapitalista viszonyok megszilárdulása főképp a szlovén területeket, valamint az isztriai tenger-melléket érintette, ugyanakkor a bácskai és bánági gabona- és lisztkivitelben szerepet játszó szerb és horvát kereskedőréteg is vagyonosodott. Ez a folyamat a 19. század végén gyorsult fel, elősegítve a horvátországi délszlávok polgárosulását. Ekkor került sor a Horvát Országos Jelzálogbank megalapítására, amely ettől kezdve a nagybirtok korszerűsítéséhez és az iparfejlesztéshez elengedhetetlen tőkét javarészen biztosítani tudta a helyi vállalkozók számára. A délszláv polgárság ennek ellenére a fennálló közbjogi keretek között továbbra is előnytelen helyzetben maradt a Monarchia piacán. A gazdagodó horvát és szerb polgárság körében a századfordulóra megérett az elhatározás a közös politikai fellépésre a horvát–magyar kiegyezés módosítása érdekében. Mindkét etnikum hátrányosnak és kiszolgáltatottnak érezte helyzetét az osztrák és magyar gazdasági érdekeltségekkel szemben, ezért Horvátország politikai különállásának kibővítése gazdasági érdekeiből kifolyólag is elemi létkérdéssé vált. A szélesebb jogkörök kiharcolásától nagyobb beleszólást reméltek a gazdasági erőforrások elosztásába, valamint a horvátországi piac védelmébe.²⁶

A gazdasági és politikai valósággal, valamint az etnikai arányokkal számoló új horvát politikai irányzat azonban nem Horvátországban, hanem Dalmáciában bontakozott ki. *Novi kurs*, azaz *új politikai irányvonal*²⁷ néven olyan hungaroszláv és szerbbarát irányzat jelent meg a horvát politikában, amely a nemzeti érdekek érvényesítéséért egyrészt szakított a magyarsággal szembe-helyezkedő politikai hagyománnyal, másrészt – újragondolt formában – ismét a közgondolkodásba emelte a jugoszlávizmust.²⁸ Az *új irányvonal* szellemi alapítói a dalmáciai Jogpártból érkeztek, de szakítottak annak szerb- és magyarellenességével. A gyakorlatban a *novi kurs* mozgósította és pártszövetségben egyesítette a kiegyezésellenes horvát és szerb polgárságot, miközben sike-
resen magyarbaráttá hangolta a közvéleményt.²⁹

²³ MATKOVIĆ 2015. 36.

²⁴ KATUS 2008. 9., 11., 13.

²⁵ Ibid. 13–14., 65.

²⁶ Ibid. 11–12., 42., 65–66.

²⁷ A *novi kurs* magyar elnevezése a tanulmányban új kurzus és új irányvonal formában egyaránt megjelenik.

²⁸ GANZA-ARAS 1992. 66–67.

²⁹ MILLER 1997. 75.

Az új kurzus létrejöttében kulcsszerep jutott a Dalmáciából Fiumébe költöző Frano Supilonak, a *Riječki Novi List* (Fiumei Új Újság) nevű politikai lap szerkesztőjének. Újságírói tevékenységével, optimista hozzáállásával és fiatalos lendületével Supilo hamar a horvát közvélemény látókörébe került és népszerűvé vált.³⁰ Első ízben 1901-ben járt Budapesten, s ekkor szembesült azzal, hogy léteznek a Habsburgokkal és a kiegyezéssel szemben kritikus hangnemet megütő, erős magyar ellenzéki csoportosulások is. E tapasztalatából kiindulva fogalmazta meg az új irányvonal központi gondolatát, amely az osztrák–magyar kiegyezés módosításáért síkra szálló magyar ellenzék kormányra kerülésében látta a horvát–magyar kiegyezés újratárgyalásának előfeltételét.³¹ Supilo ennek ellenére sokáig távolságtartó maradt a magyar ellenzékkel szemben, ugyanakkor cikkeiben mind gyakrabban kerültek nagyító alá a 19. századi horvát–magyar viszonyt alakító kulcskérdések.³² Összességében Supilo 1903 előtti cikkei óvatos puhatólózásnak tekinthetők, amellyel elsősorban az esetleges hungaroszláv irányváltás fogadtatását kívánta felmérni a horvát olvasóközönség körében, de burkoltan a budapesti ellenzéki csoportoknak is üzent.³³

A horvát közélet magyarbarát fordulatának megteremtése 1903-ban vette kezdetét. A 1903. év fontos bel- és külpolitikai változásokat hozott magával: miniszterelnökké történő előlépése okán két évtized elteltével távozott báni pozíciójából a gyűlölt Khuen-Héderváry Károly – a magyar politikai élet válsága elmélyült a kormánypárt és az ellenzék egyre feszültebb szembenállása miatt – a Monarchia elvesztette Szerbiát külpolitikai partnerként, miután a délszláv királyságban az oroszbarát Karadordević-dinasztia került hatalomra. Innentől kezdve a *Novi List* rendszeresen foglalkozott a magyarországi eseményekkel, s bécsi, budapesti és zágrábi tudósítói révén naprakészen tartotta olvasói ismereteit az összbirodalmi jelentőségű ügyekben is.³⁴ Az 1903-as eseményekben nemcsak az újságíró, hanem a fiatal dalmáciai horvát értelmiség – például a jogász végzettségű Ante Trumbić és Josip Smolaka³⁵ – is lehetőséget látott, így hamar felsorakoztak Supilo mögött. Az ily módon kialakuló új politikai irányvonal 1904-től nem kizárólag a dalmát, de a horvát politikai élet szereplőjévé is vált, miután a dalmáciai kezdeményezést a horvátországi nagy- és középpolgárság egyes tagjai is felkarolták.³⁶

Az 1905. évi magyarországi választásokhoz közeledve az új kurzus szószólójává előlépett *Novi List* német- és Habsburgellenessége fokozódott, miközben a pozitív magyarságkép kialakításán fáradozott. Békülékeny hangnemű cikkeivel Supilo a horvátországi szerbekkel és a magyar ellenzékkel való együttműködést készítette elő, mialatt – kihasználva a horvátnál megengedőbb és Fiumében is érvényben lévő magyar sajtótörvényt – élesedő kritikával ostorozta a báni kormányzatot és Ausztriát.³⁷ Az utóbbival szemben fennálló ellenszenvének oka a dalmát peremvidék látványos gazdasági lemaradásában keresendő, amelyért a tartomány horvát értelmisége szerint a bécsi kormányzatot terhelte felelősség. Az osztrák kormány vállalkozásosztönző intézkedései hiányában a régió a dualizmus korában végig tőkehiánnyal küzdött, de további sérelmekre adott

³⁰ GANZA-ARAS 1992. 279., 286.; PETRINOVIĆ 1988. 62–64.; SOKCSEVITS 2005. 752–753.

³¹ PETRINOVIĆ 1988. 50.

³² Írásaiban többek között Kossuth Lajos egyes gondolataink is teret adott, kiváltképp azoknak, amely az összefogas megteremtés tartották kívánatosnak a kárpát-medencei népek között. SOKCSEVITS 2005. 753–754.

³³ Ibid 757.

³⁴ SOKCSEVITS 2005. 753.; TANNER 1997. 111.

³⁵ SOKCSEVITS 2005. 752–753.

³⁶ GANZA-ARAS 1992. 286.

³⁷ DOLMÁNYOS 1976. 176–178.; MILLER 1997. 75.; PETRINOVIĆ 1988. 48., 62–64.; SOKCSEVITS 2005. 752–753., 757.; TANNER 1997. 111.

okot a tartomány szempontjából kedvezőtlenül alakuló vámpolitika,³⁸ a nagyszabású vasúti beruházások elmaradása, valamint a kisebbségben lévő olaszok előnyben részesítése a dalmát városvezetésekben.³⁹

A dalmát ellenségképből táplálkozó, hungaroszláv álláspontra helyezkedő új politikai irányvonal programjának alappillére a németellenesség volt. A horvátok „*legnagyobb ellensége a Drang nach Osten és a rendszer, amely szolgálja azt*”, írja Supilo, „*a horvátoknak tehát keresniük kell a megegyezés lehetőségét mindazokkal, akiket ugyanez a fenyegetés veszélyeztet*”.⁴⁰ A dualizmus rendszerét leegyszerűsítve Habsburg és német érdekként ábrázolva a *novi kurs* köre a kiegyezéssel kritikus pártokban kereste a szövetségest. Magyarország esetében a partnert a 1905-ös választásokra készülő Függetlenségi Pártban és a köré tömörülő nagy ellenzéki koalícióban fedezte fel (továbbiakban: Koalíció), akikkel együtt megvalósíthatónak vélték a horvát–magyar kiegyezés revízióját. Trumbić emlékiratában ekképp összegezte az új irányzat ezen álláspontját: „*Ausztria az oka minden múltbéli és jelenlegi problémáknak, a magyarokkal – mindenekelőtt – olyan megegyezést akarunk, amit egyik nemzet a másikkal köt közös érdekek mentén.*”⁴¹ Ez a gyakorlatban egy a horvát önkormányzat kiszélesítésére törekvő *szubdualista megoldást* jelentett volna,⁴² amely a magyar–horvát közjogi viszony újratárgyalásával, de a Monarchia szerkezetének átrendezése nélkül ment volna végbe. Supiloék tisztában voltak azzal, hogy ehhez nemcsak kormányváltásra volt szükség Magyarországon, de a Magyar Királyság birodalmi különállásának, állami jogköreinek kibővítését is megkívánta. A szubdualista megoldás távlati célként fogalmazódott, miközben a legfontosabb cél – a Koalíció támogatása mellett – a saját ellenzéki pártszövetség kiépítése lett.⁴³

A szövetségkeresés eszmei alapját tehát a már említett német gazdasági terjeszkedés elleni fellépés, valamint a németesítéstől való félelem adta, amelyet a térség népeire leselkedő legnagyobb veszélyként mutattak be. A német behatolás megakadályozása érdekében az új kurzus a délszláv népek összefogását szorgalmazta.⁴⁴ A kurzus hívei jól érzékelték a politikai erőviszonyok magyarországi és horvátországi változását, és a Khuen-Héderváry elnyomó rendszerétől távolmaradó Szerb Önálló Pártban partnerre találtak.⁴⁵ A párt a szerb vállalkozó polgárság pártja volt, amely jelentős befolyással bírt a szerbség körében, s a gazdaság mellett a kulturális és a közösségi élet szervezésében is meghatározó szerepet játszott.⁴⁶ A horvátok és a szerbek összebékítése, az együttműködés megteremtése a Khuen-Héderváry-korszak tükrében felettébb nehéz feladatnak ígérkezett. Az új politikai irányzat képviselői a horvát politikai nemzet gondolatát feladva, a horvát történelmi államjog helyett polgári alapra helyezve, a délszláv népek egyenlőségét hangsúlyozva képzelték el az összefogást.⁴⁷ A gyakorlatban a 19. században kialakult délszláv eszmét karolták fel és igazították a politikai körülményekhez; így született meg

³⁸ Bécs vámpolitikájának köszönhetően olcsó olasz borok árasztották el az osztrák piacot, de a filoxéra (szőlőgyökértetű) kártevő önmagában is óriási kárt okozott a dalmát borászoknak. SOKCSEVITS 2005. 752.

³⁹ TANNER 1997. 110.

⁴⁰ SUPILO 1953. 132.

⁴¹ „*Ausztria je izvor svega zla u prošlosti i sadasnosti sa madarima, pored svega, zelimo sporazum kao narod s narodom u obostrnom interesu.*” Qtd. GANZA-ARAS 1992. 319.

⁴² GOLDSTEIN 1999. 102.; PETRINOVIĆ 1988. 64–65.; KATUS 1994. 175.

⁴³ PETRINOVIĆ 1988. 65.

⁴⁴ SOKCSEVITS 2005. 753.; PETRINOVIĆ 1988. 61., 64–65.

⁴⁵ PETRINOVIĆ 1988. 46.

⁴⁶ PETRINOVIĆ 1999. 96.

⁴⁷ KRESTIĆ 1997. 16.

a kétnevű nemzet gondolata (dvaimeni narod), amely a szerbeket és a horvátokat két népnévvel rendelkező, de azonos nemzetként festette le. A *novi kurz* által képviselt jugoszlávizmust Supilo a következőképp összegezte: „A szerbek és horvátok egy nép két névvel. Meglehet két elnevezésük, két vallásuk, két hagyományuk, két kultúrájuk van [...] megölhetik, megcsókolhatják egymást, de mindezek ellenére néprajzi szempontból szemlélve a szerbek és horvátok egyazon népesség, mert ugyanazon délszláv faj gyermekei és mert ugyanaz a nemzeti nyelvük.”⁴⁸

Az új kurzus opportunista politikát folytatott és taktikai okokból közeledett a magyar ellenzékhez. Nem véletlenül sorakozott tehát fel az új kurzus a magyarországi kormányzati válság idején (1905–1906) a választásokat megnyerő ellenzék, a Függetlenségi Párt koalíciója mögött, miután Ferenc József nem volt hajlandó kormányalakításra felkérni a pártszövetséget. Az elhúzódo belpolitikai válság hónapjait az új kurzus és a Koalíció ékesszóló, barátságos és támogató nyilatkozatai töltötték ki, miközben a két fél között formális és informális jellegű kapcsolat-felvételre is sor került. A két ellenzéki pártszövetség a sajtóban jóformán versenyre kelt egymás dicséretében, s lépten-nyomon hangsúlyozták a kibontakozó együttműködés történelmi jelentőségét. A hosszú évtizedekig konfliktusokkal terhelt horvát–magyar kapcsolatokért a Koalíció-közeli lapok a bécsi udvar machinációit tették felelőssé, s hitet tettek amellett, hogy ha a horvát ellenzék kitart a Koalíció mellett, Zágráb kívánságai is teljesülhetnek.⁴⁹ Ezzel egyidőben az új kurzus hívei az összefogás előnyeit bizonygatták a horvát és dalmát közvélemény előtt.⁵⁰ Horvát választójogi reformról beszéltek, amellyel 51 ezerről 540 ezerre emelkedett volna a választók száma,⁵¹ de horvát vezényleti nyelv bevezetése és Dalmácia visszacsatolása is a fő pontok között merült fel.⁵² Utóbbival a horvát politikai elit régi vágya teljesült volna, hiszen annak ellenére, hogy az 1868. évi horvát–magyar kiegyezési törvények a tartományt a Háromegy Királyság, azaz Dalmát–Horvát–Szlávonország – s rajta keresztül Magyarország – részének tekintették, a gyakorlatban az Ausztria fennhatósága alatt maradt. Dalmácia reinkorporálását egyértelműen a közös szövetséggel vélték megvalósíthatónak, erről Trumbić a zárai (Zadar) *Narodni List* 1905. március 11-i számában a következőképpen adott számot: „Dalmácia visszacsatolása nem csupán zálogává és legerősebb eszközévé válhat egy megbékéltetett és meglegedett Horvátországnak, hanem Magyarország támasza is lehet Ausztriával szemben vívott függetlenségi küzdelmében.”⁵³

A magyarországi belpolitikai fejlemények nyomán 1905 októberének elején többpárti találkozóra került sor Fiumében, amelyre a dalmáciai horvát ellenzéken kívül a horvátországi képviselők is meghívást kaptak. A fiumei konferencia résztvevői közös állásfoglalást adtak ki *fiumei rezolúció* néven a bécsi udvar és a magyar ellenzék között fennálló alkotmányos vita kapcsán. A nyilatkozatban támogatásukról biztosították a Koalíciót a magyar önkormányzatért vívott küzdelmében, és kiállításukért cserébe hasonló jogok biztosítását kérték Horvátország számára is (szubdualista közjogi keretek között). A rezolúció az elnyomó budapesti horvátpolitika felszámolását, a közélet demokratizálását és a horvát területek egyesítését, azaz Dalmácia visszacsatolását kérte.⁵⁴ Supilo bizakodóan fogalmazott a fiumei konferencia kimenetelével kapcsolatban:

⁴⁸ Qtd. TRGOVČEVIĆ 2003. 224–225.

⁴⁹ DOLMÁNYOS 1973. 179–183.

⁵⁰ BANAC 1987. 45.; CIEGER 2015. 430.; DOLMÁNYOS 1973. 177.; GANZA–ARAS 1992. 279.; PETRINOVIC 1988. 60–61.; SOKCSEVITS 2005. 753.

⁵¹ PETRINOVIC 1988. 73.

⁵² SOKCSEVITS 2005. 759.

⁵³ Qtd. SOKCSEVITS 2005. 755.

⁵⁴ BANAC 1987. 45.; DJOKIĆ 2010. 34.; DJOKIĆ 2004. 140.; GANZA–ARAS 1992. 319.

„[A fumei konferencia] lenyűgöző és történelmi pillanatnak bizonyult, mert a horvát nemzet [történetében] még soha sem került sor hasonló gyűlésre. Soha sem találkoztak korábban a horvát nemzet különböző közjogi területekről érkező képviselői egy olyan valódi [össz]nemzeti gyűlésen, ahol a szülőföldjük és a nemzet ügyeit megvitathatták volna. Ez volt az első efféle alkalom [a horvát] alkotmányos parlamentarizmus történetében, s ez az első találkozó minden tekintetben megfelelt a pillanatnyi elvárásoknak.”⁵⁵

A rezolúciós politika érvényre juttatására a dalmáciai Nemzeti Párt és a Jogpárt egyesülésével létrehozták a Horvát Klubot. Elnökévé Pero Čingrija-t, alelnökévé Ante Trumbić-ot, Spalato (Split) későbbi polgármesterét választották. A rezolúciós politika meghirdetését a horvátországi lapok többsége megírta, s egyre többekben tudatosult, hogy a horvát kormánypártot csupán Budapesten keresztül lehet eltávolítani.⁵⁶

Az új kurzus politikai stratégiája számára kulcsfontosságú volt megakadályozni bárminemű együttműködés kialakulását a szerbek és a dualizmust kiszolgáló zágrábi, bécsi vagy budapesti kormányzat⁵⁷ között. Nyilvánvaló volt, hogy a szerbséggel történő megegyezés hiányában Dalmácia egyesítése Horvátországgal komoly ellenállásba ütközött volna, hiszen a visszacsatolással kialakuló új etnikai viszonyok a horvátoknak kedveztek volna. (Dalmácia 80%-a horvát nemzetiségű volt.) A rezolúciós politika azonban oly mértékben lelt kedvező fogadtatásra a dalmáciai és a horvátországi ellenzéki szerb pártok körében,⁵⁸ hogy a fumei konferenciát követően – két hét múlva – a Szerb Önálló Párt és a Szerb Radikális Párt képviselői Zárában (Zadar) csatlakoztak a horvát kezdeményezéshez. Ekkor a Horvát Klubbal együtt elfogadták a zárai rezolúciót, amely a délszláv eszme szellemében kimondta a szerbség teljes egyenjogúságát, más szóval államalkotó társnemzeti státuszát. Cserébe a szerb képviselők magukévá tették a fumei rezolúció pontjait, s így Dalmácia és Horvátország egyesítése mellett is kiálltak. A zárai rezolúció elfogadása a horvát–szerb politikai együttműködés új kezdetét jelentette. A magyar koalíciós stratégia sikerén fellelkesülve létrehozták a rezolúciók pontjait programmá emelő Horvát–Szerb Koalícióra (továbbiakban: HSzK) keresztelt pártszövetséget, amely az első világháború végéig fennmaradt.⁵⁹

Az új politikai irányvonal és az abból kibontakozó HSzK magyarbarát programja kezdetben megdöbbenést keltett a báni Horvátországban. A horvát ellenzék többi pártja a századfordulón inkább ausztrósláv álláspontot vett fel és a Habsburg dinasztiától várta a horvátkérdés rendezését.⁶⁰ A Koalíció és az HSzK közeledése olykor mocskolódásba és uszításba alacsonyodó sajtótámadásra ösztönözte a szabadelvű magyarországi, a magyarón horvát és az ellenzéki frankista sajtót,

⁵⁵ A magyar szöveg az eredeti horvát szöveg szabadfordítása: „*Momenat je bio imponantan i historički. Još nikad nije u hrvatskom narodu bilo ovakova sastanka. Još nikad nisu ne našli skupa hrvatski zastupnici svih ustabano zastupanih hrvatskih zemalja na jednom pravom narodnom saboru da vijećaju o političi svoje domovine i naroda. Ovo je bio prvi put od kad postoji ustav i parlamentizam i ovak prvi sastanak njihov bio je u svakom pogledu na visini časa i događaja.*” Qtd. PETRINOVIĆ 1988. 77.

⁵⁶ PETRINOVIĆ 2005. 757.

⁵⁷ A választási eredményeket figyelmen kívül hagyva Ferenc József 1905-ben a pártonkívüli Fejérváry Gézát nevezte ki magyar miniszterelnöknek a dualista rendszer kereteit feszegető Koalíció jelöltje helyett.

⁵⁸ A horvát–szerb összefogás érdekében Supilo 1905-ben Belgrádba látogatott, ahol a szerb politikai körökkel egyeztetett, sőt röpké ideig alkalma nyílt Nikola Pašić szerb miniszterelnökkel is szót váltani. PETRINOVIĆ 1988. 69–70.

⁵⁹ GOLDSTEIN 1999. 102.; DJOKIĆ 2010. 34–35.; TANNER 1997. 111.; SOKCSEVITS 2005. 757.

⁶⁰ A Népi Parasztpárt a Monarchia föderalizálása mellett foglalt állást, az egykori Jogpárt Habsburgbarátáá avanszált ága, a frankisták (Tiszta Jogpárt) a trializmusban, azaz a birodalom háromközpontúvá alakításában látták a horvát különállás biztosítását. PETRINOVIĆ 1988. 64–68.

ugyanakkor a HSzK szövetségéből kimaradó dalmát, horvát és isztriai ellenzéki pártok többsége is szkeptikusan szemlélte az új magyarbarát és Habsburgellenes vonalat.⁶¹ A fiumei konferencia határozatai ennek megfelelően éles visszhangot váltottak ki és megosztották a délszláv közvéleményt. Voltak körök, amelyek elátkozták és hevesen támadták a horvát–szerb–magyar összefogásra tett kísérletet, ugyanakkor akadtak elvi és lelkes gyakorlati támogatói is az elképzelésnek.⁶² A visszacsatolástól függetlenül, a HSzK későbbi választási sikereinek köszönhetően az összefogás kezdeményezője, Frano Supilo⁶³ birodalomszerte ismert közéleti személylé lépett elő.

A HSzK választási programja – a rezolúciókban foglaltakon túl – közjogi és gazdasági viszonylatban ígérte a horvát–magyar kiegyezés felülvizsgálatát, kiállt a polgári szabadságjogok – többek között a sajtószabadság, a gyülekezési jog és a gondolat szabadság – kiszélesítése és tiszteletben tartása mellett, továbbá független bíróságot, felelős kormányzatot, választójogi reformot, valamint az ipari munkásság és a kisbirtokos parasztság védelmét helyezte kilátásba. Mindezek megvalósításában kezdetben partnerként mutatkozott a választásokat megnyerő magyar ellenzéki pártkoalíció. A HSzK támogatottsága rövid időn belül oly mértékben megnőtt, hogy 1905 végén a dalmáciai, 1906 májusában pedig a horvátországi választásokat is megnyerte a pártszövetség. 1906-ra a HSzK mindkét koronárészben a szabor vezető politikai tömörülésévé lépett elő, a horvátországi Nemzeti Párt pedig – magyarországi testvérpártjához, a Szabadelví Párthoz hasonlóan – választási vereségét követően felbomlott.⁶⁴

A májusi győzelmet követően az új *kurzus* reménye a horvát–magyar együttműködés folytatásával és Horvátország közjogi helyzetének újratárgyalásával kapcsolatosan rövid időn belül szertefoszlott. Noha Ferenc József 1906-ban végül a győztes Koalíciót bízta meg kormányalakítással Magyarországon, az új *irányvonal* képviselő nem sejtették, hogy az kormányzati válság végét jelentő királyi felkérés az ellenzék és az uralkodó közötti titkos megállapodás eredménye volt. Ennek eleget téve a Koalíció kormánya érintetlenül hagyta a dualizmus közjogi szerkezetét, azzal kapcsolatos tervei pedig váratlanul eltűntek politikai kommunikációjából. A pártkoalíció választási ígéretei közül – nagy részben a királlyal kötött alku okán – egyetlen egy sem valósulhatott meg. Így került le napirendről a magyar vezényleti nyelv, az önálló magyar vámterület és központi bank, valamint a választójogi reform kérdése is, ugyanakkor e pálfordulást követően a Koalíció számára a HSzK szövetsége feleslegessé, igényei terhekké váltak.⁶⁵ A Koalíció hatalomban töltött négy éve olyan ellentmondásokkal teli időszakként írható le, amelyben a lelkes hevülettel beharangozott, de beteljesítetlen nagyratörő célkitűzéseket „*nemzeties*” intézkedésekkel és kardcsörtető sovinizmusba hajló retorikával próbálta a kormányzat helyettesíteni vagy feledtetni.

Wekerle Sándor kinevezésével olyan Habsburghú miniszterelnök került a koalíciós kormány élére, aki személyében is akadálynak bizonyult a horvát–magyar kapcsolatok rendezésében. Ennek ellenére a HSzK megpróbált kitartani a magyarbarát politika mellett és sokáig kerülte az összetűzést a Koalícióval. Az 1907 májusában a budapesti országgyűlés elé kerülő, új vasúti szolgálati rendtartásra vonatkozó törvényjavaslat kérdésében végül mégis kenyértörésre került sor. A törvényjavaslat a vasút hivatalos nyelvén Horvátország területén is a magyart tette, s a szabályozás

⁶¹ DJOKIĆ 2010. 35.

⁶² PETRINOVIĆ 1988. 77., 80–81.

⁶³ Az évek óta Fiumében élő Supilo 1906-ban magyar állampolgárságért folyamodott, s kérvényét nyolc nap leforgása teljesítette a kormányzó. PETRINOVIĆ 1988. 81.

⁶⁴ DJOKIĆ 2010. 35.; GOLDSTEIN 1999. 102–103.; PETRINOVIĆ 1988. 76., 87.; SOKCSEVITS 2005. 754.; TANNER 1997. 111.

⁶⁵ BANAC 1987. 46.

értelmében elvárta alkalmazottjaitól annak ismeretét.⁶⁶ A nyelvkérdés a 19. század elejétől érzékeny nemzeti témává vált, amely a gyakorlatban a horvát–magyar nemzeti szembenállás kiindulópontja volt. Ennek ellenére a Wekerle-kormány hajthatatlannak bizonyult a vasúti nyelv kérdésében, noha maga a törvény több ponton is sértette a horvát–magyar kiegyezés cikkelyeit. A korábbi évtizedek magyarellenes hangneme nyomban visszatért a horvát közéletbe, a Koalíció pedig a HSzK-t a magyar állam egységére nézve veszélyes pánszláv eszme támogatásával vádolta meg. A nyelvkérdés miatt a HSzK tömegtüntetést szervezett Zágrábban, a magyar országgyűlésben helyet foglaló képviselőik pedig az obstrukció eszközához nyúltak: jogaikkal élve⁶⁷ hosszan és horvátul szólaltak fel, megbénítva ezzel az országgyűlés működését. A Koalíció és a HSzK közötti feszültség kiszélesedéséről árulkodik, hogy a dualizmus korának 124 horvát nyelvű felszólalása közül kilencvenöt a koalíciós kormány időszakára, ezen belül pedig harminckilenc 1907 júniusára – a törvényjavaslat tárgyalásának idejére – tehető.⁶⁸ A felbomlott együttműködést Justh Gyula házelnökhez címzett levelében a következőképpen foglalta össze 1909 februárjában Stjepan Zagorac horvát képviselő, a HSzK egyik alapítója: „*Midőn négy évvel ezelőtt azon hálátlan munkába kaptam, hogy a magyarokkal való barátság eszméjét a horvát nemzetben népszerűvé tegyem, tettem ezt, mert az első pillanatban elhittem a Magyarországból érkező híreknek, hogy az 1868 óta a kiegyezési rendszer alatt Horvátországot ért jogtalanságokért a magyar nemzet nem felelős, Bécsset és a kamarillát, a közös ellenségeket és osztrák érdekeivel nem törődő horvát fiúkat vádolták. Azt üzenték, hogy csak jöjjünk és adjuk elé őszintén a sérelmeinket, és mind barátságos és igazságos elintézését nyerend. [...] Immáron harmadik éve, hogy programom félretéve – a magyar nemzettel való csendes egyetértés és kibékülés reményében – eljöttem az országgyűlésbe, melyben – nézetem szerint – Horvátország részére nincs hely! A kilátásba helyezett kibékülés és méltányos egyetértés helyett – Nagyméltóságod elnöksége alatt – a legnagyobb sérelmeket el kellett szenvednem!*”⁶⁹

Horvátország pacifikálása, azaz a magyar- és birodalomhű vezetés megteremtése a Bosznia-Hercegovina bekebelezésére irányuló tervek, majd az annexiós válság keltette indulatok kezelése okán a Koalíció fő feladatává lépett elő. A HSzK jövője és reformterveinek kérdése bizonytalanná vált a magyarón bánok igazgatása alatt, akik minden alkotmányos, majd idővel alkotmányellenes eszközt is bevetettek annak érdekében, hogy a délszláv eszme híveitől, valamint a vélt vagy valós szerbiai befolyástól megtisztítsák Horvátországot. Budapest szemszögéből 1907-től kezdve Horvátország fokozottan kormányozhatatlanná vált. Az 1906 és 1914 közötti időszakban ötször írtak ki választásokat, de a bánoknak egyetlen esetben sem sikerült a magyar kormányzatnak kedvező zágrábi kormánytöbbséget biztosítani, a választásokat rendre a HSzK, illetve egy alkalommal a frankisták nyerték.⁷⁰

A rendteremtésre tett kísérlet első szakaszában, 1908–1910 között, a bánok taktikát váltottak és az annexiós válság idején felerősödő szerbellenes közhangulatot kihasználva a horvát–szerb szövetség felbomlasztásán fáradoztak. A HSzK képviselői politikai támadások keresztútjébe

⁶⁶ 1907: 49. tvc. 1. paragrafus: „*A magyar szent korona országainak területén üzemben tartott közforgalmú géperejű vasúti vállalat szolgálatába csak oly egyén vehető fel, a ki magyar állampolgár és a magyar nyelvet bírja. Horvát–Szlavónországok területén azoktól a vasúti alkalmazottaktól, a kik szolgálatuk közben a közönséggel vagy az ottani hatóságokkal való érintkezésre hivatván, a horvát nyelv ismerete is megkívántatik.*” (Ezer év törvényei)

⁶⁷ 1868: 30. tvc. 59. paragrafus: „*Kijelentetik továbbá, hogy Horvát–Szlavónországok [...] képviselői, mind a közös országgyűlésen, mind annak delegációjában a horvát nyelvet is használhatják.*” (Ezer év törvényei)

⁶⁸ BANAC 1987. 46.; CIEGER 2015. 426–428., 435.; GOLDSTEIN 1999. 103.; PETRINOVIC 1988. 93., 99–104.; SOKCSEVITS 2005. 760., 765.

⁶⁹ Qtd. CIEGER 2015. 432.

⁷⁰ CIEGER 2015. 433.; SOKCSEVITS 2005. 765.

kerültek, amikor 1908 nyarának végén a pártszövetséghez tartozó Szerb Önálló Párt 53 tagja ellen felségárulás miatt vádat emeltek. Az érintett képviselőket nagyszerb propaganda terjesztésével és államellenes szervezkedéssel gyanúsították, amelynek célja többek között Bosznia-Hercegovina elragadása lett volna. (A konkrét vádpontokat csupán 1909 márciusában hozták nyilvánosságra.) Bár az ügyet az annexió belpolitikai előkészítése és kezelése miatt kreálták, a felségárulási pert annak ellenére is lefolytatták, hogy akkorra már – a cári Oroszország nyomására – a Szerb Királyság is tudomásul vette a két tartomány annexióját.⁷¹ A vádlottak többségét börtönbüntetéssel sújtották, azonban az ítéleteket – különösebb indoklás nélkül – 1910-ben megsemmisítették, minden bizonnyal azért, mert akkorra mind a nemzetközi, mind a belpolitikai légkör kellő mértékben lecsillapodott. A per sokak számára egyértelműen koncepciós jellegű volt, a védőügyvéd, Hinko Hinković⁷² ráadásul több ízben közneveltség tárgyává tette a vád bizonyítékait. Összességében a zágrábi felségárulási per hatására nem fokozódott a szerbellenes hangulat Horvátországban, mi több, a horvát–szerb szövetséget nemhogy felbomlasztani nem sikerült, de a két nép képviselőit az eset még közelebb is hozta egymáshoz.⁷³

A zágrábi felségárulási per eredménytelensége ellenére sem a bécsi, sem a budapesti kormányzat nem tett le a HSzK megtöréséről. Heinrich Friedjung, egy korabeli, nemzetközileg is ismert bécsi történész a külügyminisztérium dokumentumaira hivatkozva 1909 tavaszától cikksorozatban támadta a HSzK prominenseit a *Neue Freie Presse* hasábjain, többek között Frano Supilot hazaárulással vádolta meg. A hangulatkeltést Friedrich Funder keresztényszocialista újságíró folytatta a *Reichspost*-ban, azt állítva, hogy a HSzK tagjai rendszeresen pénzt fogadtak el a délszláv eszmét propagáló belgrádi Slovenska Jug egyesülettől,⁷⁴ valamint a szerb kormánytól is. Az érintett politikusok hitelrontásért beperelték mind a lapokat, mind a lejáratos cikkeket szerzőit. A Friedjung-per néven elhíresült ügy során a délszlávellenes körök jókora megaláztatást voltak kénytelenek elszenvedni, amikor a külügy bizonyítékairól kiderült, hogy azokat mind egy szálíg hamisították. A kellemetlen helyzetet Alois Lexa von Aehrenthal külügyminiszter és Ferenc Ferdinánd trónörökös próbálta menteni. Közbenjárásuk nyomán az érintett felek peren kívüli egyezsége jutottak.⁷⁵

A HSzK szövetsége – egyes képviselők távozása ellenére – az első világháború végéig fennmaradt, de a báni kormányzat alkotmányellenes, majd 1911-től nyílt abszolutista módszerei 1913-ig ellehetetlenítették érdemi működését.⁷⁶ A rendszerentésre tett kísérlet második szakasza Slavko Cuvaj báni kinevezésével vette kezdetét 1911-ben, amikor a bán feloszlatta a szabort, miközben a budapesti kormányzat felfüggesztette a horvát alkotmányt. A koronarész teljesen kiszolgáltatottá vált a királyi biztosok által működtetett báni hatalom önkényének. A sajtó és a gyülekezési jog súlyos korlátozása ellen még Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök is szót emelt. Miután a népszerűtlenségben Héderváryval versenyző Cuvaj két alkalommal is merényletkísérlet célpontja lett, a kedélyek csillapítása érdekében Budapest menesztette a bánt, intézkedéseit és a királyi biztosok rendszerét mindazonáltal érvényben hagyta. A báni abszolutizmus idején

⁷¹ DRAGNICH 1998. 44–45.

⁷² Hinko Hinković asszimilálódott (horvát) zsidó családba született és kezdetben a Jogpártban tevékenykedett. A századfordulón politikai publicisztikával foglalkozott, majd szerepet vállalt a Horvát–Szerb Koalíció alapításában. Az első világháború kitérésével emigrációba vonult és csatlakozott a Jugoszláv Bizottsághoz.

⁷³ COHEN 1995. 9.; GOLDSTEIN 1999. 103–104.; SETON-WATSON 1911. 170–173., 194–195.; TANNER 1997. 113.

⁷⁴ Az 1904-ben létesült belgrádi Slovenski Jug volt az egyetlen olyan szerbiai szervezet, amely elkötelezte magát a délszláv eszme mellett. ZLATAR 1997. 392.

⁷⁵ PETRINOVIC 1988. 120., 124.; SETON-WATSON 1911. 227–228.; TANNER 1997. 113.

⁷⁶ SOKCSEVITS 2005. 765.

– belefáradva hosszú évek szélmalomharcába – Frano Supilo a visszavonulás mellett döntött és 1912-ben távozott az HSZK éléről.⁷⁷

A HSZK irányítását a Szerb Önálló Párt vezetője, a zágrábi felségámulási perben elítélt Svetozar Pribičević vette át. Pribičević a délszláv eszme támogatója volt, noha kimondatlanul is Belgrádot tekintette a közös délszláv állam megvalósítójának. Az első világháború kitörése előtt is szoros kapcsolatot ápolt Nikola Pašić köreiből, a háború után pedig meghatározó szerepe volt abban, hogy az egyesült délszláv államot a belgrádi elképzelésekhez igazítva hozták létre. A szerb miniszterelnök kérésére Pribičević egyrészt elnökként fenntartotta a HSZK szövetségét, másrészt kereste a megegyezés lehetőségét Budapestről. 1913-ban tárgyalóasztalhoz ült Tisza István magyar miniszterelnök, aki helyreállította a horvát alkotmányt és felszámolta az abszolutista rendszert, sőt a zágrábi Nemzetgazdasági Osztály létrehozására is sor került. Megtévesztő magyarbarát közeledésével azonban Pribičević csupán időt akart nyerni a Balkán-háborúkban kimerült Szerbiának. Ezzel Pašić óhajainak engedelmessé vált, aki a kiélezett nemzetközi viszonyok között nem tartotta kívánatosnak a bécsi udvar háborúpárti köreiből ellensúlyozására képes magyar kormányzat gyengítését.⁷⁸

Az új politikai irányvonal rezolúciós politikája 1907-ben látványosan megbukott, s a HSZK horvát vezetői az 1910-es évekre teljesen elfordultak a Habsburg Birodalomtól. Nyilvánvalóvá vált számukra, hogy sem az osztrák, sem a magyar birodalmi köröktől nem várhatják a horvátkérdés rendezését, amely a birodalom szerkezetének szubdualista vagy – az általuk elvetett – trialista jellegű átalakítását igényelte volna. Az annexió válság és belpolitikai hozadékai – a perek és a horvát alkotmány felfüggesztése –, illetve a Szerb Királyság látványos győzelmei a Balkán-háborúkban kedvező talajt teremtettek a jugoszlávizmus megerősödéséhez a horvát polgárság köreiben. A Balkán-háborúból Szerbia nem csupán győzedelmesen, területét megkészserezve jött ki, de presztízse a Monarchia délszlávjai körében jelentős mértékben meg is nőtt. A politikai állóvízbe visszasüllyedt horvát elitre ösztönzően hatott Szerbia példája és sikere, s a pozitív szerbkép erősödésével egyidejűen megjelent „a délszláv Piedmont” gondolata: a Bécsből és Budapestről végleg kiábrándult horvátok szűk köre Belgrádban vélte felfedezni a megoldást a horvát sérelmek orvoslására. A Nagy Háború kitörése előtt a horvát jugoszlávizmus eljutott a közös délszláv állam birodalmon kívüli megteremtéséig, amelyben a Szerb Királyságnak felszabadítóként főszerepet szántak. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy bár Szerbia sikerei révén – a horvát elit tehetetlenségéből kifolyólag is – vonzóvá váltak a délszláv eszme elképzelései, a jugoszlávizmussal kapcsolatban a horvát társadalom mindvégig megosztott maradt. A többség egy birodalmon belüli trialista megoldásban látta a horvát állami önállóság kiszélesítésének zálogát.⁷⁹

A „*délszláv Piedmont*” gondolata leginkább az új irányzat egykori alapítói körében vált népszerűvé. Ennek jegyében 1913 végén Ante Trumbić és Josip Smolčić boszniai szerb politikusokkal egyeztetett. Megállapodásuk alapján, amennyiben háború törne ki a jövőben a Monarchia és Szerbia között, akkor a délszláv vonal hívei emigrációba vonulnak és együttes kampányba kezdenek külföldön a délszláv területek Szerbiával való egyesítéséért.⁸⁰ Ezek a tervek sokfeltertelés, jövőbenyúló elképzelések voltak, de – Supilo szavait idézve – „*egy váratlan és előre nem látható esemény*”,⁸¹ a Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen Sarajevóban elkövetett merénylet új helyzetet és nem várt lehetőséget teremtett a jugoszlávizmus számára.

⁷⁷ CIEGER 2015. 433.; GOLDSTEIN 1999. 105.; SOKCSEVITS 2005. 765–766.

⁷⁸ GOLDSTEIN 1999. 104–105.; KRESTIĆ 1997. 429.; SOKCSEVITS 2005. 766.

⁷⁹ COHEN 1995. 8–9.; GOLDSTEIN 1999. 103–104.; SOKCSEVITS 2005. 760.; ZLATAR 1997. 392.

⁸⁰ DJOKIĆ 2010. 35–36.; SOKCSEVITS 2005. 766.

⁸¹ Qtd. BANAC 1987. 46.

Az első világháború kitörésével az új politikai irányvonal alapítói közül többen valóban emigrációba vonultak és a kettős dunai birodalom romjain létrehozandó egyesült délszláv állam tervének elfogadtatásán fáradoztak a szövetséges antant hatalmak vezetői előtt. Ekkor jelent meg retorikájukban a szlovéneket is felölelő jugoszlávizmus, amely immáron a *háromnevű nemzet* (triimeni narod), azaz a délszláv néptörzsek három egyenlő ágának egyesülését tűzte ki célul. Politikai küldetésükhöz a háború kirobbanásától kezdve látszólag partnerként tudhatták maguk mögött a Szerb Királyságot, amelynek segítségével megalapították a londoni székhelyű emigráns délszláv szervezetet, a Jugoszláv Bizottságot.⁸² A Bizottság tagjainak többségét horvát nemzetiségűek adták, és vezetésükben tevékeny részt vállalt magára a Supiloból, Trumbić-ből és a nemzetközileg ismert szobrászművészből, Ivan Meštrović-ből⁸³ álló „dalmát trió”.⁸⁴

Az emigráns délszláv szervezetet a titkos londoni szerződés – amelyben a szövetségesek Olaszországnak ígérték Isztriát és a dalmát partvidék egy részét⁸⁵ – belekényszerítette a szerb kormánnyal való együttműködésbe, miközben a felek között mindvégig nyitott maradt a jövőbeli közös állam szerkezetének kérdése.⁸⁶ A Bizottság tevékenységét⁸⁷ a szerb kormány anyagilag támogatta,⁸⁸ s noha Belgrád a délszláv eszme elhivatott képviselőjének mutatkozott, a szerb kormány háborús célkitűzéseit tartalmazó niši deklaráció⁸⁹ és a Jugoszláv Bizottság⁹⁰ az önálló Horvátország megteremtésének rémképe miatt született meg.

⁸² A jugoszláv megnevezéssel a délszláv népek közötti egyenlőséget akarták hangsúlyozni. MATKOVIĆ 2015. 42.

⁸³ Meštrović és több horvát szobrász az 1911-es római nemzetközi kiállításon visszaautasította, hogy munkáik a Monarchia pavilonja alatt kerüljenek bemutatásra, így végül azok a szerb pavilonban kerültek elhelyezésre. TANNER 1997. 112.; *Times* 1915. június 21. 7.

⁸⁴ TANNER 1997. 114.

⁸⁵ Az 1915. évi Dardanellák-terv 200 ezer fő fölötti embervesztesége és sikertelensége miatt a brit kabinet kénytelen volt a túlzónak vélt olasz területi igényeket elfogadni Olaszország mielőbbi hadba lépéséért cserébe. A brit hadvezetés meggyőzte a szigetország politikai vezetését arról, hogy Olaszország hadba lépése a háború kimenetelét is eldöntheti, ezért Herbert Henry Asquith kormánya felajánlotta Olaszországnak Isztriát és Dalmácia egy részét, a külügyminisztérium pedig elérte az orosz diplomácia jóváhagyását a titkos szerződés megkötéséhez. Frano Supilo több hónapos szentpétervári tartózkodása során megismerte a londoni szerződés tartalmát, de különböző forrásokon keresztül a szerb kormány, továbbá a Jugoszláv Bizottságot pátyolgató délszlávbarát Robert William Seton-Watson és Henry Wickham Steed is értesült a szerződés csaknem pontos területi engedményeiről. A délszlávszakértő Seton-Watson úgy vélte, ha a szövetséges nagyhatalmak Olaszországnak ígértek Dalmáciát, azzal akaratlanul is a központi hatalmak malmára hajtják a vizet, ugyanis okot adnak a Monarchia délszlávjainak a birodalom melletti és az olaszok elleni küzdelemre. *Seton-Watson* 1976. I. 216–219.; GEORGE 1938. I. 339.; SETON-WATSON 1981. 108–109.; STEED 1924. II. 64., 69.; TANNER 1999. 115.; *Times* 1915. április 23. 9.; WATERHOUSE 1981. 126., 356., 365., 368–369.

⁸⁶ KRESTIĆ 1997. 424.; MATKOVIĆ 2015. 36–38., 41–42.; SOKCSEVITS 2005. 760.

⁸⁷ A közös délszláv állam létrehozásának ügyét a kezdetektől felvállaló két brit patrónus, a szigetország legismertebb délszlávszakértőjeként számon tartott Robert William Seton-Watson, valamint a *Times* külügyi rovatának szerkesztője, Henry Wickham Steed is segítette.

⁸⁸ DJOKIĆ 2010. 37.

⁸⁹ Korán, a Nagy Háború első hónapjaiban aggodalmának adott hangot Pašić szerb miniszterelnök afelől, hogy a szövetséges hatalmak egy független Horvátország megteremtése mellett döntenek, amely teljesen vagy részben felölelte volna a Habsburg Birodalom délszlávok lakta területeit. A miniszterelnök félelme nem volt teljesen alaptalan, ugyanis 1914 szeptemberében egyes francia és olasz diplomáciai körökben valóban felmerült az ötlet. A politikus mindent megtejt, hogy ezek a nyugat-európai elképzelések ne bontakozhassanak ki, ezért megbízta külügyminiszter-helyettesét, Jovan Jovanović-ot, hogy állítson össze egy egyetlen tanárokból álló csapatot Szerbia háborús céljainak megfogalmazására. Ezeknek a háborús céloknak demonstrálniuk kellett, hogy a Monarchia délszlávjainak jövője a birodalomról leválasztva csak Szerbiával egyesülve képzelhető el. „Bizonyítani kell, hogy ezek a tartományok semmi szín alatt nem tudnak különálló állam lenni. [...] Némelyik közülük egy délszláv államot akart, hát [Szerbiára mutatva] itt van”, adta ki Jovanović a feladatot. A niši deklarációként ismert nyilatkozat egyben a Monarchia délszlávjainak hűségét is meg akarta ingatni a birodalom iránt, de nem járt sikerrel. Qtd. BANAC 1984. 117.; DRAGNICH 1998. 48.; PAVLOWITCH 2003. 27.

⁹⁰ Egy nemzetközi délszláv szervezet megalapítása Pašić elképzelése szerint tovább bizonyította volna a szövetségesek előtt, hogy a Monarchia délszlávjai a Szerbiával történő egyesülést előtérbe helyezték egy különálló államalakulattal szemben.

A délszláv egyenlőség folyamatos hangoztatása egyáltalán nem győzte meg a Bizottság horvát tagjait, akik gyanúval figyelték az ortodox orosz nagyhatalom által támogatott szerb kormány ténykedését. Mind Trumbić, mind Supilo úgy vélte, a délszlávok közös államának alapja a nemzeti önrendelkezés joga és nem Szerbia világháborús teljesítménye lesz.⁹¹ A szervezetüket a Monarchia délszlávjai, Szerbiát pedig a dualista államon kívül élő délszlávok képviselőjének tekintették, s félelmeiknek adtak hangot, hogy Szerbia 1878-as és 1913-as területgyarapodásához hasonló módon tervezi megvalósítani a délszláv egyesülést. A közös állam létrehozása ily módon nem a délszlávok felszabadításával, hanem azok meghódításával lett volna egyenlő.⁹²

A valóságban a szerb kormány saját bábjának tekintette a szervezetet, amely belső megosztottsággal küzdve⁹³ a háború közepére teljesen alkalmatlanná vált a délszláv politikai érdekek képviseletére. Politikai felhatalmazás nélkül szóltak a Monarchia délszlávjainak nevében, ugyanakkor politikai elképzeléseik etnikai vonalak mentén is eltértek egymástól.⁹⁴ I. Károly osztrák császár (IV. Károly magyar király) trónra kerülésével (1916) olyan uralkodó került Ausztria–Magyarország élére, akiben megvolt a hajlandóság a dunai monarchia föderalizálására. 1917. május 30-án, a Birodalmi Gyűlés (Reichstag) ülészakának megnyitásakor a Jugoszláv Klubba⁹⁵ tömörülő délszláv képviselők kiáltványban kérték az uralkodótól egy, a birodalom belüli délszláv állam létrehozását,⁹⁶ de a Habsburg Birodalom dualista alapú közjogi átszervezése a magyar kormányok ellenállásán elbukott.⁹⁷

A hosszú hónapok óta tétlen Jugoszláv Bizottság szemszögéből a májusi deklaráció aggodalomra adott okot, hiszen azt érzékeltette, hogy a Jugoszláv Klub képviselői eredményesebben el tudják látni a Monarchiabeli délszlávok érdekképviseletét, mint az emigráns szervezet. 1917 azonban a szerb kormány számára is kellemetlen fordulatokat tartogatott. A februári orosz forradalommal Szerbia elvesztette legfőbb diplomáciai támogatóját, a nyugati szövetségesek pedig titkos különbéke-tárgyalásba kezdtek Ausztria–Magyarországgal. Az események nem hagytak más lehetőséget Pašić számára, mint hogy rendezze viszonyát a Jugoszláv Bizottság tagjaival; ebből az elhatározásból került sor a korfui találkozóra 1917 júliusában.⁹⁸ A többnapos tárgyalássorozatnak

A miniszterelnök a dualista állam emigráns délszláv vezetőiből verbuvált szervezet megalakításában gondolkodott, amely a szerb kormány irányítása alatt és anyagi támogatása mellett fejtene ki nemzetközi lobbitevékenységet. A miniszterelnök utasítására a háború kitörésekor Szerbiában tartózkodó két boszniai szerb politikus, Nikola Stojanović (az 1902-ben elhíresült *Srbi ili Hrvati* című cikk szerzője) és Dušan Vasiljević Olaszországban felkereste Ante Trumbić-ot és Frano Supilo-t. Négyük találkozására Firenzében került sor 1914. november 22. és 25. között, és döntés született a délszláv egységért küzdő Jugoszláv Bizottság megalapításáról. JANKOVIĆ 1973. 58–59.; SETON-WATSON 1981. 108–109.

⁹¹ BANAC 1984. 118.

⁹² A két emigráns politikus teljesen új alapokra helyezte az állam gondolkodását, míg Nikola Pašić Szerbia állami és jogi intézményeinek kiterjesztését, azaz a szerb állami folytonosság megtartását látta egy jövőbeli Jugoszláviában. BANAC 1984. 118–119.

⁹³ A háború előrehaladtával Supilo kétségbe vonta a szerb kormány elkötelezettségét a délszláv eszme iránt és megszakította volna a szövetséget Pašić-tyal. Trumbić és a Bizottság többi tagja radikálisnak és túlzottan kockázatos lépésnek találták ezt, s kitartottak az együttműködés mellett. Tiltakozásul a dalmát elhagyta a szervezetet, s 1917 őszén bekövetkezett haláláig egyedül is folytatta a küzdelmet a délszláv állam megeremtéséért. STEED 1924. II. 167–169.

⁹⁴ DJOKIĆ 2010. 47–48.; PAVLOWITCH 2003. 27.

⁹⁵ Legaktívabb tagja Anton Korošec, szlovén képviselő volt, aki a zágrábi száborral is el akarta fogadtatni a nyilatkozatot, továbbá lobbizott a sarajevói szábor összehívásáért (1915-ben, öt évnyi működés után feloszlatták), miközben a boszniai szerb, horvát és délszláv muzulmán képviselőket és a birodalom fontosabb vezetőit is megkereste. GRIJAK 2015. 60–63.

⁹⁶ BANAC 1984. 125.; DRAGNICH 1998. 49.; MATKOVIĆ 2015. 42–43.

⁹⁷ GRIJAK 2015. 56–58.

⁹⁸ Az emigráns szerb kormány 1916 telétől Korfu szigetén székelt.

köszönhetően – hosszú hónapok tétlensége után – a Jugoszláv Bizottság gyakorlatban ismét a délszláv nemzeti ügyek közelébe került.⁹⁹

A megbeszélés eredményeként 1917. július 20-án a szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közösen kibocsátotta a *korfui deklarációt*, amely kimondta, hogy a szerbek, horvátok és szlovének egy alkotmányos királyság keretében kívánnak egyesülni a Karađorđević-dinasztia uralma alatt. Bár a deklarációt Pašić és Trumbić közötti kiegyezésként is értékelhetjük, mindazonáltal fontos kiemelni, hogy egyik politikus sem adta fel saját elképzeléseit a közös délszláv államra vonatkozólag, viszont a külpolitikai helyzetre való tekintettel nem erőltették azokat. A nyilatkozat alapján a jövőbeli Alkotmányozó Nemzetgyűlésre bízta az államszerkezet kérdését.¹⁰⁰

„A szerbek, horvátok és szlovének felhatalmazott képviselői kijelentik, hogy nemzetük közös és megmásíthatatlan igénye, hogy mindennemű idegen igát lerázva egyetlen, szabad és különálló nemzetállamban egyesüljön. [Ezen] igényüket azon elv alapján fogalmazták meg, amely szerint minden nemzetnek joga van saját sorsáról rendelkezni. [Mindezek tükrében a délszlávok képviselői] az alábbi modern demokratikus alapelveket megalósító állam létrehozásáról döntöttek:

1) A délszlávként vagy jugoszlávként is ismert szerbek, horvátok és szlovének állama egy szabad és különálló [...] alkotmánnyal és [választott] parlamenttel rendelkező, demokratikus, királyság lesz [azon] Karađorđević-ház uralma alatt, amely a szabadság elvét és a népakaratot minden más felé helyezve mindig is a nemzeti érzés és a gondolat megtestesítője volt. [...]

5) A két írásmód – a cirill és a latin – egyenlők, s azokat bárki szabadon használhatja a királyság területén. A királyi intézmények és a helyi önkormányzatok joga és feladata a [helyi] lakosság igényeire igazodva használni ezeket az írásmódokat. [...]

9) A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság a három névvel illetett nemzetünk által tömbszerűen és területileg összefüggően lakott területek összességét öleli majd fel. [...] Nemzetünk nem kívánja másét, csupán azt, ami sajátja. [...] Ennél fogva tudatosan és határozottan visszautasít minden félmegoldást a nemzeti függetlenség és egyesülés kérdésében. Ezen megfontolásból kijelentjük igényünket az osztrák–magyar hegemonia alól való felszabadulásra a Szerbiával és Montenegróval történő közös állam megeremtése érdekében. [...]

13) A béketárgyalások lezárulásával általános, titkos és közvetlen választások útján összeülő Alkotmányozó Nemzetgyűlés dönt az alkotmányról, [...] amelyet számbeli többséggel kell elfogadnia a gyűlésnek.”¹⁰¹

Trumbić-nak nem sikerült elérnie, hogy az alkotmányról „törzsenkénti” szavazás döntsön, amelyen a szerb, a horvát és a szlovén képviselők közül álló csoportoknak egy-egy szavazat jutott volna. A jövőbeli alkotmány így a képviselők egyszerű többségével elfogadásra kerülhetett, ugyanakkor a Nemzetgyűlés hatásköréből kikerült mind az államforma-, mind a dinasztia-választás joga. Mivel a szerb politikusok többséget ingerelte a Jugoszlávia elnevezés, a nyilatkozat Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven mutatta be a közös államot.¹⁰²

A szociális türelmetlenség, a dezertálások, a sztrájkok és a nemzetiségek mozgalmi a Habsburg Birodalom természetes felbomlásához vezettek, megteremtve ezzel az egyesült délszláv állam létrehozásához szükséges feltételeket.¹⁰³ 1918. októberében a Monarchia délszlávjai Nemzeti Tanácsot hoztak létre Zágrábban, amely október 29-én kimondta elszakadását a Habsburg

⁹⁹ Trumbić pozícióinak erősítésére Supilo hosszú táviratban részletezte Pašić számára az együttműködésre és a közös állam megeremtésére vonatkozó nézeteit. EVANS 2008. 279.; STEED 1924. II. 166.

¹⁰⁰ BANAC 1984. 123–124.; COHEN 1995. 11.; DRAGNICH 1998. 49.; EVANS 2008. 279.

¹⁰¹ Qtd. *Advocate of Peace* 1918. május. 144–145.

¹⁰² EVANS 2008. 123–124.

¹⁰³ RUSINOW 2013. 26.

Birodalomtól és kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot. Hamar kiderült azonban, hogy a Nemzeti Tanács nem képes saját területének védelmére. A parasztfelkelések és fosztogatások miatt a Monarchia elszakadó délszláv területein úrrá lett a zűrzavar, az olasz csapatok pedig elindultak Trieszt, Fiume, valamint a dalmáciai Zára birtokbavételért. Egyedül a szerb hadsereg rendelkezett megfelelő haderővel az olaszok megfékezésére és a kaotikus állapotok megszüntetésére, ezért a Nemzeti Tanács november végén a feltétel nélküli egyesülés mellett döntött.¹⁰⁴ Küldötteik 1918. december 1-jén Belgrádban kimondták a Szlovén–Horvát–Szerb Állam egyesülését a Szerb Királysággal, amelynek eredményeként megszületett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.

A párizsi békekonferencia összehívásakor gyakorlatilag már létezett az egységes délszláv állam, amelyet a szövetséges nagyhatalmak 1919 júniusáig hivatalosan is elismertek.¹⁰⁵ Az egyesült délszláv állam létrejötte azonban nem az új politikai irányvonal által képviselt délszláv eszme általános népszerűségének, inkább az olasz terjeszkedéstől való szlovén és horvát félelmeknek tulajdonítható. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot a körülmények teremtették meg, anélkül, hogy az érintett felek részletesen tisztázták volna a közös állam felépítésére vonatkozó igényeiket. 1907-et követően a horvát polgárság opportunista politikára építkező délszláv eszméje ismét – és ezúttal végleg – kudarcot vallott, amikor 1921. június 28-án, Szent Vítus napján az ószerbiai képviselők a monarchiabeli szerb képviselőkkel teljes egyetértésben¹⁰⁶ – az ígéretekkel megnyert délszláv muzulmánok és albánok szavazataival – egy módfelett centralizált államot eredményező alkotmányt vittek keresztül az Alkotmányozó Nemzetgyűlésen.

A jugoszlávizmust propagáló horvát polgárságnak nem sikerült olyan biztosítékokat kiharcolnia, amelyekkel meggátolhatta volna a horvát államiság intézményeinek feloldódását egy egyesült jugoszláv államban, de akaratlanul is közreműködött abban, hogy a délszláv eszme a nagyszerb törekvések eszközévé váljon. Részben ennek köszönhetően fogadták el a győztes szövetséges kormányok az egyesült Jugoszlávia megteremtésének tervét, s az európai újrendezés során egy pillanatra sem merült fel bennük az önálló Horvátország létrehozása. Bár a Horvát–Szerb Koalícióban sikerült politikailag összekovácsolni a horvát és szerb polgárságot, mindazonáltal a jugoszlávizmus által látott kulturális egység soha nem alakult ki, sőt a valóságban a közös nyelven kívül mindenben különbözött egymástól a két etnikum. A horvátországi szerbek – egy soknemzeti-ségű birodalom állampolgáraiként – taktikai okokból nyitottnak bizonyultak a délszláv eszmére, a Szerb Királyságban azonban a jugoszlávizmus egy idegen, leginkább a „nyugati” és a „katolikus” jelzőkkel illetett elképzelés maradt,¹⁰⁷ amely iránt közönnyel vagy ellenszenvvel viseltettek.¹⁰⁸

A délszláv eszme a valóságban a horvát polgárság gondolata maradt, tartalmát mindvégig a bel- és külpolitikai események és lehetőségek alakították, így a felületes elképzeléseken túl sosem kínálhatott letisztult és programpontokban részletesen kifejtett konkrét nemzeti célkitűzéseket. A horvát különállásért folytatott küzdelem a Habsburg Birodalom felbomlásával nem ért véget, a gyakorlatban egészen 1991-ig, Horvátország függetlenségének kikiáltásáig folytatódott, a jugoszlávizmus eszméje azonban 1921-ben végérvényesen elbukott¹⁰⁹ és kikerült a horvát nemzeti gondolkodásból.

¹⁰⁴ DJOKIĆ 2010. 52–53.; DRAGNICH 1998. 50.; KATUS 1994. 175.; PAVLOWITCH 2003. 36–41.

¹⁰⁵ PAVLOWITCH 2003. 55.

¹⁰⁶ DRAGNICH 1998. 52.

¹⁰⁷ COHEN 1995. 10.; RUSINOW 2013. 17., 22–23.

¹⁰⁸ Erre utal az első közös délszláv állam elnevezése is, amely a szerbségtől idegen Jugoszlávia helyett a Szerb–Horvát–Szlovén nevet használta az 1929-ben bevezetett királydiktatúráig.

¹⁰⁹ Bár a szocialista korszakban nem törekedtek a „jugoszláv” nemzet kialakítására, a nagy iparvárosokban kialakult egy sajátos kozmopolita jugoszláv öntudat. Különösen a vegyes házasságokban élők, vagy az abba születettek körére volt jellemző ez az identitás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANZULOVIC, BRANIMIR (1999): *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*. London, Hurst.

BANAC, IVO (1987): Croat–Magyar Relations, 1904–1914: a New Jelačić or the „New Course”? *Slovene Studies* vol. 9. no. 1–2. 43–48.

BANAC, IVO (1983): The Confessional „Rule” and the Dubrovnik Exception: The Origins of the „Serb–Catholic” Circle in Nineteenth-Century Dalmatia. *Slavic Review* vol. 42. no. 3. 448–474.

BANAC, IVO (1984): *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca – London, Cornell University Press.

CIEGER ANDRÁS (2015): Horvát képviselők a magyar országgyűlésben (1868–1918). In Fodor Pál et al. (szerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

COHEN, LENARD J. (1995): *Broken Bonds: Yugoslavia’s Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder – Oxford, Westview.

DJOKIĆ, DEJAN (2010): *Nikola Pašić and Ante Trumbić*. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. London, Haus.

DJOKIĆ, DEJAN (2003): Yugoslavism: Histories, Myths, Concepts. In Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst.

DOLMÁNYOS ISTVÁN (1976): *A Koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, Akadémia.

DRAGNICH, ALEX N. (1998): *Serbia and Yugoslavia*. New York, Columbia University Press.

DRAGNICH, ALEX N. – TODOROVICH, SLAVKO (1984): The Saga of Kosovo. In *Eastern European Monographs* no. 170. New York, Columbia University Press.

Ezer év törvényei. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5352>. Hozzáférés: 2017. 05. 29.

EVANS, JAMES (2008): *Great Britain and the Creation of Yugoslavia. Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London – New York, Tauris.

GANZA-ARAS, TEREZA (1992): *Politika „Novog kursa” dalmatinskih pravasa oko Supila i Trumbica*. Split, Matica Hrvatska.

GEORGE, DAVID LLOYD (1938): *War Memoirs*. 6 vols. London, Odhams.

GOLDSTEIN, IVO (1999): *Croatia: a History*. Trans. Nikolina Jovanović. Montreal, McGill-Queen’s University Press.

GRIJAK, ZORAN (2015): Jugoszláv Klub Májusi deklarációja a bécsi Birodalmi Tanácsban (1917). In Fodor Pál et al. (szerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

JANKOVIĆ, DRAGOSLAV (1973): Srbija i stvaranje Jugoslavije. In Acković, Aleksandar (ed.): *Politički život Jugoslavije, 1914–1945*. Belgrade, Radio-Beograd.

JELAVICH, CHARLES (1990): *South Slav Nationalism*. Textbooks and Yugoslav Union before 1914. Columbus, Ohio State University Press.

KARAULA, ŽELJKO (2006): The 1888 Bjelovar Affair. The Theory Behind the (Yugo)Slavic Idea and the Unification of Churches. *Transnational Studies* vol. 2. no. 1. 95–107.

KATUS LÁSZLÓ (1994): Horvátok. In Ács Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Budapest, Auktor.

KATUS LÁSZLÓ (2008): *Sokszólamú történelem: válogatott tanulmányok és cikkek*. Eds.: Nagy Mariann – Vértesi László. Pécs, PTE BTK Történelem Tanszékcsoport.

KRESTIĆ, VASILJE D. (1997): *History of the Serbs in Croatia and Slavonia, 1848–1914*. Belgrade, BIGZ.

MATKOVIĆ, STJEPAN (2015): A horvát politika evolúciója az első világháború előestéjén. In Fodor Pál et al. (szerk.): *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

MILLER, NICHOLAS JOHN (1997): *Between Nation and State: Serbian Politics in Croatia before the First World War*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.

NÉMETH ISTVÁN (2001): *Európa-tervek, 1300–1945*. Budapest, Eötvös.

PAVLOWITCH, KOSTA STEVAN (2003): The First World War and the Unification of Yugoslavia. In Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst.

PETRINOVIĆ, IVO (1988): *Politička misao Frana Supila*. Split, Knjizevni Krug.

R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. Correspondence 1906–1941. (1976) 2 vols. London – Zagreb, University of Zagreb.

RUSINOW, DENNISON (2003): The Yugoslav Idea before Yugoslavia. In Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst.

SETON-WATSON, HUGH – SETON-WATSON, CHRISTOPHER (1981): *The Making of New Europe. R. W. Seton Watson and the Last Years of Austria–Hungary*. London, Methuen.

SETON-WATSON, ROBERT WILLIAM (1911): *The southern Slav question and the Habsburg Monarchy*. London, Constable & Co. Ltd.

SOKCSEVITS DÉNES (2005): A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban. *Századok* 139. évf. 3. sz. 768–784.

STEED, HENRY WICKHAM (1924): *Through Thirty Years, 1892–1922*. 2 vols. London, William Heinemann.

SUPILO, FRANO (1953): *Politika u Hrvatskoj*. Zagreb, Kultura.

TANNER, MARCUS (1997): *Croatia. A Nation Forged in War*. New Haven, Yale University Press. *Times, The*.

TRGOVČEVIĆ (2003): South Slav Intellectuals and the Creation of Yugoslavia. In Djokić, Dejan (ed.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst.

The Pact of Corfu: the Rebirth of a Nation. *Advocate of Peace* vol. 80. no. 5. (May 1918) 144–145.

ZLATAR, ZDENKO (1997): The Yugoslav Idea and the First Common State of the South Slavs. *Nationalities Papers* vol. 25. no. 3. 387–406.

WATERHOUSE, MICHAEL (2013): *Edwardian Requiem. A Life of Sir Edward Grey*. London, Bite-back.

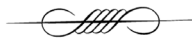
SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

zoltanszots79@gmail.com

történész, főosztályvezető-helyettes (Magyar Nemzeti Levéltár)
főszerkesztő (Újkor.hu)

Az első világháború és a magyar–horvát unió felbomlása Bajza József publicisztikájában¹

The First World War and the Dissolution
of the Croatian–Hungarian Union in József Bajza’s writings

ABSTRACT

As an important consequence of the First World War, the Croatian–Hungarian state community, which has existed for more than eight hundred years, has been dissolved. Among the countries that were previously in personal union, Hungary became independent, while Croatia became the part of the newly unified South-Slavic state. Before 1945, József Bajza dealt with the subject for the most part, so his studies are unavoidable by historiography. In my study, after the author’s biography, I am going to outline his publications during the First World War, including his study about the dissolution of the Croatian–Hungarian Union as well, which he wrote after the war.

KEYWORDS

historiography, First World War, József Bajza, Austria–Hungary, Croatia, Hungarian–Croatian relations

DOI 10.14232/belv.2017.3.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Szóts Zoltán Oszkár (2017): Az első világháború és a magyar–horvát unió felbomlása Bajza József publicisztikájában. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 75–89. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

¹ Jelen tanulmány a Szarka László vezette Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben (OTKA K 113004) című kutatási program támogatásával készült el.

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az első világháború egyik fontos következményeként a több mint nyolcszáz éve fennálló horvát–magyar államközösség felbomlott. A korábban perszónálunióban álló országok közül Magyarország önálló, míg Horvátország az új egységes délszláv állam része lett. A kérdéssel 1945 előtt Bajza József foglalkozott legtöbbit, ezért historiográfiailag megkerülhetetlenek írásai. Tanulmányomban a szerző életútjának ismertetése után felvázolom első világháború alatti publicisztikai tevékenységét, érintve legnagyobb, már a háború után íródott horvát–magyar unió felbomlásáról írt tanulmányát is.

BAJZA JÓZSEF ÉLETE

Bajza József 1885. január 31-én született Fugyivásárhelyen, a nagy múltú Bajza család fiaként. Nagyapja, János az író-költő Bajza József öccse volt.² Középiskoláit Budapesten végezte, a Barcsay utcai állami gimnázium tanulója volt. Ezután a budapesti egyetem bölcsészkarán hallgatott magyar és latin nyelvet és irodalmat. Doktori oklevelét 1906-ban szerezte meg, majd egy évvel később tanári képesítővizsgát tett.³ 1906-ban került gyakornokként a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárába, ahol előbb a nyomtatványi osztályra, majd kicsivel később a kéziratárba osztották be.⁴ A ranglétrán 1910 decemberére sikerült előbbre lépnie, ekkor segédőrré nevezték ki.⁵ 1913-ban németországi tanulmányúton vett részt, a drezdai, a berlini és a lipcsei könyvtárak kéziratárainak berendezését tanulmányozta.⁶ 1915 elején újabb előléptetésre került sor, ekkor a múzeumi őri rangot nyerte el.⁷ Egy évvel később visszahelyezték a nyomtatványi osztályra, ahol 1906-ban karrierjét elkezdte.⁸ Az osztály igazgatója a külföldi folyóiratok és hírlapok kezelését bízta rá.⁹ 1919 januárjában igazgatóőrré nevezték ki.¹⁰ Az ősz folyamán átmenetileg a külügyminisztériumba osztották be, hogy délszláv szakértőként segítse a béketárgyalásokkal megbízott diplomatákat. 1920. augusztus 1-ével visszakerült a Széchényi Könyvtárba, ahol a hírlaptár vezetőjévé nevezték ki.¹¹

² Sokcsevits Dénes nagyszabású Horvátország-monográfiájában azt írja, hogy „*az azonos nevű, ismert reformkori költő unokája.*” (SOKCSEVITS 2011. 445.) A rokoni kapcsolat kapcsán lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon* (Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest, 1990.), az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* (Főszerk.: Markó László. Budapest, 2001–2007. I. kötet) és a *Magyar Irodalmi Lexikon* (Főszerk.: Benedek Marcell. Budapest, 1963–1965. I. kötet) szócikkei a nagyapa testvéreként írják a másik Bajzát. Ezt erősíti meg a Bajzáról szóló szakirodalom is. PL. ASZTALOS 1938.; MELICH 1938.; TÓTH 1941.

³ MELICH 1938. 132.

⁴ ASZTALOS 1938. 67.

⁵ *Kinevezés* 1911.; *Jelentés* 1911.

⁶ *Jelentés* 1914. 198.

⁷ *Kinevezés* 1915.; *Jelentés* 1916.

⁸ *Jelentés* 137.

⁹ ASZTALOS 1938. 68.

¹⁰ *Kinevezés* 1919.; *Jelentés* 1920–21. 135.

¹¹ ASZTALOS 1938. 68.

Az 1923-as év komoly változásokat okozott Bajza életében. Február 6-án – a Magyar Gyűjteményegyetem megalakulásakor – a VI. fizetési osztályba nevezték ki érdemei elismeréseként.¹² Az év elején a könyvtár Petőfi kiállítását ő is segítette munkájával, egy üvegszekrényt berendezve a korabeli hírlapkritikákból.¹³ A könyvtárból távozó Melich Jánosról még ő írt búcsúztató cikket a Magyar Könyvszemlébe, nyárra azonban ő is megkapta egyetemi tanári kinevezését.¹⁴ A könyvtárban töltött tizenhét éve alatt nemcsak odaadó munkát végzett, hanem a könyvtár gyarapítását is szíven viselte, s szinte minden évben kisebb-nagyobb ajándékokat adományozott.¹⁵ Munkahelyváltása után katedrájához is hasonlóan hű volt. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanított haláláig, mint a horvát nyelv és irodalom rendes tanára.

A fiatal Bajza még nem Horvátországgal foglalkozott. Munkáinak bibliográfiáját megvizsgálva – melyet Supka Ervin állított össze a Tóth László által Bajza műveiből szerkesztett *A horvát kérdés* című kötet számára – kiderül, hogy 1913 előtt semmilyen délszláv tárgyú művet nem publikált.¹⁶

Pályája kezdetén az irodalomtörténeti és a nyelvészeti kérdések iránt érdeklődött. Korai dolgozatainak túlnyomó része a másik Bajza Józseffel foglalkozott. Kutatásainak meglelt az eredménye, 1911-ben elnyerte az Akadémia Ipolyi-jutalmát egy, az idősebb Bajzáról szóló monográfia elkészítésére. A munka nyomán elkészült kötet 1914-ben jelent meg.¹⁷ „*Amíg magyar irodalomtörténetet művelni és írni fognak, addig emlékezni fognak nevére, illetve a Szücsi József névre, amely alatt nagybátyjának, Bajza Józsefnek az átható, szinte ridegségig éles eszű kritikusnak és a finom, borongó, melankolikus almanach-lirikusnak életrajzát megírta.*” – méltatta Katona Jenő a *Korunk Szava* című folyóiratban halála után, 1938-ban.¹⁸ Megjegyzendő, hogy nemcsak ezt az életrajzt publikálta Szücsi József néven. Ebben az időben általában ezt az álnevet használta. A névválasztás idősebb rokona iránti tiszteletének jele, hiszen az író Bajza Szücsiben látta meg a napvilágot 1804-ben. Irodalmi kutatásai azonban nem ragadtak meg a rokoni kapcsolatoknál. Kiadta Petőfi István verseit, több tanulmányt közölt Kisfaludy Sándorról, Kisfaludy Károlyról, és más írókról, költőkről is.

Irodalmi érdeklődésének megváltozása egy munkahelyi barátságának köszönhető. Széchényi Könyvtárbeli munkája során ismerkedett meg Milan Šufflayval, a mélységesen magyarbarát horvát történésszel, aki alig néhány évvel volt idősebb nála. 1879. november 9-én született Lepoglaván. Középiszkoláit és egyetemi tanulmányait Zágrábban végezte, s Horvátország és a Komnenek küzdelméről írt disszertációját 1901-ben védte meg. Utána a horvát kormány megbízásából először Bécsben, majd Budapesten kutatott. Šufflaynak meggyőződésévé vált, hogy a magyar–horvát uniót nem lehet objektívan vizsgálni, ha nem zárják ki az aktuálpolitikát a tudományos kutatásból. E nézete miatt nem térhetett vissza Zágrádba, mivel sem a délszláv irányzat, sem a horvát függetlenség hívei nem látták szívesen a magyar–horvát együttélés fontosságát hangsúlyozó tudóst. Kénytelen volt Budapesten maradni, ahol a Széchényi Könyvtárban vállalt gyakornoki állást 1905 és 1908 között, bekapcsolódva a magyar tudományos

¹² *Kinevezés* 1923.; HÓMAN 1924. 115.

¹³ RÉDEY 1923. 18.

¹⁴ BAJZA 1923.; a kinevezésről: HÓMAN 1924. 115.

¹⁵ A Magyar Könyvszemle az Országos Széchényi Könyvtár működéséről szóló jelentésekben rendszeresen felsorolta az adományozók neveit. Bajza József számtalanszor feltűnik közöttük. A jelentések tételes felsorolását feleslegesnek tartom, így ettől eltekintek.

¹⁶ SUPKA 1941.

¹⁷ SZÜCSI 1914. Szücsi az idősebb Bajza József szülőhelye volt, ez indokolhatja az álnév megválasztását.

¹⁸ KATONA 1938.

életbe.¹⁹ 1908-ban a zágrábi egyetem frissen megszervezett történelmi segédtudományi tanszékére nevezték ki. Tíz évig volt egyetemi oktató, de az ifjúság folyamatosan tüntetett jelenléte ellen, és óráit is bojkottálta, így gyakorlatilag nem tanított, csak kutatói munkát végzett. Az összeomlás után az új hatalom nyugdíjazta, majd 1920-ban három és fél év börtönre ítélték felségárulás vádjával (valójában szerbellenes szervezkedésért), melyet Mitrovicán, majd Zágrábban ült le. Börtönévei alatt írta meg *Na Pacifiku God. 2255* című regényét, melyet a szakírók az első horvát science-fictionnek tartanak. A regényt Eamon O' Leigh álnéven jelentette meg az *Obzor* című zágrábi folyóirat 1924-es évfolyamában. Teljes kötetként csak 1998-ban vehették kézbe az érdeklődők.²⁰ A felségárulási per ítélete nemcsak börtönbüntetésre kárhoztatta, hanem nyugdíjától is megfosztotta. Szabadulása után lapszerkesztőként, tudományos tárcaíróként próbált megélni. 1928-ban Horthy Miklós kinevezte a budapesti egyetemen az újonnan megszervezett délkelet-európai tanszékre, azonban a belgrádi vezetés bevonta útlevelét, és nem engedte Budapestre költözni.²¹ Šufflay a horvát nemzeti ellenállás szellemi vezérévé vált. Szerepvállalása kiváltotta a központi hatalom nemtetszését, ami tragikus következményekkel járt. 1931. február 18-án betört fejjele, eszméletlenül találták meg lakása utcájában. Azonnal kórházba szállították, de nem tért már magához, és huszonöt órával később meghalt. A bűntény felderítetlen maradt, mert a rendőrség megtagadta a nyomozást. A korabeli újságcikkek segítségével a későbbi kutatások Ljubomir Beloševićet, Stevo Večerinaot és Branko Zwergert jelölték meg tettesnek, és a szerb titkosszolgálat szerepét hangsúlyozták, azonban az ügy részleteit nem sikerült minden részletre kiterjedően, megnyugtatóan tisztázni.²² A gyilkosság nagyon sokat ártott a délszláv királyság nemzetközi tekintélyének, ellene nemzetközi tiltakozóakció bontakozott ki. Nemcsak Bajza, hanem

¹⁹ BAJZA 1931.

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi könyvtárának munkatársaként megjelentetett tanulmányainak jegyzékei fellelhetők a könyvtár éves jelentéseiben: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Orsz. Könyvtára az 1905. évben. *Magyar Könyvszemle* 14. (1906) 2. 89–108. /108./; A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára az 1906. évben. (Három szöveggéppel.) *Magyar Könyvszemle* 15. (1907) 2. 97–119. /119./ és A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára az 1907. évben (Négy melléklettel és négy szöveggéppel) *Magyar Könyvszemle* 16. (1908) 2. 97–118. /118./

1908 után a Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa (<http://www.matarka.hu>) szerint az alábbi magyar nyelvű írásai jelentek meg:

1. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Collegit et digessit F. Smičiklas. Vol. V., Diplomata annorum 1256–1272 continens. Zágráb, 1907. *Századok* 43. évf. (1909) 1. sz. 69–71.
2. Szláv párhuzamok a „Rex iunior” címéhez. *Századok* 43. évf. (1909) 6. sz. 499–503.
3. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Collegit et digessit T. Smičiklas. Vol. VI., Diplomata annorum 1272–1290 continens. Zágráb, 1908. *Századok* 44. évf. (1910) 4. sz. 333–335.
4. A pécsi egyetem. Székfoglaló Békefi Remig akadémiai rendes tagtól. Budapest, 1909. *Századok* 44. évf. (1910) 1. sz. 64–65.
5. Ivić ALEKSA: Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Carnoievicem (1459–1690) = A magyarországi szerbek története Szmederevo bukásától a Csernoevics-féle bevándorlásig. Zagreb, 1914. *Századok* 49. évf. (1915) 9. sz. 544–545.
6. † Thallóczy Lajos (1857–1916). Történeti szemle 6. évf. (1917) 1. sz. 119–121.
7. Ivić Aleksa: Izmedju prvog i drugog srpskog ustanka = Az első és a második szerb felkelés között, 1813 szeptember–1815 április. Zagreb, 1917 ; Ivić ALEKSA: Austrija prema ustanku Srba pod Milošem Obrenovićem = Ausztria és az Obrenovics-féle felkelés, 1918 márczius-december. Zagreb, 1917. (Különlenyomat a Vjesnik hrvatskoga zem. arkiva 18. (1917) kötetéből). *Századok* 52. évf. (1918) 5–6. sz. 302–303.

²⁰ NEMEC 1997.

²¹ BAJZA 1931. 260.

²² ŠVAB 1999.

még Albert Einstein is felszólalt a bűntény ellen, továbbá több nyugati újság, például a Frankfurter Zeitung, a Berliner Tageblatt, a New York Times vagy a Chicago Herald is vezércikkben ítélte el.²³

Bajza tehát ezzel a tudóssal ismerkedett meg a Széchenyi Könyvtárba kerülve, s szoros barátság alakult ki közöttük. Šufflay hatására fordult érdeklődése déli szomszédaink felé, és ekkor kezdett horvátul tanulni, melyben olyan szintre jutott el, hogy egyetemi oktatóként már óráit is ezen a nyelven tartotta hallgatóinak.²⁴ Osztotta Šufflay meggyőződését, hogy a nyolcszáz év óta tartó magyar–horvát unió a két nemzet kölcsönös egymásra utaltságának egyenes következményeként alakult ki, s fejlődött a közös történelem során.²⁵ Ahogy Szekfű Gyula fogalmaz: „*Mindkettőjük elgondolása szerint a horvát–magyar egységet a két nemzet önkaratából, mindkettő népiségének tökéletes respektálásával kell megalkotni, s ennek szolgálatában írt, dolgozott, beszélt Bajza József a világháború óta húsz esztendőn át. Nemcsak tudós munkákban leplezte le a kiegyezéskori magyar–horvát politika hibáit, s mutatta ki viszont a magyar–horvát együttélés, közös műveltség és egymásra utaltság százados voltát, hanem a horvát–szerb küzdelem, a jugoszláv belső történet minden új fordulatát is kritikával és magyarázattal kísérte, mely utóbbiak nagy része az ő klasszikusan kifejező, finom formulázásaival éveken át a Magyar Szemle hasábjain jelent meg.*”²⁶ Bajza a Magyar Szemlén túl is élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Rendszeresen jelentek meg cikkei a Magyar Hírlapban, az Új Nemzedékben, a Magyar Külpolitikában, s a Magyarság című napilapban. Utóbbiban általában Battorych Kornél néven írta alá tanulmányait.²⁷ „*Bajza József egyike volt az elsőnek, akik a közép-európai kérdések fontosságára föl hívták a magyar társadalom figyelmét.*” – ahogy tanítványa, Gogolák Lajos fogalmazott.²⁸ Publicisztikai tevékenysége mellett tudományos tevékenységét sem hanyagolta el. Magyar–horvát történeti és irodalomtörténeti kutatásait haláláig folytatta, eredményeit publikálva.²⁹ Sajnos fiatalon, ötvenhárom évesen elhunyt. Halálának okát nem sikerült kideríteni, de Császár Elemér beszéde ravatalánál egy örökletes betegségre enged következtetni: „*Ifjúsága óta egy halálos kór csiráját hordta testében, és ami még szomorúbb, annak tudatát lelkében, s némán szenvedett testi, meg abból sarjazó lelki gyötrelmei között, de volt ereje kiemelkedni a kínzó érzések és a sötét gondolatok köréből, volt ereje tette nézni magát, dolgozni a tudományért, küzdeni a nemzeti érdekért, az elvhűségnek, a jellemzilárdságnak, a férfiaságnak olyan példáját adva, amilyennel rendszerint csak az egészséges szervezeteket áldja meg az Úr.*”³⁰

BAJZA JÓZSEF KÖNYVTÁRI ELKÉPZELÉSEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Mint a fentiekből kiderült, Bajza József az első világháború idején az Országos Széchenyi Könyvtár munkatársa volt. A könyvtárat, miként az ország egészét, áthatotta a hazafias lelkesedés a hadüzenet elküldése után. Ez leginkább abban a felbuzdulásban érhető tetten, hogy rögtön a hadiállapot beállta után létrehoztak egy önálló világháborús gyűjteményt a harci cselekmények dokumentálására. Az Országos Széchenyi Könyvtár Irattárában a gyűjteménnyel kapcsolatos legkorábbi anyagot 1914. szeptember 2-án iktatták. Az akta Budapest Polgármesteri Hivatalának, a Magyar Királyi

²³ APPEAL 1931.; SOKCSEVITS 2011. 493.; BAJZA 1931. 261.

²⁴ MELICH 1938. 133.

²⁵ BAJZA 1925A.

²⁶ SZEKFŰ 1939. 6.

²⁷ MELICH 1938. 135.

²⁸ GOGOLÁK 1938. 112.

²⁹ Bővebben: SUPKA 1941.

³⁰ CSÁSZÁR 1938. 131–132.

Államnyomdának és a bécsi Hof- und Staatsdruckerei-nek küldött leveleket tartalmazott, melyekben háborús anyagok megküldését kérték. Megfogalmazásuk szerint „*a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának egyik főtörekvése a jelenlegi háborús állapotra vonatkozó mindennemű nyomtatványt lehető teljes sorozatban összegyűjteni, és mint a mostani idők nagybecsű történelmi emlékeit a jövő számára megőrizni.*” E cél érdekében arra kérték a fenti intézményeket, hogy azon nyomtatványait, melyeket kötelempéldányként egyébként is be kellene küldeniük, soron kívül adják át.³¹ E levelek elküldési dátuma arra utal, hogy a gyűjtést már augusztusban megkezdték. A gyűjtemény létrehozásakor eredetileg azt a grandiózus célt tűzték ki, hogy összegyűjtsék a háborúra vonatkozó valamennyi dokumentumot.³² A leckét tehát a könyvtár vezetősége alaposan feladta magának. Az Országos Széchényi Könyvtár 1949 óta önálló intézmény, az első világháború idején azonban nem volt az. A Magyar Nemzeti Múzeum épületében, annak osztályaként működött, betagozódva a múzeumi szervezetbe. Értelemszerűen a Széchényi Könyvtár gazdálkodása is a Múzeum alá volt rendelve. A háborús gyűjtemény nem az egyetlen nagyobb költségvetéssel együtt járó vállalkozás volt a Múzeum égisze alatt. Ferenc József császár és király a múzeumi Érem- és Régiségtár élére 1913. november 5-én Varjú Elemért, a Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum igazgatóját nevezte ki.³³ A tár tudományos súlypontja korábban a régészetre helyeződött. Varjú azonban a nemzeti történelem emlékeit akarta előtérbe helyezni, így részlegesen átalakította a rábízott osztályt.³⁴ Újításai közé tartozott az a célkitűzés is, hogy a tár szakkönyvtárát a régészet és a muzeológia első számú hazai könyvtárává tegye. Ehhez arra volt szükség, hogy e két szakterület irodalmát a lehető legteljesebb mértékben összegyűjtsék, ami nagyrészt csak vásárlás útján történhetett. E feladathoz a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének támogatását is elnyerte.³⁵ Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a szakkönyvtár az Országos Széchényi Könyvtártól független volt. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, báró Szalay Imrének tehát úgy kellett 1915-től a költségvetést tervezni, hogy két egymástól független nagymértékű könyvtári gyarapítással is kalkulálnia kellett. Jól tudta ezt Fejérpataky László, a Széchényi Könyvtár osztályigazgatója is, mégis fontosnak érezte, hogy eljuttasson egy harmadik (azaz az OSZK szempontjából csak második) tervezetet is felettesének. A memorandumot Bajza József dolgozta ki, s szövege két évvel később nyomtatásban is megjelent a Magyar Könyvszemle hasábjain *Könyvtárunk balkáni feladatai* címmel.³⁶ Érdemes egy kicsit bővebben megismerkednünk tartalmával. Bajza Magyarország szempontjából alapvetőnek tartotta a balkáni népek viszonyainak megismerését. Ennek eszközöként egy balkáni tárgyú irodalmat gyűjtő könyvtár létrehozását jelölte meg, hogy a budapesti nagyközönség a lehető legnagyobb mértékben megismerkedhessen ezen országok irodalmával, kultúrájával, napi politikájával. Helyét azért az OSZK-ban jelölte ki, mert „*miután a szorosan vett Magyarország nemzetiségeinek irodalmát már eddig is a lehető teljességgel összegyűjtöttük és a külföld magyar vonatkozású könyvtermését is anyagi eszközeink korlátai között meglehetősen számmal összeszedtük, ezzel máris megvetettük az alapját egy nagyobb arányú akciónak.*”³⁷ A célkitűzés Magyarország balkáni ambícióra is rávilágított. „*A világháború elég világosan*

³¹ OSZKI 1914/566.

³² Bővebben: Szóts 2014.

³³ *Jelentés* 1926. 53.

³⁴ Szalay Imre 1915. augusztus 14-én írásban köszönte meg Varjúnak az osztály újraszervezését. MNMI 1915/301.

³⁵ MNMI 1914/657.

³⁶ Szücsi 1917.

³⁷ Szücsi 1917. 2.

megmutatta, hogy a Balkánon nemcsak a magyar múlt szunnyad, hanem ott ébrednek a magyar jövő is. Magyarország területi épségének, nyugodt fejlődésének egyik legfőbb biztosítója, ha a hatalom és a szellem fegyverével miénk a döntő szó a Balkánon és a mi megértő, a népek sajátosságait és önkormányzatukat tisztelő vezetésünk a legfőbb biztosítója a balkáni népek boldogulásának. Nem miénk az eszme: Magyarországnak a Balkán szellemi középpontjának kell lennie. Az első lépés ez irányban a Balkán aprólékos megismerése, aminek viszont egyik nélkülözhetetlen előfeltétele az, hogy Budapesten egy nagyarányú balkáni könyvtár legyen. Könyvtárunk abból kiindulva, hogy a Balkánra s az ott lakó népekre vonatkozó irodalom nagyrészt tágabb értelemben vett hungarikumnak tekinthető, körülményeinkhez képest már eddig is sok balkanikumot szerzett meg. Ezt az eddig is szép eredményt felmutató akciót most jelentékenyen ki kell terjesztenünk.”³⁸

1867 és 1875 között a Széchényi Könyvtárban bevezették az úgynevezett müncheni szakrendszert, mely 1926-ig volt érvényben. A könyvtár állományát tárgyak szerint sorolták szakrendbe, s eszerint tárolták.³⁹ Külön balkáni tárgyú szak is létezett Balcanica névvel. Bajza József minden bizonnyal erre gondolt a fenti sorok megfogalmazásakor. A szak raktári repertóriumát két vastag, nagyméretű naplóban lelhető fel, ennek alapján Bajza megállapítása teljes mértékben helytálló.

A balkáni népekkel való közös múlt bemutatása után a következőkben összegezte a könyvtár feladatait:

„A világháború befejezése után Európaszerte lázas munka fog megindulni. A hosszú háború rettenetes veszteségeit minden nemzet fokozott munkálkodással igyekszik helyrehozni. Mindegyik nemzet rajta lesz, hogy a háború által teremtett új helyzetet lehetőleg a maga számára aknázza ki. E versenyből hazánk sem maradhat el, hacsak az anyagi és politikai elcsúszás veszedelemének nem akarja magát kitenni. A versenyre pedig föl kell fegyverkezniünk, elsősorban a tudás fegyverével.

A sok tennivaló közül, hogy a népek nagy versenyében kellő tudással felszerelten jelenhessen meg a magyar nemzet, egyike a legfontosabbnak könyvtárunk e balkáni gyűjteményének szervezése. Természetesen ehhez nem elég a cél kitűzése, hanem szükséges a rendelkezésre álló erők mellett új anyagi és szellemi erőknek a cél szolgálatába való állítása. Nem lehet e helyen feladatunk e kérdésnek technikai részét feszegetni. E rész megoldása úgysem kivan nagy áldozatokat és nem is ütközik egyéb nagyobb nehézségekbe sem. Az idő sürget, tenni kell!”⁴⁰

A könyvtár anyagi helyzetét jól ismerő Fejérfalvi László jóval óvatosabban fogalmazott a kísérőlevélben, mellyel a memorandumot eljuttatta Szalay Imréhez. A gyűjtemény létrehozását fontosnak tartotta volna, de tudta, hogy a háborús körülmények, s a Múzeum vállalásai miatt anyagilag nem kivitelezhető. A gyűjtemény létrehozásához 30 000 koronát, négy tisztviselőt, és két altisztet látott szükségeshez, e keretek előteremtését saját forrásból nem lehetett megoldani. Ennek ellenére arra kérte felettesét, hogy továbbítsa a tervet a minisztériumnak, hogy az ötlet magvait elvetve békésebb időkben (tehát a várt háborús győzelem után) létrehozassák a balkáni gyűjteményt.⁴¹

Mint tudjuk, a tervezetet nem sikerült megvalósítani, melynek oka egyaránt keresendő a könyvtár anyagi helyzetének alakulásában, a háborús vereségben, és ennek következményeiben. A memorandum és a kísérőlevél azonban hasznos pillanatképet ad a korabeli balkáni könyvtári állapotokról, illetve a nemzeti könyvtár feladatairól is. Hangsúlyos szerepet kap benne a magyar nép közös történelme a balkáni népekkel, amely gondolat egyébként a szerzőnek, Bajza Józsefnek egész tudományos karrierjét végigköveti.

³⁸ SZÜCSI 1917. 4.

³⁹ SOMKUTI 1994.; GUBICZA 2006.

⁴⁰ SZÜCSI 1917. 13.

⁴¹ OSZKI 1915/209.

BAJZA ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI HORVÁT TÁRGYÚ PUBLICISZTIKÁI

Bajza József élénk politikai publicisztikai tevékenységet folytatott az első világháború idején, melynek középpontjában a horvát–magyar együttélés kérdése állt. Már korábbi, 1913-as írásaiban kritizálta a magyar kormány horvát politikáját, mivel úgy gondolta, hogy a horvát–szerb koalíció, melyet partneréül választott Horvátország kormányzására, a délszláv eszme szolgálatában áll, s végső célja a Monarchián kívüli délszláv állam megteremtése. A kormányzást taktikai okokból fogadta csak el. Bajza a délszláv törekvésekkel szemben a horvát nemzeti eszmét védelmezte, amely szerinte a horvát–magyar közös jövő záloga a magyar kormány megfelelő, kompromisszum-kész politikája esetén. Szerinte a budapesti kormány téves politikájának eredménye, hogy az igazi horvátok nem politizálnak, illetve hogy a trializmus zászlaja alatt el akarnak szakadni Magyarországtól.⁴² Hasonló tartalmú publicisztikát adott közre nem egészen egy hónappal később, amelyben arra is kitért, hogy a magyar–horvát barátság a horvátok érdekét szolgálta volna, mivel a szerbek kíméletlenül elnyomták volna a horvátokat egy közös államalakulatban.⁴³ 1914-ben, a háború kitörése előtt további cikkekben figyelmeztetett a két állam közti elmérgesedett viszonyra. Márciusban a horvát száborban zajló felirati vita kapcsán újra a horvát–szerb koalíció Monarchia szempontjából ellenséges tevékenységéről írt, mely szerinte a nagyszerb törekvések szolgálatában állt.⁴⁴ Áprilisban hasonló tárgyú cikket közölt, azt fejtegetve, hogy a horvátországi válság megoldása csak látszólagos.⁴⁵ Májusban–júniusban újabb élénk hangú cikkekben mutatott rá a problémára, állításait aktuális eseményekkel támasztva alá.⁴⁶

BAJZA ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATTI HORVÁT TÁRGYÚ PUBLICISZTIKÁI

A háború első éveiben elsősorban tudományos munkával foglalkozott. A fent bemutatott könyvtári tervezet mellett Horvátország népességéről tanulmányt készített a Földrajzi Közlemények részére, mely 1916-ban jelent meg, és társországunk etnikai viszonyait mutatta be.⁴⁷ Irodalmi és könyvtári tárgyú írásai jelentek meg a Magyar Könyvszemlében, illetve az Irodalomtörténeti Közleményekben, de ezek nem tartoznak szorosan tárgyunkhoz.⁴⁸ Aktuálpolitikai tárgyú publicisztikai kedve 1917-ben kapott újra lángra. A horvát helyzet című június 17-ei cikkében az új magyar kormány legfontosabb feladatának nevezte a horvát válság megoldását. Rámutatott, hogy míg a magyarok az 1868-as horvát–magyar kiegyezés talaján állnak, addig a horvátok nemzeti eszméjük szemszögéből vizsgálják a két nép viszonyát. Szerinte e két nézőpont közös nevezőre hozása jelenthetne mindkét fél szempontjából megoldást és mentheti meg mindkét népet a nagyszerb törekvésektől.⁴⁹

Miért is volt erre szükség? Az osztrák képviselőház délszláv klubja 1917. május 30-án nyilatkozatot terjesztett be a Reichsrat elé. Ebben a nyilatkozatban Monarchiában élő délszlávok,

⁴² BAJZA 1913a.

⁴³ BAJZA 1913b.

⁴⁴ BAJZA 1914a.

⁴⁵ BAJZA 1914b.

⁴⁶ BAJZA 1914c, 1914d.

⁴⁷ SZÜCSI 1916a.

⁴⁸ Például SZÜCSI 1915, 1916b. Bajza tudományos munkásságáról bővebben: SUPKA 1941.

⁴⁹ BAJZA 1917a.

azaz a horvátok, a szerbek és a szlovének egyesítését követelték a birodalmon belül.⁵⁰ A nyilatkozat nyíltan trialista elképzelést fogalmazott meg.⁵¹ Sokcsevits Dénes szerint a nyilatkozat alkotói is elismerték, hogy valójában nem átalakítani, hanem felbontani akarják az Osztrák–Magyar Monarchiát. Megmaradásával ugyanis csak abban az esetben számoltak, ha az általános világhelyzet nem teszi lehetővé egy Szerbiával és Montenegróval közös teljesen szabad jugoszláv állam megalapítását. A horvátság azon képviselői, akik úgy gondolták, hogy népük érdekeit a Monarchia fennmaradása szolgálta, először üdvözölték a deklarációt, azonban hamar belátták, hogy céljaikkal nem egyeztethető össze. 1917 nyarán a sarajevói érsek, Josip Stadler és köre összeállított egy tervezetet IV. Károly részére, amely a Monarchia általános rekonstrukciójával összhangban új közigazgatási egység felállítását javasolta, amely Horvátországból, Szlavóniából, Dalmáciából és Bosznia-Hercegovinából állt volna, mely közös igazgatású területként kapcsolódott volna Ausztriához és Magyarországhoz. A neves értelmiségi, Ivo Pilar is a Monarchia keretei között gondolkozott, igyekezve összeegyeztetni trialista elképzeléseit a Monarchia dualista rendszerével. 1918-ra már a trialista átalakítást látta az utolsó esélynek a Monarchia megmentésére.⁵² A horvát emigráció és a Korfun tartózkodó szerb királyi kormány 1917. július 20-ai megegyezése is rámutatott a délszláv kérdés rendezésének sürgősségére. Ebben a megegyezésben jelent meg először hivatalos szinten az összes délszláv nép olyan államtestben egyesítése, amely a monarchiától független.

Az eseményeket természetesen Bajza is figyelemmel követte. 1917 júliusának elején szkepticizmusát fejezte ki az új horvát bán, Mihailovich Antal személyével kapcsolatban, mivel tevékenységét ismervé kizártnak tartotta, hogy kompromisszumos megoldást keressen a horvát nemzeti eszme összeegyeztetésére a kiegyezési törvénnyel.⁵³ Július végén a horvát lapokból szemlélő cikket írt, mellyel alátámasztotta azt az elképzelését, hogy a szerb–horvát koalíció továbbra is a horvát nemzeti eszme és egyúttal a horvát–magyar kiegyezés ellen munkál.⁵⁴ 1918 februárjában, majd áprilisában két cikkében is támadta a Mihailovich-kormányt, mivel nem váltotta be a horvát válság hatékony megoldására tett ígérését.⁵⁵ 1918. július 6-án üdvözölte Andrássy Gyula június 21-iki beszédét, melyben a politikus határozottan szembe helyezkedett a birodalmon belüli délszláv egység gondolatával és a magyar–horvát kiegyezés szigorú betartására, esetleg revíziójára szólított fel. Hozzátette, hogy óriási hibának tartja, hogy a magyar kormány 1905 és 1918 között a horvát–szerb koalícióra támaszkodott a néppártiak és jogpártiak helyett. Szerinte a magyar–horvát államközösség csak nagystílusú horvát politikával tartható fenn, melyben Horvátországot egyenrangú partnerként ismerik el.⁵⁶ Nem sokkal később a bosnyák kérdés megoldására is javaslatot tett. Szerinte a kérdést nem a környező népek szempontjából, hanem kizárólag a bosnyákokéból kellett volna megoldani. Ehhez Bosznia önálló állami létének biztosítása szükséges a szent korona égisze alatt, amely biztosítja hogy közjogi szempontból az állam önálló, de mégis a Monarchia része marad, így senkinek az érdeke nem sérül.⁵⁷ Bajza József a magyar–horvát államközösség felbomlását 1925-ben tudományos jelleggel is igyekezett feldolgozni

⁵⁰ GALÁNTAI 2001. 292.

⁵¹ SZABÓ 1976. 166.

⁵² SOKCSEVITS 2011. 444.

⁵³ BAJZA 1917b.

⁵⁴ BAJZA 1917c.

⁵⁵ BAJZA 1918a, 1918b.

⁵⁶ BAJZA 1918c.

⁵⁷ BAJZA 1918d.

a Budapesti Szemle hasábjain.⁵⁸ Tanulmányában ismertette a horvát szábor 1918. október 29-ei határozatait, mely semmisnek nyilvánította a horvát–magyar kiegyezést, valamennyi kiegészítését és revízióját, továbbá kimondta Dalmácia, Horvátország, Szlavónia és Fiume Magyarországtól és Ausztriától való teljes függetlenségét.⁵⁹ Az új független állam deklarálta belépési szándékát a horvátok, a szerbek és a szlovénok nemzeti egysége alapján létrejövő nemzeti szuverén államba, amely e népek egész etnográfiai területén alapul meg, tekintet nélkül a korábbi határokra.⁶⁰ A Károlyi-kormány megszüntette a horvát miniszteri posztot, és Balla Aladárt követi minőségben a zágrábi Nemzeti Tanácshoz delegálta, ezzel lényegében elismerve a délszláv állam függetlenségét. Bajza hangsúlyozza, hogy a Nemzeti Tanács nem képviselhette a teljes horvátság érdekét és az szerb befolyás alatt állt.⁶¹ A tanulmány további részében az első világháború alatti eseményeket elemezte, azonban ez elemzés pusztán újságcikkeken és monográfiákon alapult. A levéltári anyaghoz nem is férhetett hozzá, hiszen az 1867 utáni évtizedek történetére vonatkozó levéltári anyagot 1945-ig nem lehetett kutatni.⁶² Ebből következően az újabb kutatás több helyen pontosította Bajza elképzeléseit.

Mire gondolok ez alatt? A Monarchia nemzetiségeinek 1918. áprilisi római kongresszusa nyilvánvalóvá tette, hogy ha a Monarchia vezetősége nem talál megoldást a délszláv problémára, akkor rajtuk kívülálló megoldás fog születni.⁶³ 1918. május 13–14-én IV. Károly megbeszélést tartott Szerbia és Montenegró fő kormányzóival, valamint Bosznia–Hercegovina katonai parancsnokával, azaz Rhemennel, Clam–Martinic-kal és Sarkotić-tyal a délszláv kérdésről. Itt Szerbiának és Montenegrónak Dalmáciával és Bosznia–Hercegovinával való egyesítését fogadták el, leszögezve, hogy Horvátország és Szlavónia államjogi helyzete ne változzék. Sarkotić álláspontja változott nyár folyamán. Május 14-én még létrehozhatónak ítélte a Monarchia keretén belüli délszláv államot, melynek Horvátország lenne a középpontjában, és amelynek része lenne Bosznia–Hercegovina és Dalmácia is. Két héttel később, a közös minisztertanács ülésén már más álláspontot képviselt. Ezen a május 30-ai ülésen csaptak össze utoljára kormány szinten a délszláv kérdéssel kapcsolatos elképzelések. Az egyik nagy kérdés az volt, hogy létre kell-e hozni a délszláv egységet a Monarchián belül, vagy a délszláv területek megosztva kormányozhatóak könnyebben? Ezen belül Bosznia–Hercegovina hovatarozása volt a kritikus pont. Horvátországgal egyesítése esetén a trializmus elkerülhetetlen, ezért magyar részről a Magyarországgal egyesítést részesítették előnyben. A másik kérdés, hogy a Monarchia megoldhatja-e a délszláv kérdést pusztán a délszláv területeinek átcsoportosításával, vagy a Monarchián kívüli délszláv államok jövőjét is figyelembe kell-e venni. Itt képviselt Sarkotić más álláspontot korábbi elképzelésével szemben, ugyanis itt már azt mondta, Szerbia és Montenegró annexiója oldja meg a kérdést úgy, hogy a horvátok Ausztriához, a szerbek Magyarországhoz kerülnek, hogy a dualista állami berendezkedés ne sérüljön. Végleges megoldás nem született, 1918 későbbi hónapjaiban a változó hadihelyzet határozta meg az elképzeléseket.⁶⁴

Augusztus 17-én a Reichsrat szláv képviselői kiadták a laibachi deklarációt, amely kimondta, hogy minden erővel külön nemzeti törekvéseik megvalósítását akarják elérni. A vezető körök

⁵⁸ BAJZA 1925b, 1925c.

⁵⁹ BAJZA 1925b. 15.

⁶⁰ BAJZA 1925b. 16.

⁶¹ BAJZA 1925b. 17.

⁶² GUNST 1995. 191.

⁶³ SZABÓ 1976. 166.

⁶⁴ SZABÓ 1976. 168–171.

ekkor szánták rá magukat a cselekvésre, és Tisza Istvánt homo regiusi minőségben a délszláv tartományokba küldték tájékoztatói céllal. Tisza szeptember 13–25. között volt úton. Tisza lemondása után nem vett részt aktívan a politikai életben. 1917 októberétől, mint ezredes, és mint a nagyváradi 2. Honvédhuszárezred parancsnoka, a bukovinai, majd az olasz harctéren teljesített katonai szolgálatot. Colmaggioreban szeptember 5-én kapta meg a sürgönyt, amely felrendelte Bécsbe.⁶⁵ Tisza útja során nagyon fontos tárgyalásokat folytatott Bosznia kormányzójával, Stjepan Sarkotić-tyal. Sarkotić 1918. augusztus 31-én Budapesten tárgyalt az osztrák miniszterelnökkel, Hussarek báróval és a magyarral, Wekerle Sándorral. Sarkotić hangsúlyozta a délszláv kérdés elmergesedését és az általa korábban kidolgozott magyar–horvát megoldást javasolta, azaz a horvát többségű tartományok szubdualizmus keretében egyesítését Szent István koronája alatt. Wekerle ezzel szemben Bosznia-Hercegovinát corpus separatum formájában közvetlenül Magyarországhoz akarta volna kapcsoltatni, de e javaslat keresztülvitelét nem tartotta sürgősnek. Végül Hussarek és Wekerle a horvát bán leváltásában és a kérdés megoldásának későbbre halasztásában egyeztek meg. Tisza délvidéki útja során szeptember 20-án találkozott Sarkotić-tyal, akivel szeptember 24-ig többször tárgyalt.⁶⁶ Sarkotić nem tudta meggyőzni Tiszát saját nézőpontjának helyességéről, s az út folyamán Tisza végig a trialista elképzelés ellen volt, és valamennyi délszláv követelést elutasította.⁶⁷ Tonelli szerint Tisza mégis megértette a helyzetet, és utolsó képviselőházi beszédében már azt hangsúlyozta, hogy a magyaroknak megértéssel kellene fogadniuk a horvátság követeléseit, teljes összhangot kellene létrehozni a két nemzet között, ugyanis a horvátok számára a szerb politikai vezetéssel megvalósuló jugoszlávizmus teljességgel el fogja nyomni.⁶⁸ Összességében elmondhatjuk, hogy a horvát és a szerb kérdés a háború vége felé már délszláv kérdést jelent. *„A magyar hivatalos álláspont: Magyarország ne veszítsen még a Monarchián belül sem területeket, sőt ha lehetséges, nyerjen. Az osztrákoknál találkozunk trialista elképzelésekkel is. Érdekes, hogy bár a Monarchián belüli délszláv egység valamilyen formáját a legtöbb osztrák javaslat tartalmazza, a szlovén területekkel nem foglalkoznak, azokat nem tartják délszlávnak. Az osztrák álláspontok másik jellegzetessége, hogy Magyarország területi növekedését sokkal károsabbnak tartják a maguk számára, mint a magyar királyságét, ezért Bosznia-Hercegovinának Horvátországgal való egyesítését javasolják. Gondolatmenetükben van bizonyos reális mag is. Az osztrák vezető réteg egy sor képviselője ismeri fel, hogy a délszláv egység elé már nem lehet eredményesen akadályokat gördíteni. Ezt az egységet Horvátország köré szeretnék kiépíteni, részben az osztrák és horvát vezető körök hagyományos jó kapcsolatai miatt, részben azért, mert úgy látják, hogy más megoldás nem elégítené ki a délszlávokat. Arra a felismerésre nem jutnak el, hogy a háború által felgyorsított folyamat eredményeként már a trializmus is alatta marad a délszláv politikai csoportok az antant által is támogatott követeléseinek, s így ez a megoldás ugyanúgy irreális, mint a többi.”*⁶⁹

Bajza József tehát hiába tett javaslatokat 1918 nyarán a horvát és a bosnyák kérdés megoldására, tervezetei a magyar politika irányítóihoz nem jutottak el. Az újféle politikába kezdéshez egyébként mindenképpen késő lett volna ekkorra. Ahogy ifj. Bertényi Iván rámutatott, *„Oroszország 1918. tavaszi kiválásával az egész európai egyensúlyi rendszer felborult, s a Monarchia hagyományos kiegyensúlyozó szerepére nem volt többé szüksége a nyugati hatalmaknak.*

⁶⁵ TONELLI 1941. 69.

⁶⁶ TONELLI 1941. 88–89.

⁶⁷ GALÁNTAI 2001. 341.

⁶⁸ TONELLI 1941. 123.

⁶⁹ SZABÓ 1976. 172.

Ezért 1918 tavaszán az antant felkarolta az etnikai elvet, s a Habsburg-birodalom népeinek elszakadását, a független délszláv egységállam és Cseh–Szlovákia megeremtését is hadicéljai közé sorolta, az év nyarán elismerve hadviselő félnek a jugoszláv és cseh–szlovák emigráns kormányokat.”⁷⁰ Ezzel pedig nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia, de a magyar–horvát együttélés nyolcszáz évének végére is pont került.

BAJZA JÓZSEF HISTORIOGRÁFIAI ÉRTÉKELÉSE

Bajza József írásait vizsgálva tetten érhető a horvát nemzeti eszme iránti szimpátia, amely egyértelműen visszavezethető a Šufflayjal folytatott barátságára. Bajza szakértelme azonban így is tagadhatatlan, ráadásul háború alatti publicisztikai tevékenysége igen érdekes mai szemmel, többek között profetikus jellegük miatt, hiszen nem jósolt nagy jövőt a délszláv népek együttélésének. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása kortársi értékelésének vizsgálatához számos érdekes adalék található írásaiban. Publicisztikája, tudományos munkássága különösen a friss kutatási eredmények ismeretében rendkívül érdekes.⁷¹

IRODALOMJEGYZÉK

Eredeti források

MNMI: Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Adattár, Érem- és Régiségtár.

OSZKI: Az Országos Széchényi Könyvtár Irattára.

Feldolgozások

Appeal (1931) of the Croatian Academicans to the World of Civilisation. How the Croatian savant, Professor of University Dr. Milan Šufflay was murdered by the Serbian Royal Dictatorship. Zagreb, Croatian University Clubs Association, 1931.

ASZTALOS MIKLÓS (1938): Bajza József. 1885–1938. *Magyar Könyvszemle* 62. évf. 1. sz. 67–70.

BAJZA JÓZSEF (1913a): A szerb–horvát koalíció győzelme. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 25–27. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1913. november 21.)

BAJZA JÓZSEF (1913b): Horvát választás után. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 27–29. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1913. december 18.)

BAJZA JÓZSEF (1914a): A horvát felirati vita. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 29–2. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1914. március 19.)

⁷⁰ BERTÉNYI 2014.

⁷¹ Lássuk például Szeghő Patrik jelen számbeli írását.

BAJZA JÓZSEF (1914b): Elhalasztott válság. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 32–34. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1914. április 29.)

BAJZA JÓZSEF (1914c): Délszláv tünetek. In: Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 35–38. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1914. május 14.)

BAJZA JÓZSEF (1914d): A helyzet Horvátországban. In: Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 38–41. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1914. június 10.)

BAJZA JÓZSEF (1917a): A horvát helyzet. In: Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 41–44. (Eredeti megjelenés: *Új nemzedék* 1917. június 17.)

BAJZA JÓZSEF (1917b): A horvát válság megoldása. In: Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 44–47. (Eredeti megjelenés: *Új nemzedék* 1917. július 8.)

BAJZA JÓZSEF (1917c): Horvát dolgok. In: Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 47–51. (Eredeti megjelenés: *Új nemzedék* 1917. július 29.)

BAJZA JÓZSEF (1918a): A Mihalovich-kormány bűnei. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 51–53. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1918. február 5.)

BAJZA JÓZSEF (1918b): Az unionizmus alkonya. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 53–55. (Eredeti megjelenés: *Új nemzedék* 1918. április 5.)

BAJZA JÓZSEF (1918c): A horvát eszme. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 56–58. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1918. július 6.)

BAJZA JÓZSEF (1918d): A bosnyák eszme. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 58–62. (Eredeti megjelenés: *Magyar Hírlap* 1918. szeptember 4.)

BAJZA JÓZSEF (1923): Dr. Melich János. *Magyar Könyvszemle* 31. évf. 1–2. sz. 150–151.

BAJZA JÓZSEF (1925a): *A Magyar–horvát unió felbomlása*. Budapest.

BAJZA JÓZSEF (1925b): A Magyar–horvát unió felbomlása. 1. közlemény. *Budapesti szemle (1873–1944)* 53. évf. 200. kötet. 578. sz. 15–46.

BAJZA JÓZSEF (1925c): A Magyar–horvát unió felbomlása. 2. közlemény. *Budapesti szemle (1873–1944)* 53. évf. 200. kötet. 579. sz. 241–281.

BAJZA JÓZSEF (1931): Šufflay Milan (1879–1931). *Századok* 65. évf. 4–6. sz. 211–216.

BERTÉNYI IVÁN, IFJ. (2014): *A „mennyországtól a pokolig”*. A történelmi Magyarország 1918–1919-ben. Elhangzott: A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra c. konferencián Budapest, 2014. február 6–7. Az idézet Bíró László, Farkas Ildikó és Péterfi András beszámolójából. <http://ti.btk.mta.hu/images/horv%C3%A11t%20konferencia.pdf>. Hozzáférés: 2017. 07. 28.

CSÁSZÁR ELEMÉR (1938): r. tag gyászbeszéde Bajza József l. tag ravatalánál. (1938. január 10.) *Akadémiai értesítő* XLVIII. kötet. 1938. jan.–máj. 131–132.

GALÁNTAI JÓZSEF (2001): *Magyarország az első világháborúban*. 3. kiad. Budapest, Korona.

GOGOLÁK LAJOS (1938): Bajza József halálára. *Az Ország útja* 2. évf. 2. sz. 109–116.

GUBICZA JÓZSEF (2006): *Az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményének jelzetrendszere, sajátosságai*. Budapest, OSZK.

GUNST PÉTER (1995): *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai.

HÓMAN BALINT (1924): Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1923. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* 32. évf. 1–4. sz. 106–120.

Jelentés (1911): A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára az 1910. évben (Egy melléklettel és két szövegképpel.) *Magyar Könyvszemle* 19. évf. 2. sz. 97–116.

Jelentés (1914): A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára az 1913. évben. (Két melléklettel és három szövegközi hasonmással.) *Magyar Könyvszemle* 22. évf. 3. sz. 197–216.

Jelentés (1916): A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára az 1915. évben. *Magyar Könyvszemle* 24. évf. 3–4. sz. 129–144.

Jelentés (1917): A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtára az 1916-ik évben. *Magyar Könyvszemle* 25. évf. 3–4. sz. 131–145.

Jelentés (1920–21): Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1919. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle* 28–29. évf. 1–4. sz. 134–139.

Jelentés (1926): *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913–1923. évi állapotáról és működéséről*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

KATONA JENŐ (1938): Bajza József. *Korunk szava* 8. évf. 2. sz. 47–48.

Kinevezés (1911): Kinevezés a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtaránál. *Magyar Könyvszemle* 19. évf. 1. sz. 92. és A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára az 1910. évben (Egy melléklettel és két szövegképpel.) *Magyar Könyvszemle* 19. évf. 2. sz. 97–116.

Kinevezés (1915): Személyi változások a M. N. Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 23. évf. 3–4. sz. 240.

Kinevezés (1919): Kinevezések és áthelyezések a M. N. Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 27. évf. 1–4. sz. 139.

Kinevezés (1923): Kinevezések az Országos Széchényi-Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 31. évf. 1–2. sz. 157.

MELICH JÁNOS (1938): Bajza József. 1885–1938. *Századok* 72. évf. 1–3. sz. 132–135.

NEMEC, KREŠIMIR (1997): Prvi hrvatski science-fiction (The first croatian science-fiction). *Croatica* vol. 27. nr. 45/46 337–346.

RÉDEY TIVADAR (1923): Az Országos Széchényi Könyvtár Petőfi-kiállítása. *Magyar Könyvszemle* 31. évf. 1–2. sz. 15–21.

SOKCSEVITS DÉNES (2011): *Horvátország a 7. századtól a napjainkig*. Budapest, Mundus Novus.

SOMKUTI GABRIELLA (1994): Az Országos Széchényi Könyvtár újjászervezése 1867–1875. A müncheni szakrendszer bevezetése. In *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1986/1990*. Budapest, OSZK. 221–276.

SUPKA ERVIN (1941): Bajza József (1885–1938) irodalmi munkássága. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 509–527.

ŠVAB, MLADEN (1999): Milan pl. Šufflay, 120. godišnjica rođenja – Djelo dostojno pozornosti. *Vijenac* (Matica hrvatska), 1999. http://www.matica.hr/MH_Periodika/vijenac/1999/149/html/esej/12.htm. Hozzáférés: 2012. 12. 18.

SZABÓ DÁNIEL (1976): *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)*. Budapest, Akadémiai.

SZEKFŰ GYULA (1939): A népi elv két arca. Bajza József emlékének. *Magyar Szemle* 13. évf. 1. sz. 5–12.

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR (2014): *Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat.

SZÜCSI JÓZSEF (1914): *Bajza József*. Budapest, Akadémia.

SZÜCSI JÓZSEF (1915): Madách Imre könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 23. évf. 1–2. sz. 5–28.

SZÜCSI JÓZSEF (1916a): Horvátország népessége. *Földrajzi Közlemények* 43. évf. 4–5. sz. 230–259.

SZÜCSI JÓZSEF (1916b): Bajza két levele anyjához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 26. évf. 2. sz. 231–233.

SZÜCSI JÓZSEF (1917): Könyvtárunk balkáni feladatai. *Magyar Könyvszemle* 25. évf. 1–2. sz. 1–13.

TONELLI SÁNDOR (1941): *Tisza István utolsó útja (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója)*. Szeged. (Klly.: *Acta Universitatis Szegediensis* Tomus VII. Fasc 2. 67–144.)

TÓTH LÁSZLÓ (1941): Bajza József és a horvát kérdés. In Bajza József (1941): *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Tóth László. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

ALBERT B. GÁBOR PHD

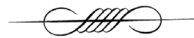
albert.gabor@ke.hu

egyetemi docens (Kaposvári Egyetem)

A Deák kultusztól a romantikus „Ferenc Jóska-kép” kialakulásáig

Avagy az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja a Horthy-korszak történelemtankönyveiben

From the Cult of Ferenc Deák to the romantic image of Franz Joseph

ABSTRACT

The way of thinking in History textbooks of the Horthy-period was determined by the positive image of the Austro–Hungarian Monarchy (it was the period of peace, welfare and development). Moral standards to be followed and attractive role models occurred by presenting Ferenc Deák, Queen Erzsebet and the romantic emperor-image in textbooks. The Compromise of 1867 meant reconciliation between the king and the nation, and return to the constitutional path. Those who caused contrast between people and their monarch were the ruler’s bad advisers. The warm-hearted Queen Erzsebet was found to be suitable to resolve the conflict.

KEYWORDS

history of textbook, textbook research, positive image of the Austro–Hungarian Monarchy

DOI 10.14232/belv.2017.3.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Albert B. Gábor (2017): A Deák kultusztól a romantikus „Ferenc Jóska-kép” kialakulásáig. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 90–98. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A történelem tantárgy- és tankönyvtörténet kutatói számára köztudott, hogy a Horthy-korszak első időszakában (1920 és 1924 között) a századelőn használt tankönyveket adták ki újra, kisebb átdolgozásokkal. Az új sorozat a 1924-es középiskolai törvényt és tantervet követően, 1926-tól felmenő rendszerben jelent meg és az 1930-as évek második feléig forgalomban is maradt. Az utolsó sorozat tankönyvei az 1930-as évek végétől kerültek ki a nyomdákból. A tankönyvtörténeti korszakhatárok rugalmas kezelése azért indokolt, mert a kultúrpolitikai koncepció, a tanterv és utasításának megjelenése között akár több év is eltelhetett. Jelen írás arra vállalkozik, hogy a korszak tankönyvtermésében az Osztrák–Magyar Monarchiáról alkotott kép megítélését és változásait vegye górcső alá a hagyományos tartalomelemzés módszerével egyrészt historiográfiai, másrészt politikai-ideológiai szempontból. Írásunk – részben a tankönyv – és tantárgytörténet néhány szakmunkáira (UNGER 1976; KARDOS 2003) részben a korabeli tankönyvi – elemi iskolai, középiskolai, polgári leányiskolai stb. forrásbázisra támaszkodik. Különösen három kérdéskör megválaszolására teszünk kísérletet?

1. Hogyan változott meg Horthy-korszakban a kiegyezés megítélése a századelő kiegyezés-képéhez képest?
2. Hogyan festették meg Deák Ferenc, Ferenc József és Erzsébet királyné portréját a korabeli iskolaskönyvek? Milyen historiográfiai és konkrét politikai okok vezettek ahhoz, hogy Deák bekerüljön a magyar történelem Pantheonjába és hogyan alakult ki a romantikus „*Ferenc Jóska*”-kép?
3. Milyen általános kép élt a korszak tankönyveiben a Monarchiáról?

A KIEGYEZÉS MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI

A Horthy-korszak – kiemelten az első két tankönyvtörténeti időszak – tankönyveire egyrészt erősen hatott a századelő közjogi-liberális eszmerendszere, másrészt aktuálpolitikai indíttatásból az egész korszakban meghatározó volt a forradalmi mozgalmak elítélése. Ne feledjük, hogy a rendszer az 1918–1919-es forradalmaktól elhatárolódva önmagát ellenforradalminak identifika- lta és mindent megtett azért, hogy a kor tanulóifjúságában fel se merüljön a forradalmak pozitív megítélésének gondolata. Ebből kifolyólag a korszak tankönyveiben végig a király és a nemzet kibéküléséről, az alkotmányos úthoz való visszatérésről olvashatunk, valamint arról, hogy – és ez szinte semmit sem változott a dualizmus korabeli tankönyvekhez képest – miként lehet a megbántott nemzeti önérzetet és a kötelező királyhűséget összeegyeztetni. A kiegyezés a reformkorban megindított alkotmányjogi küzdelmek záró pontjaként láttatták a szerzők. Madai Pál 1926-os középiskolai tankönyve „*A nemzeti reformok kora*” című fejezetét Széchenyi István gróf munkásságával indította és a kiegyezéssel zárta (MADAI 1926. 124–139.). A századelő tankönyveihez hasonlóan a korabeli kiadványok az 1848–1849-es eseményeket röviden, a köz- jogi elemeket kiemelve, a reformkor folytatásaként mutatták be. A korszak tankönyvsorozatai az 1848–1849-es események csúcspontjaként – a feldolgozási mód a századelő munkáihoz hasonlóan Horváth Mihály egykori koncepcióján alapult (vö.: UNGER 1976. 49.) – nem 1848. március 15-ét, vagy 1849. április 14-ét, hanem az áprilisi törvények időpontját (1848. április 11.) jelölték ki, a szabadságharc kirobbanását pedig az alkotmányjogi kérdések rendezetlenségéből és a nemzetiségek mozgolódása okaként vezették le. 1848. március 15-e részletes kibontására

a tankönyvszerzők többsége nem is vállalkozott, még a forradalom szó használatát is taktikusan elkerülték és az eseményeket, mintegy mellékepeződéként igyekeztek bemutatni.¹ Az 1848-as forradalom mellékepeződéként történő bemutatása, a szabadságharcnak pedig az alkotmányos útról való letérés keretében való tárgyalása után a tankönyvírók számára az 1867-es kiegyezés jelentette az alkotmányos úthoz való igazi visszatérést. A Kalász-Iskolakönyvek 1926-os kiadványa a kiegyezésről szóló fejezet tárgyalásánál külön alfejezetcímet szentelt a király és nemzet kibékülésének, melynek csúcspontja Ferenc József és Erzsébet királyné megkoronázása volt: „*I. Ferenc József 1867. június 8-án magát felséges nejével, Erzsébettel együtt megkoronáztatta. Ezzel teljes lett a béke király és nemzet között. ... Az alkotmány visszaállítása a fejlődés és virágzás mezejére vitte a magyar hazát.*” (BAGDY ET AL. 1926. 107.)

DEÁK A MAGYAR TÖRTÉNELEM PANTHEONJÁBAN

A háború előtt a történelemtankönyvek többsége, főként az alsóbb évfolyamokon a nagy történelmi személyek köré építve, olvasmánytörténeti alapon, sok-sok adattal, évszámmal, egy-egy alkotmánytörténeti utalással kiegészítve tárgyalta az eseményeket. A biografikus történelemtanításról szóló viták – és erről az Országos Közoktatási Tanács (továbbiakban: OKT) jegyzőkönyvei tanúskodnak – az egész korszakban meghatározóak voltak. Az 1920 decemberében újjáalakult tanács a miniszter szakmai tanácsadó szervezeteként működött, állandó és szakbizottságokból állt. Az 1924-es középiskolai történelemtanterv például az alsóbb évfolyamokon az érzelmi színezetet és biografikus előadást tekintette a történelemtanítás rendezőelvének. A klebelsbergi időszak kiváló piarista szerzője, Balanyi György – aki a Szent István Társulat utolsó tankönyvsorozatának szerkesztője volt – az 1930-as évek végén az új tanterv bevezetésekor is még azt hangsúlyozta, hogy a biografikus feldolgozás nem azt jelenti, hogy olvasmányi alapon kell tanítani a diákokat, hanem egy olyan korképcentrikus oktatást kell kialakítani és az alsóbb osztály tankönyveinek szemléletében érvényre juttatni, amelyen belül a történelmi személyek is helyet kapnak.² Részben ez a biografikus történelemtanítási (és tankönyvszerkesztési) tradíció nagymértékben hozzájárult a történelmi hősök köré szervezett történelemtanítási koncepció és az ez alapján megírt tankönyvek továbbéléséhez. A történelmi hőskultusz újrualapozásához – egyet értve Unger Mátyással – hozzájárult a szellemtörténeti irányzat is. A kor tankönyvszerzői, akár ismerték, akár nem az új irányzatot, a történelem irányítóit a nagy emberekben vélték felfedezni. „*A szellemtörténet különösen sokra értékeli a biográfiákat,*” – fogalmazott (UNGER 1976. 187.). Ember István, a szellemtörténeti tankönyvmodell kidolgozója pedig egyik írásában azt írta, hogy a szellemtörténeti iskola szerint elsősorban a hősökben *objektíválódik a szellem*, a hősök ... a korösszefüggések ... leghatározottabb kifejezői.” (EMBER 1923. 1–6., idézi: UNGER 1976. 187.).

A historiográfiai összefüggések után néhány vonás a változó Deák-képhez! Hogyan került be Deák Ferenc végleg a magyar történelem Pantheonjába?

¹ Ember István és Dékány István a pesti ifjúság megmozdulásaként (EMBER – DÉKÁNY 1926. 125.), a Mika–Marczinkó szerzőpáros az 1930-as, Szegedi Tasziló az 1942-es tankönyvében tüntetésésként összegezték a március 15-i pesti eseményeket. (MIKA – MARCZINKÓ 1930. 91.) Csupán Takáts György 1921-es és Madai Pál 1926-os munkája kivétel az általános interpretációs mód alól. Takáts Petőfi verséről a „*Talpra magyar*”-ról egyenesen azt írta, hogy az a „*magyar szabadság első lélekzete*” (TAKÁTS 1921. 177.) volt. Madai pedig március 15-ét a szabadság nagy napjaként értékeli. (MADAI 1926. 131.)

² OKT jegyzőkönyvek. 1937–1938. OPKM. 9.

Deák Ferenc kultusza a századforduló idején bontakozott ki. A Horthy-korszak első tankönyveiben, 1920 és 1924 között kissé elhalványult a szerepe, míg a klebelsbergi időszakban, majd a hómani tankönyvekben ismét markánsabb megítélést kapott. Marczali Henrik 1894-es tankönyve kiemelte, hogy a kiegyezés Deák műve volt: „Az 1867-iki törvényeknek mind szerkesztésében, mind megvédésében a kiegyezést rosszálló pártok ellen, Deáknak volt a legnagyobb része.” (MARCZALI 1894. 211., idézi: KARDOS 2003. 43.). Takáts György 1921-es munkája is szűkszavúan, tényszerűen és röviden ismertette a kiegyezést és Deák szerepét. (TAKÁTS 1921. 182., 184.; KARDOS 2003. 45.). Érdemes egy 1913-as tankönyv képanyagát is szemügyre vennünk hiszen a tankönyvi képek száma, nagysága kijelöli egy-egy történelmi szereplő fontosságát is. A Koczogh–Takács-féle 1913-as tankönyvében István nádor (mint az alkotmányos út egyik élharcosa) majd egész oldalas portréja mellett Deákról és kehidai házaról jóval kisebb kép látható. (KOCZOGH – TAKÁTS 1913. 113., 119–120.) A szerzők a császárról egy fiatal és egy időskori, Erzsébet királynéről majd féloldalmi képet közölnek. (KOCZOGH – TAKÁTS 1913. 121–123.) A szerzőpáros tankönyvei az átmeneti időszak kedvelt munkái voltak. A klebelsbergi időszakban Deák végleg bekerült a magyar történelem arcképcsarnokába, háttérbe szorítva Kossuth vagy Petőfi alakját.

A fentebb már citált Kalász-Iskolakönyv 1926-os kiadványa Deákot állította a nemzet elé példaképnek: „Rámutatott arra, hogy a törvény és igazság ereje, nemcsak a nemzetnek, hanem az uralkodónak is szükséges... Deák bölcsessége és az ősi alkotmányhoz való ragaszkodása a békülés útjára vezetett.” (BAGDY ET AL. 1926. 104.).

A korszak tankönyvei Deák munkásságában, mint Széchenyi életművének végrehajtóját, az ősi alkotmányhoz való ragaszkodását és békülékenységét hangsúlyozták leginkább.

Szügyi Trajtler Géza és Greiner Gyula szerzőpáros katolikus népiskolák számára írt 1936-os tankönyve ekképp méltatta Deák szerepét: „A kiegyezéssel Deák Ferenc megmentette és befejezte azt a nagy munkát, amelyet Széchenyi kezdett. A pesti Duna-parton a nemzet hálája szobrot emelt a haza bölcsének, a békés megegyezés hatalmas szószólójának.” (SZÜGYI TRAJTLER – GREINER 1936. 91.).

Deák szerepe a trianoni békekötés utáni újjászületésben, a nemzet talpon maradásában is helyet kapott. Domanovszky III. osztályos magyar történelmi tankönyvében Trianon kapcsán jövőre irányuló megoldási javaslattal állt elő, melyhez a történelmi múltból vesz példákat: „Csak az egyetértés, az egység sokszorozhatja meg erőit és védheti meg a fölösleges erőpazarlástól. Az önkényuralom korától kell tanulnia a magasztos tőrést, Deáktól az elvet, hogy passzív viselkedéssel miként kell kivárni azt az időpontot, amikor jogföladás nélkül kívánhatja álláspontjának elismerését.” (DOMANOVSZKY 1926. 205.)

A ROMANTIKUS „FERENC JÓSKA”-KÉP KIALAKULÁSA

A Deák-kép pozitív megítélése, a kultusz kialakulása együtt járt Ferenc József portréjának teljes átprofilizálásával. Hogyan lehet a nemzet szemében rossz uralkodóból, az 1848–1849-es szabadságharc vérbefojtójából pozitív uralkodó-képet rajzolni? A tankönyvszerzők három megoldással éltek. Egyrészt korábbi korok tankönyveiből merítettek, amikor a nemzet és uralkodója közötti megbékélés hiánya miatt nem az uralkodót, hanem annak rossz tanácsadóit hibáztatták. A Kalász-Iskolakönyv 1926-os munkája az 1848-as áprilisi törvényekkel kapcsolatban az alábbiakat fogalmazta meg: „A király rossz tanácsadói az új törvények megsemmisítésére törekedtek. Titokban izgatókat küldtek északra, keletre és délre, hogy a Kárpátok népét a magyarok ellen tüzeljék.” (BAGDY ET AL. 1926. 100.). Pár oldallal később ugyanez a tankönyv a bécsi titkos

tanács „*aknamunkájáról*” ezt emelte ki: „*A bécsi titkos tanács föllázította az idegenajkú honfitársainkat.*” (BAGDY ET AL. 1926. 103.). A katolikus népiskolák számára írt 1936-os tankönyvben szintén a rossz tanácsadókról olvashatunk: „*Deák híres húsvéti cikkében kifejtette, hogy a nemzet és a király közt támadt ellentétnek mindig a rossz tanácsadók az okai.*” (SZÜGYI TRAJTLER – GREINER 1936. 90.). Deák Pesti Naplóban megírt híres húsvéti cikkére történő utalás köszönt vissza más tankönyvekben, így Madai Pál 1926-os kiadványában is, amelyben a cikk írója „*a nemzet és királya közötti félreértésért az osztrák tanácsadókat okolta,*” (MADAI 1926. 138.). Domanovszky ennél részletesebben, történelmi alapossággal mutatta be a húsvéti cikk sajtótörténeti összefüggéseit: „*Ez a cikk a bécsi Botschafter április 9-i cikkével vitatkozott, amely azt írta, hogy Magyarország történelmén bizonyos elkülönző vágy vonul végig; hogy a magyar alkotmány ellenkezik a birodalom érdekeivel, és hogy éppen ezért hiábavaló a nemzet törekvése, hogy alkotmányát biztosítsa, mert ezt az alkotmányt mindig meg kellett sérteni. Deák szemrehányást tett a Botschafternek, hogy a nemzet bizalmát is le akarja rombolni; rámutatott, hogy Magyarország soha nem akart elszakadni. A fölkelések oka az volt, hogy törvényeit gyakran megsértették, ezeknek a sérelmeknek az okai pedig mindig az osztrák államférfiak voltak; és mindig a fejedelmek, akik mélyebb belátásúak és szigorúbb lelkiismeretűek voltak, állították helyre a megsértett törvényeket.*”³ (DOMANOVSZKY 1930. 134.). A tankönyvek a húsvéti cikk következményeit is bemutatták, mely az uralkodóra is nagy hatást gyakoroltak (DOMANOVSZKY 1930. 135.; EMBER 1930. 94.)

A romantikus „*Ferenc Jóska*”-kép kialakulásához minden bizonnyal Erzsébet királyné pozitív tankönyvírói megítélése is hozzájárult. Voltak olyan munkák – mint az előbb idézett katolikus népiskolai tankönyv is, – mely szerint a nemzet és az uralkodó kibékülését Erzsébet királynénak és Deák Ferencnek köszönhette (SZÜGYI TRAJTLER – GREINER 1936. 90.). Deák és Erzsébet királyné méltatása, Erzsébet magyarok iránti rokonszenve és jóságossága a polgári leányiskolák IV. évfolyama számára írt 1929-es tankönyvben is nyomon követhető. A szerzők a kiegyezés politikai érdemeiért Deákot méltatták, de, mint írják „*a személyi ellentétek kiegyenlítésén sokat fáradozott Erzsébet királyné*” (ZÁVODSZKY – KERÉKGYÁRTÓ 1929. 127.). A tankönyv – iskola-tipológiailag teljesen indokoltan, lévén polgári leányiskolák számára készült a munka – többet foglalkozott a királyné személyével, a magyarok iránti rokonszenvével, mint a többi iskoláskönyv: „*Kedvelte magyar kiválóságainkat: különösen Andrássy Gyulát és Deák Ferencet tüntette ki bizalmával, de Jókai Mór regényeit is mindig megszerezte, és ezeket neki magyar udvarhölgyei olvasták fel. Midőn 1876-ban Deák meghalt, Erzsébet megsiratta őt és gyászruhába öltözött, személyesen vitt ravatalára koszorút.*” (ZÁVODSZKY – KERÉKGYÁRTÓ 1929. 127.). A tankönyvi szöveg hatását növelte a majd egész oldalnagyságú „*Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál*” című kép is (ZÁVODSZKY – KERÉKGYÁRTÓ 1929. 126.). Erzsébet királyné iránti szimpátia a tankönyvek vissza-visszatérő motívuma. Ember István 1926-ban a királynénak a Bach-korszak idején kifejtett erőfeszítéseit méltatta: „*Az elnyomatás keserűségén sokat enyhített Ferenc József császár ifjú neje, Erzsébet. Szavára sok börtönben sínylődő hazafi kapta vissza szabadságát. Jöndulatát élete végéig megőrizte hazánk iránt.*” (EMBER 1926. 130.) A király és királyné portréja is fellelhető a legtöbb tankönyvben. Novy Ferenc 1926-os tankönyvében Deákról is, valamint Ferenc Józsefről és Erzsébet királyné koronázásáról is láthatunk rajzokat (a képeket Horváth Jenő készítette) (NOVY 1926. 122.,123.).

Végezetül a pozitív uralkodó kép a király igazságérzetére, jóságára, jó tetteire utaló tankönyvi szöfordulatokban is megnyilvánult. A Szügyi Trajtler és Greiner szerzőpáros 1936-os munkájában

³ Az eredeti tankönyvi szöveg elírását javítottam.

ezzel kapcsolatban az alábbiakat olvashatjuk: „*A király jó szívét ismeri a nemzet, azért tőle várja jogaink és alkotmányos szabadságának helyreállítását.*” (SZÜGYI TRAJTLER – GREINER 1936. 90.). „*A husvétii cikkben Deák rámutatott a nemzet évszázados hűségére, egyben az uralkodó bölcsességére és igazságszeretetére hivatkozott.*” – olvashatjuk Ember István VII. osztályos egyetemes történeti tankönyvében (EMBER 1930. 94.) A Kalász-Iskoláskönyvek 1926-os kiadványa az 1867-es koronázással kapcsolatban pedig külön említést tett a király nemes cselekedetéről: „*A királynak ama nemes tette, hogy a koronázási ajándékpénzt a 48-as rokkant honvédeknek adta, még fokozta az örömet.*” (BAGDY ET AL. 1926. 107.)

A MONARCHIA, MINT A BOLDOG BÉKE ÉS FEJLŐDÉS IDŐSZAKA

A Horthy-korszak tankönyvei az Osztrák–Magyar Monarchiát a boldog béke és fejlődés korszakaként ábrázolták. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1938-as tankönyve a kiegyezés utáni majdnem félszázados időszakot szintén a béke időszakaként említette (MARCZINKÓ – PÁLFI – VÁRADY 1938. 123.), és csak alig akadt olyan tankönyv, amely erre az idealisztikus képre némi fátyolt borított volna.⁴ Összehasonlításként álljon itt Madai Pál valamint Ember István és Dékány István 1926-os magyar történeti tankönyveinek fejezet – és alfejezetcímei!⁵ Összehasonlításunkban csak a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszak tankönyvi feldolgozására térünk ki (vastag kurzívval jelöljük a témához tartozó fő fejezet címét, majd utána soroljuk fel a lecke alfejezeteit, ablakcímeit).

Madai Pál (1926) III. osztályos tankönyve: *I. Politikai és kulturális átalakulásunk a világháború kitöréséig*: A Deák-párt kora (1867–75); A szabadelvű párt kora (1875–1905); A koalíciós pártok kora (1906–1910); A nemzeti munkapárt kora (1910–1918); Anyagi és szellemi műveltségünk a kiegyezés után, Gazdasági életünk, Szellemi műveltségünk. (MADAI 1926. 140–144.)

Ember István és Dékány István (1926) III. osztályos tankönyve: *6. Belső fejlődésünk a kiegyezéstől a világháborúig*: Szabadelvű párt; Bíróságok; Nemzetiségek; Az Alföld; Bányák; Ipari fejlődés; Vasutak; Iskolázás; Múzeumok; Millénium. (EMBER – DÉKÁNY 1926. 134–138.)

Mindkét szerző mintegy négyoldalnyi terjedelemben tárgyalta a témát. Madai, a kronologikus rendezésvé köré szervezte mondanivalóját, ezzel szemben az Ember–Dékány szerzőpáros inkább az események, történések kulcselemeit kötötte össze és – a rövid pár soros politikatörténeti áttekintést leszámítva – nem követte a pontos kronológiát. Madai nagyobb terjedelemben és részletesen ecsetelte a dualizmus kori pártrendszer alakulását és a politikai döntéshozatal működését. Mindkét tankönyv a béke és haladás nagy korszakaként tárgyalta az 1867 és 1918 közötti időszakot. Madai erről így írt: „*A csaknem félszázadig tartó béke és a nemzet visszaszerzett önrendelkezési joga a haladásnak addig páratlan korszakát nyitották meg hazánk számára.*” (MADAI 1926. 140.) Az Ember–Dékány-féle munka egy rövid mondatban értékelte a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő korszakot: „*A kiegyezés után gyors fejlődésnek indult hazánk.*” (EMBER – DÉKÁNY

⁴ A Tisza Kálmán kormányával kapcsolatban írta Domanovszky: „*A rend, a nyugalom és a haladás idézték föl ezt a virágzást. De a csillogó fény mögött mindig ott lappangott s Tisza stabilizált kormányát is állandóan fenyegette a magyar politikai életnek a múltból származott két nehéz problémája: az Ausztriához való viszony és a nemzetiségek kérdése.*” (DOMANOVSKY 1930. 169.)

⁵ Korábbi tankönyvhasználati -és iskolatörténeti kutatásaink bizonyították, hogy a klebelsbergi időszakban a Madai-féle tankönyvet használta Magyarországon az összes református felekezeti fenntartású fiú-középiszkola, míg Ember István vonatkozó kiadványa az evangélikus fiú-középiszolák kedvelt tankönyvének számított, de a fővárosban is (főként a belső kerületekben) népszerű volt ez a munka (ALBERT 2015).

1926. 140.). Madai munkáját inkább jellemezte az adatgazdagság, a történelmi események ok-okozati összefüggéseinek felvázolása. Ezzel szemben a másik kiadvány inkább a hatásösszefüggésekre helyezte a hangsúlyt, tankönyvi mondanivalója strukturáltabb, a pontokba szedett gondolatai segíthették a vázlatolást. Madai tankönyvi fejezete inkább biografikus színezetű, a dualizmus korából kilenc történelmi személy munkásságáról, míg Ember István és Dékány István tankönyve csupán öt történelmi személyről tett említést. Mindkét tankönyv részletesen írt a gazdasági és szellemi fejlődésről. Egyik tankönyvből sem hiányozhat a honfoglalás ezeréves évfordulójára rendezett kiállítás részletes bemutatása, az ipar, a közlekedés és a mezőgazdaság fejlődésének, az oktatás és kultúra eredményeinek részletes ismertetése. Madai részletesen bemutatta az oktatáspolitikai és iskoláztatás történetét, báró Eötvös József 1868-as, Apponyi Albert gróf 1908-as törvényét, Trefort Ágoston 1883-as középiskolai reformját, számadatokkal is alátámasztva iskolatipológiai elemzést is nyújtott. Madai részletesen írt a tudományos intézetek, irodalmi és művészeti társaságok alakulásáról egyaránt. Ember és Dékány nem tartották szükségesnek a történelmi személyek, a korabeli oktatási miniszterek nevének említését, de kötelező iskolázásról szóló törvény következményeiről, az analfabétizmus visszaszorításáról, a különböző típusú iskolák létrejöttéről, az intézményekről részletes áttekintést adtak. Egyik könyvből sem maradt el Baross Gábor munkásságának méltatása.

NÉHÁNY ZÁRÓ GONDOLAT

Írásunkban az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációját vázoltuk fel a Horthy-korszak néhány történelemtankönyvén keresztül. A kiegészítéstől az 1918-ig tartó korszakot a tankönyvek a béke, a jólét és fejlődés időszakaként említették, a követendő erkölcsi normák és vonzó példaképek Deák Ferenc, Erzsébet királyné és a romantikus császárkép alakjainak tankönyvi megrajzolásában öltöttek testet. 1920 és 1924 közötti tankönyvekre még erősen a századelő közjogi-liberális gondolatvilága nyomta rá a bélyegét (ne feledjük, hogy a történelemtanárok szocializációjára ez az időszak és annak eszmerendszere még erősen hatott). Ebből eredően a király és a nemzet kibékülése, az alkotmányos úthoz való visszatérés volt a mérvadó szempont, a tananyag biografikus feldolgozása pedig lehetőséget adott arra, hogy a nagy történelmi hősök köré szervezeten lehessen a pozitív Monarchia-képről írni. A nemzet és uralkodója közötti ellentét feloldására a jóságos Erzsébet királyné bizonyult a legalkalmasabbnak, ennek akadályozása pedig a király rossz tanácsadói miatt történt. A fejlődő korszak kialakításában Deák Ferenc személye elvitathatatlan, a korszak egészét viszont a nagy, jóságos és igazságos Ferenc József alakja fémjelzte. Az uralkodó 1916-os halála jelenti alapjában a rendszer végét, melyről a többször idézett katolikus népiskolai tankönyv így írt: „*A nemzet nagy fájdalommal kísérte sírjába a nagy magyar királyt, akinek hosszú uralkodása alatt a magyar nép jólétben élt, gazdagodott, és műveltebbé lett.*” (SZÜGYI TRAJTLER – GREINER 1936. 95.). Az Osztrák–Magyar Monarchia korszakának pozitív tankönyvi ábrázolását az aktuálpolitika is alakította. Az 1920 és 1924 közötti tankönyvek – főként a római katolikus szerzők munkái – még erősen legitimista állásponton álltak, a kormányzói hatalmat is csak ideiglenes jellegűnek tekintették. Jászai Rezső és Balanyi György 1924-es tankönyve mintegy húszoldalon fejezetet szánt a kiegészítés utáni események tárgyalására. A tankönyv képanyaga beszédes! IV. Károlyról, Zita királynéről egyaránt féloldalon kép található, a tankönyv utolsó oldalán pedig a gyermek Ottóra majd egész oldalas fényképet szenteltek a szerzők (JÁSZAI – BALANYI 1924. 110–130.). Mindez az uralkodó család és egy letűnt korszak utáni nosztalgiaát igazolta. A klebelsbergi időszakban a legitimációs szempont szürkülni kezdett, az új nemzeti

szimbólum Horthy Miklós történelmi alakjában jelentkezett. Ennek ellenére az Osztrák Magyar Monarchiáról kialakult pozitív tankönyvírói kép végigvonul az egész korszakon. A háromi időszak egyik középiskolai tankönyve így summázta ezt az időszakot: „A kiegyezéstől a világháborúig terjedő félévszázados időszak élénk bizonyosága annak, hogy nemzetünk nemcsak hadi erényeivel tűnt ki az európai népek között, hanem a béke műveiben – elsősorban művelődési téren – is megállja a versenyt azokkal. Míg más nemzeteknek századok álltak rendelkezésre e téren, addig nekünk évszázadokig minden erőnk a csatatéren kellett kifejtetnünk, hogy a tatár, a török, majd később az idegen uralkodóház beolvasztó törekvései ellen védjük életünket. Elgondolkozhatunk rajta, hová fejlődöttünk volna, ha a művelődés terén nem 50 évig, hanem századokon át békében dolgozhattunk volna.” (MARCZINKÓ – PÁLFI – VÁRADY 1938. 126.)

IRODALOM

ALBERT B. GÁBOR (2015): *Tankönyvpiac, tankönyvhasználat, tankönyvrevízió*. Mozzanatok a klebelsbergi korszak történelemtankönyv-történeti és iskolatörténeti kutatásaiból. Habilitációs dolgozat. Kaposvár. <http://eklektika.ektf.hu/sites/default/files/dolgozat.pdf>. Hozzáférés: 2017. 06. 05.

BAGDY ISTVÁN – BERKÉNYI KÁROLY – BERWALDSZKY KÁLMÁN – SUGÁR VILMOS (1926): *A magyar nemzet története alkotmánytörténeti és honpolgári ismeretekkel az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára*. Kalász-Iskolakönyvek. Budapest, Kalász Áruforgalmi R.–T.

DOMANOVSKY SÁNDOR (1926): *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

DOMANOVSKY SÁNDOR (1930): *Világtörténelem*. A francia forradalom kitörésétől napjainkig a középiskolák VII. osztálya számára. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

EMBER ISTVÁN (1923): A modern történettanítás kérdései. *Magyar Pedagógia* 32. évf. 1–6.

EMBER ISTVÁN – DÉKÁNY ISTVÁN (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Athenaeum.

JÁSZAI REZSŐ – BALANYI GYÖRGY (1924): *Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig a középiskolák IV. osztálya számára*. 4. kiadás. Budapest, Lampel.

KARDOS JÓZSEF (2003): Deák Ferenc és a kiegyezés a tankönyvekben. *Könyv és Nevelés* 5. évf. 4. sz. <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=466> Hozzáférés: 2017. 06. 05.

KOCZOGH ANDRÁS – TAKÁTS GYÖRGY (1913): *A magyar nemzet története: A gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára*. A tanterv és utasítások figyelembe vételével. Budapest, Athenaeum.

MADAI PÁL (1926): *Magyarország történelme a gimnáziumok, reál-gimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Budapest, Franklin.

MARCZALI HENRIK (1894): *Magyarország története*. Középfokú iskolák számára. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomda R.–T.

MARCZINKÓ FERENC – PÁLFI JÁNOS – VÁRADY ERZSÉBET (1938): *A magyar nemzet elbeszélő története*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

MIKA SÁNDOR – MARCZINKÓ FERENC (1930): *Világtörténelem*. 4. kötet. Középiskolák VII. osztálya számára. Budapest, Lampel.

NOVY FERENC (1926): *A magyar nemzet története. Állampolgári ismeretek.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

SZEGEDI TASZILÓ (1942): *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat.

SZÜGYI TRAJTLER GÉZA – GREINER GYULA (1936): *A magyar nemzet történelme és alkotmánya az osztott és részben osztott katolikus elemi népiskolák V–VI. osztálya számára.* Hetedik kiadás. Budapest, Szent István Társulat.

TAKÁTS GYÖRGY (1921): *A magyar nemzet története.* Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, Athenaeum.

UNGER MÁTYÁS (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig.* Budapest, Tankönyvkiadó.

ZÁVODSZKY LEVENTE – KERÉKGYÁRTÓ ILONA (1929): *A magyar nemzet története II. rész.* A mohácsi vésztől napjainkig a polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, Athenaeum.

KATONA CSABA¹

katona.cheva@gmail.com

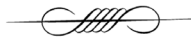
tudományos munkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete)

Mit adtak nekünk a magániratok?

Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában

What are the Personal Papers Give Us?

Diaries, Memoirs in the Research of the First World War

ABSTRACT

From 2014 we commemorate the 100th anniversary of WWI all over the world. It's understandable that the topic is highlighted by special surveys. An important part of it is the search for private papers. In modern history writing the sources mirroring individual views, the documents that do not form politics but give back experiences of people living ordinary life come to the front. Such are the wartime diaries and memoirs from the time of WWI, fortunately remaining in substantial numbers. These provide special searching possibilities for researchers. Several cultural, mentality, civilization and strategical historical data can be revealed with the help of them, as they are excellent sources regarding relations between nations living side by side or waging war against each other. The most important thing is that through them we can know individual stories, processions of intense experiences, thoughts of ordinary people. So such levels of historical past that cannot be revealed by studying great politics, only by smaller surveys. With the help of it we can compare official wartime propaganda to a soldier's experience on the front line. What did it mean in reality for him that the official papers coded as heroic war for God, home, nation, king etc.? I propose to prove the special historical value of such sources with the help of several wartime diaries and memoirs.

KEYWORDS

First World War, commemoration, diaries, memoirs, cultural history, personal history, history of society, Hungarian history

DOI 10.14232/belv.2017.3.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.8>

¹ Jelen tanulmány a Szarka László vezette Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben (OTKA K 113004) című kutatási program támogatásával készült el.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Katona Csaba (2017): Mit adtak nekünk a magániratok? Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 3. sz. 99–110. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

„A korábbi, főleg a két háborús konfliktus katonai-diplomáciai és politikai-gazdasági hátterének, valamint következményeinek feltárására irányuló szakirodalommal szemben a hangsúly jelentős mértékben a szélesebben értelmezett szociális és kulturális (eszmei, mentális) aspektusokra helyeződött. A kutatás optikájának minőségi változását egyfelől az idézte elő, hogy a történetírás figyelme a politikatörténet irányából a társadalomtörténeten át a kultúrtörténeti, illetve a korszerű társadalomtörténeti elgondolások felé fordult”² – a fenti gondolatokat Gabriela Dudeková szlovák történész fogalmazta meg egyik, magyarul is megjelent írásában, amely a családok túlélési stratégiáit tárgyalja az első világháború idején. Állításával nehéz volna érdemben vitázni, nem is célom ez. Ellenben nem teljesen érdektelen a fenti gondolatok mentén egy pillantást vetni részben a naplóknak és emlékiratoknak a „Nagy Háború” hazai kutatásában betöltött szerepére, másfelől ezek magyarországi kiadására (nem feledve, hogy a kettő szorosan összefügg egymással).

Nem véletlenül hangsúlyos ennyire ez a téma. Egyfelől, mint a fenti citált idézet is rávilágított, a nemzetközi kutatásban fontos csapásiránya ez a terület, ami hosszabb folyamat eredményeképp alakult így. Emellett napjainkban az évek óta tartó centenáriumi generálta érdeklődés okán soha nem látott magasságokba emelkedett a magániratok mint háborús források iránti érdeklődés. Hiszen a „történész a háború szociális következményein túlmenően (demográfiai változások, a foglalkoztatottság szerkezetének változásai stb.) annak szükségességét hirdették, hogy »alulnézetből« is vizsgálják meg a történeteket, a harctéren és a háttérben zajló mindennapi életet, a háború forgatagába került »egyszerű ember« élményeit és tapasztalatait, tehát a rendkívüli háborús helyzetben folyó élet szociokulturális aspektusait tartva szem előtt, s figyelemmel a lakosság különböző társadalmi csoportjainak helyzetére (katonák, hadifoglyok, nők, gyerekek stb.).”³

Ez a korábbinál minden szempontból jóval tágabb spektrumon értelmezett történeti kutatás⁴ végképp a fókuszba emelte a személyes jellegű forrásokat, így a visszaemlékezések, naplókat, leveleket, egyáltalán a kortársak különféle narratíváit. A magániratok mint történeti források kiaknázását az is erőteljesen indokolja, hogy ugyan eltelt több mint száz év az első világháború kirobbanása óta, de ilyen értelemben sincs még megírva a „Nagy Háború” története. Abszolút értelemben persze nem is lesz soha, hiszen ahány ember, annyiféle háborúval, annyiféle érzéssel, történettel, megéléssel kell számolni, a „világháborús válság élménye lassan-lassan alászállt az egyén egzisztenciális gondjai közé, és ott személyes problémává mélyült. Ennek a személyessé váló komplexumnak a kifejeződése többek között a – posztmodern történetírás által felkarolt – memoár irodalom.”⁵

² DUDEKOVÁ 2015. 312.

³ DUDEKOVÁ 2015. 312–313.

⁴ E kutatási irányzatokra nézve: BALÁZS 2010; PÓK 2015. 22–41.

⁵ KOVÁCS 2017. 11.

E sokszólamúság természetes voltával akkor is számolni kell tehát, ha a magániratokkal foglalkozók „... tudják, hogy – mondjuk az első világháborús memoárok százaiból – nem lehet egy »igaz« történetet összeállítani elmosódott vagy hiányzó részleteinek más forrásokból történő korrigálásával vagy pótlásával.”⁶ A naplók, magánlevelek, önéletrajzok, memoárok, csakúgy, mint az oral history kiaknázott eredményei, az egyéni, személyes emlékezet dokumentumaiként az egyes ember látásmódját rögzítik. Ezek révén írjuk világképe, sokszor annak változása is kibontakozik a kutató előtt. Betekintést nyerhetünk egy egyén és (állandó vagy alkalmi) kapcsolati hálója, viszonyaiba, értékrendjébe. Ugyanakkor, s erről még esik szó később, mégis tágabb kontextusban is értelmezhetőek az e forrásokból kiaknázott információk.

E ponton nem haszontalan visszatekinteni a közelmúlt hazai szakirodalmára a téma tágabb értelmezése felől kiindulva. Kövér György – akinek 2014-ben jelent meg egy ego-dokumentumokkal foglalkozó tanulmánykötete⁷ – nevéhez fűződik a *Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája* címet viselő alap kutatás. Ennek célja a magyarországi közgyűjteményekben őrzött kéziratok, 18–20. századi naplók regiszterének összeállítása volt.⁸

Ugyanő főszerepet játszott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programján belül indított projektben, amelynek eredményei a Szegeden megjelenő Aetas folyóirat *Személyes történelem* különszámában (2008. évi 3. sz.) olvashatóak. S szintén ő a Soproni Szemlében megjelent tanulmányában⁹ számos alapvető szempontra mutatott rá a magániratok kapcsán. A téma iránt érdeklődő olvasók figyelmébe így kiemelten ajánljuk munkásságát, ahogy a magyarul is olvasható külföldi szerzők közül a francia Philippe Lejeune-ét.¹⁰

A teljesség igénye nélkül hívom fel továbbá a figyelmet a Soproni Szemle 2011. évi 3. számában található tematikus blokkra (Magán-történelem [Naplók, visszaemlékezések]), a nyíregyházi levéltár tematikus kiadványára,¹¹ a Turul 2014. évi 2., valamint az angol nyelvű Hungarian Historical Review 2014. évi 3. számára (The History of Family, Marriage and Divorce in Eastern Europe) és a Múltunk 2017. évi első számára. Végül Kovács Eleonóra és e sorok írójának két összefoglaló tanulmányára.¹²

Sokak számára a fent vázoltak dacára ma is szokatlanak hat, hogy a történeti megközelítés kilépett a megszokott, esemény-, had- és diplomáciatörténet szegélyezte, a sokszor a vesztesek és győztesek statikus pozíciójából fakadóan kérlelhetetlenül egymásnak feszülő nemzeti történetírások által kanonizált narratívákból, és azok kereteit szétfeszítve társadalomtörténeti megközelítésben tárgyalja a háborút és következményeit. Ám az sem vitatható ennek ellenére, hogy a magánforrásokat valamilyen fokú érdeklődés jószereivel keletkezésüktől övezte. Magyarországon már a háború éveit során megjelentek az első ilyen jellegű forrásokat tartalmazó kiadványok,¹³ ennek ellenére késlekedésnek a történészi érdeklődés elmozdulása mellett oka volt az a tényező is, hogy a naplók és emlékiratok közül a legtöbb, teljesen érthető módon, máig magánkézen van/volt, és ezért sem kerültek igazán a történészek látóterébe.

⁶ KOVÁCS 2017. 12.

⁷ KÓVÉR 2014.

⁸ KÓVÉR 2011.

⁹ KÓVÉR 2011.

¹⁰ LEJUENE 2003.

¹¹ GALAMBOS – KUJBUSNÉ MECSEI 2014.

¹² KATONA – KOVÁCS 2014; KATONA – KOVÁCS 2015. 157–179. E két munkára – a külön jegyzeteket mellőzve – jelentősen épít jelen írás is.

¹³ SZÓTS 2016. 122.

Mivel azonban ez a hátrány mindinkább eltűnni látszik az idő előrehaladtával, a modern tömegkommunikációs eszközök térhódításával és a centenárium táplálta érdeklődéssel, látványosan előtérbe került az, amire többek között Pollmann Ferenc mutatott rá a közelmúltban. Nevezetesen az ilyen jellegű források szembeszökő mennyiségére: „... a szakemberek számára is meglepően nagy számban maradtak fenn és kerültek elő korabeli dokumentumok, akár féltve őrzött családi ereklyeként, akár a puszta véletlennek köszönhetően. Ezek a hadinaplók, visszaemlékezések, levelek vagy levelezőlapok, különféle tárgyi emlékek, mind azt bizonyítják, hogy hiába a száz év, hiába a második világháború, hiába a feledésre ítéltetés hosszú évtizedei, a magyarság nem felejtette el a Nagy Háború egykori frontkatonáinak a tetteit.”¹⁴

Egyetlen példa is képes érzékeltetni, hogy mennyire általánosnak mondható a fent vázoltak nemzetközi beágyazottsága és elfogadottsága: a <http://www.europeana1914-1918.eu> honlap célul tűzte ki, hogy a lehető legtöbb háborús dokumentumot összegezze és tegye elérhetővé digitális formában. A számos dokumentum között pedig magániratok is fellelhetőek igen nagy számban. Épp az volt ugyanis az egyik cél, ti., hogy a magánszemélyeknél lappangó történeti értékű iratok stb. források elérhetővé váljanak a nemzetközi tudományosság számára éppúgy, mint a múlt iránt érdeklődő polgárok számára.

Az persze nem írható pusztán a véletlen számlájára, ahogy arra Pollmann Ferenc is utalt, hogy az ilyen típusú források tucatszám bukkannak elő. Ennek egyik megfogható oka, abban rejlik, s erről lentebb részletesebben is esik szó, hogy a rendkívüli háborús körülmények, viszonyok és interakciók között számosan ragadtak tollat olyanok is, akik egyébként talán nem tették volna ezt. Másfelől abban, hogy a „Nagy Háború” közösségi élménnyé vált, hiszen szinte mindenkit érintett. Ilyen értelemben a nagyszámú magánirat alapos tanulmányozása az egyénen túlmutatóan közösségi trendek megfigyelésére is alkalmas módszer. Az egykor élt emberek által megtapasztaltakat a többiek beemelték a közösségi tudatba, illetve azok újra és újra más értelmezési kereteket kaptak, aszerint, hogy mennyire növekedett meg az érdeklődés irántuk, mennyire volt könnyű azonosulni az azokban foglaltakkal. Ilyen értelemben tehát „... a felelevenítés olyan aktusáról van szó, amelyet az elhunyt a csoport abbéli eltökélt szándékának köszönhet, hogy nem engedik az enyészet martalékvá válni, hanem az emlékezés erejével megtartják a közösség tagjainak sorában és magukkal viszik a tovahaladó jelenbe. [...] Az a tény, hogy emlékezünk [...] érzelmi kötődés, kulturális műveltség és a múlthoz fűződő tudatos, szakadásokon felülemelkedő viszonyulás dolga. Ezek a tényezők befolyásolják és emelik a hagyományozás ügye fölébe azt, amit mi kulturális emlékezésnek nevezünk.”¹⁵

Vagyis a naplók, visszaemlékezések (tehát ezek a narratívák) a nagy egésznek is egyfajta tükrői (csakúgy, mint bizonyos mértékig a szépirodalom), túlnőnek az egyénen, a közösségi emlékezet részévé lesznek, „... csoportelbeszélésekké válnak, melyek [...] az elbeszélő és az őt hallgató számára egyaránt lehetővé teszik a közösséggel való érzelmi azonosulást, az egyén beléphet a hagyomány világába, így téve szert szilárd identításra.”¹⁶ A családi tradíciók mellett ide is vezethető vissza, hogy a naplók stb. ennyi év elteltével is megmaradtak, gondosan őrizték őket.

Szerencsés helyzetben van tehát az első világháború magántörténelmének kutatója az egyének érzelmi és lelki mozzanatainak feltárása kapcsán. A magánélet nagy számban ránk maradt forrásai megfelelő forráskritikával kezelve utat nyitnak az egyéni megéléstörténetek megértésének irányába. Nyilvánvaló persze, hogy minél elterjedtebb az alfabetizáció, annál több írott

¹⁴ POLLMANN 2016.

¹⁵ ASSMANN 2004. 35.

¹⁶ GYÁNI 2000. 89.

anyag keletkezik, annál könnyebb megragadni egy-egy témát az ilyen típusú források mentén. László Gyula, a 20. század kiemelkedő magyar régésze erre is figyelemmel mutatott rá a régészeti téren kétségkívül nehezen áthágható akadályaira: „*a múlt nem azonos azzal, ami megmaradt belőle. Nagyrészt csak szilárd anyagokból való tárgyak vagy nyelvi emlékek maradtak meg, az érzelmi, lelki mozzanatok a semmibe enyésztek. Mi megkíséreljük feleleveníteni azt is, ami feledésbe merült, mert e nélkül a múlt nem élet, legfeljebb csak technika- és eseménytörténet*”.¹⁷

Am az első világháború éveit, amelyeknek során a 19. század végét, 20. század elejét eleve jellemző napló- és emlékiratíró kedv még magasabbra hágott, pont ennek ellenkezője jellemezte: „*Ahogy eső után gomba terem az erdőn, úgy nőnek ebben a véresőben a harctéri naplók. Odakiinn mindenki naplót vezet.*”¹⁸ Olyan periódus volt ez, amely arra ösztönözte az embereket, hogy írott formában valljanak a velük, körülöttük történetekről, esetenként később tollat ragadva, maradandó emlékeikről.

A háborús helyzet voltaképp mindig ilyen, a megszokott kerékvágásból kizökkent élet logikusan generálja a hétköznapi normáktól eltérő eseményeket: ha ez a szituáció akkor alakul ki, majd ölt határozottabb formákat évekre, amikor az alfabetizáció már a társadalom széles rétegében honos, annak szintje így magas, semmi meglepő nincs a naplók és magániratok keletkezésének nagy számában. A legtöbb szerző esetében igaz, hogy a „... megörökítés vágyán túl emlékezetének és írástudásának ébrentartása is ösztönözhette erre egy egészen más kulturális környezetben”.¹⁹ Nem szabad elfeledni ennek jegyében azt sem, hogy a harctéri naplók mellett a rendkívülinek érzett időkben a háterszágban élők is buzgón forgatták a tollat, így a háborús időkben sokszor nem (sem...) kellő figyelmet kapó nők. Az erre is figyelmező magánirat-kiadás jó példája az a kötet, amely Dánielné Lengyel Laura, Bauer Ervin, Erdélyi József, Lénárd Jenőné Hoffmann Ilona és Lackó Géza első világháborús naplóit adja közzé.²⁰

Az írás motivációi között természetesen számolni kell egészen banális indokkal is, persze nem feltétlenül hitelt adva annak, hogy a rendszeres tollforgatás háttérében pusztán ez állt, legfeljebb nem tudatosult feltétlenül az egyénben, hogy az őt ért élményeket is feldolgozza illetően módon. Érzékletesen példázza ezt Zádori Sándor (1887–1965) hódmezővásárhelyi szegényparaszti családból származó katona e néhány dögögős verssora, amelyet az Emilia-Reggio tartományban fekvő Scandiano táborában vetett papírra: „*Unalmamba nem tok itten mit csinálni / Rá szántam magam ime verset Írni.*”²¹

A háborús naplók esetében a kiindulási alapot tehát a már többször említett sajátságos helyzet kínálja, amely elkerülhetetlenül tematizálja a naplót. Mert még ha nem is tartoznak a szerző szorosan vett érdeklődési köréhez, de hadi események, katonai alakulatok adatai, csapatmozgások, a tábori élet is bekerülnek a leírásokba. Az már erősen az elbeszélő személyiségfípusától, jellemétől, érdeklődési körétől, műveltségétől stb. függött, hogy a szöveg hogyan, milyen mélységben rögzíti a (harci vagy egyéb) események részleteit. Hadinapló esetében fontos tényező az is, hogy a háborús helyzet mennyire tette lehetővé a folyamatos írást, sőt egyáltalán az írást. Akinek kevesebb ideje és/vagy lehetősége volt tollat fogni, az inkább tömören ragadta meg a lényegét, nyilván a számára fontosabb mozzanatokot részletezte csupán. A fronton töltött idő esetében meghatározónak bizonyult, hogy mennyire tudta biztonságban magát, illetve írását a „*szerző*”,

¹⁷ LÁSZLÓ 1988. 3.

¹⁸ BEREND 1916. 6. Idézi: KULCSÁR 2014. 59.

¹⁹ NAGY 2017. 104.

²⁰ MOLNÁR 2015.

²¹ BERNÁTSKY 2017. 168.

nem nézték-e azt rossz szemmel előljárói, akik akár megtorlással is sújthatták, hogy ír. Az sem volt mindegy tehát, mennyire nyíltan folytathatta naplóíró tevékenységét.

Bár a hadinaplók, frontnaplók jellegükből adódóan döntően a hadszíntér eseményeire koncentrálnak, de tartalmazhatnak reflexiókat a civil élet mozzanataira, vagy belső, lelki történésekre vonatkozóan. Eleve vannak tematikus naplók, amelyek esetében irányt szabott a szerző érdeklődési köre. Ide sorolhatóak a hadinaplók is, amelyek írását sokszor a korábban meg nem élt, feszült helyzet generálta. Hogy ki mit írt le, számtalan tényező függvénye volt, egy általános jellegű napló adattartalmait is meghatározza az egyéni érdeklődés, a tájékozottság, a műveltség, a pillanatnyi helyzet, a lelki-állapot, a hangulat stb. Peter Burke gondolatai ezért is alapvetőek: *„A történések igyekeznek megtanulni, hogy számoljanak a tudatos, és tudattalan szelekcióval, interpretációval, és torzítással. Az emlékezet és a történeti műveket illetően is egyre inkább úgy látják, hogy a társadalmi csoportok határozzák meg vagy legalábbis befolyásolják a válogatás, az értelmezés, és a torzítás módját: ez nem csupán az egyén műve.”*²² Felvillantják ezt a jelenséget Kövér György édesapjának, Kövér Sándornak 1914. évi feljegyzései is. Ezekről ő maga is úgy írt utóbb, hogy a háború kitörésének (és érettségijének) évében keltek, ám ahogy Kövér György rámutatott, ezt a megállapítást az idő érlelte meg, hiszen az *„egykorú bejegyzéseket lapozgatva [...] első látásra semmilyen közvetlen utalást nem találunk a háborúra”*.²³

A naplóknak a legtöbb olvasó – talán épp a fenti példa által is mutatott „őszintesége” miatt – sokszor erős hitelességet tulajdonít, erősebbet, mint az emlékiratnak, amely visszatekintve már (újra)értelmezi az eseményeket. Ez azon alapul, hogy a megélt események narratíváját azonnal vagy időben közel azokhoz rögzíti a szerző, ami azt sugallja, hogy az őszinteség hordozója. Ám ez inkább fokozott forráskritikára kell, hogy ösztönözzön. Egyfelől, ha valóban így van és azonnali, de legalábbis közelmúltbeli reflexiók alapján íródott a napló, az egyéni érzelmek, a friss tapasztalatok még nem kaptak időt az árnyaltabb értelmezésre. Nyersen, hirtelenjében rögzíti az élményeket a napló, szerzőjének nincs módja további információk birtokában higgadtan mérlegelni a történeteket.

Ezzel szemben az emlékiratban a vele és körülötte történtek kimenetelét ismerve „súlyozza” az elbeszélő az eseményeket. Ami azzal is járhat, hogy magyarázza, átértelmezi, *horribile dictu „megváltoztatja”* a történések láncolatát. A napló tehát *„napról napra teremti az állandóan változó azonosságot, míg az önéletírás egy adott időpontból visszatekintve koherens élettörténet megkonstruálására tesz kísérletet”*.²⁴

De ezen felül azzal is számolni kell, hogy vannak nagyon is tudatosan, higgadtan formált naplók is, amelyek hitelességét csorbíthatja, hogy írója kiknek írta azokat.²⁵ A szigorúan saját használatra szánt naplótól kezdve széles a skála, az egyértelműen másoknak írt művekig. Éppen ezért fokozott forráskritikát igényel a naplóba rótt sorok olvasása e szempont szerint is.

A közelmúltban Pritz Pál négy alapvető naplótípust sorolt fel, határozottan jelezve azonban, hogy *„... ezzel a négy kategóriával nem rendeztük kaszárnnyarendbe a naplók végtelen tömegét. Hiszen számos esetben a vizsgált napló nem csupán az egyik, hanem – kisebb-nagyobb mértékben – a másik kategóriába is besorolható”*.²⁶ Eszerint *„az egyikbe azok az esetek tartoznak, amikor a naplóíró bizonyosan szavát akarja hallatni a múltból szóló nagy hangzavarban. Ez még akkor is így van, ha művét lejegyzésekor nem szánja a nyilvánosságnak. A másik kategóriában*

²² BURKE 2001. 4.

²³ KÖVÉR 2006. 216.

²⁴ KÖVÉR 2011. 221.

²⁵ LEJEUNE 2003b. 210–225.

²⁶ PRITZ 2017. 5.

azokat a naplókat találjuk, amelyek íróját az önkifejezés vágya (is) hajtotta, hajtja, hajtani fogja. Kiváltképpen jól látható ez az olyan esetekben, amikor éppen nem kockázatmentes az efféle írás. Hiszen a napló – avatatlan kezekbe jutva – bűnjellé válhat. Mégis, számos ízben, ilyen esetben is megszületnek. Ha fennforog ilyen veszély, akkor éles elméjű lejegyző megteheti – és meg is teszi –, hogy igazi mondandóját valótlán elbeszéléselemek habarcsába keveri. Ilyenkor kiváltképpen fontos, hogy a naplót kortörténeti dokumentumként olvasó történész avatott kézzel szálazza szét az eltérő rétegeket. A harmadikba azok a naplók sorolandók, amelyeket, legalábbis egyes elemeiket, csak akkor értjük meg, ha tudjuk, látjuk, hogy a szerző (az emlékiratíró rokonaként) alapján önigazoló szándékkal ír: És ekképpen szövegét bizony tudatosan konstruálja. Másként fogalmazva, tudatosan téríti el a múlt (akár az aznap délelőttjének, délutánjának a történése) megtapasztalt valóságától. A negyedikbe azokat az eseteket soroljuk, amikor a naplóíró lelkének egészsége, annak óvása vagy csupán mennél kisebb roncsolódása végett hajol az asztal, az írógép, manapság a számítógép billentyűzete fölé. A naplók gyakorta látható egyenetlenségei, vagyis egyes időszakok egyébként aligha indokolható túlírása, míg sokkal fontosabb tények, történések, időszakok reflektálatlansága nem csekély mértékben ezzel függ össze.”²⁷

Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy van precedens arra, hogy naplója alapján írt visszaemlékezést valaki, vagyis számolni kell az átmeneti műfajokkal is. Szemléletesen igazolja ezt Bőle Kornél (1887–1961) domonkos szerzetes – első világháborút is érintő – Utam című munkája.²⁸ Ugyanakkor az is előfordul, hogy a visszaemlékezés válik idővel naplóvá, amikor az író utoléri saját korát. Erre példa Haan Lajos (1818–1891) evangélikus lelkész, akadémikus történész írása,²⁹ vagy a közelmúltban megjelent irodalomból a Nagy György jászárokszállási nemes (1706–1770) által írt forrás.³⁰

Fontos leszögezni, hogy a napló egyéni meggyőződést rögzít, akkor is, ha írójának – sokszor világosan érzékelhető vagy nem is lelezett – szándéka az önigazolás vagy a későbbi olvasó befolyásolása. A visszaemlékezések, az emlékiratok, ahogy Pritz Pál is utalt rá, mind ilyenek. A napló és visszaemlékezés sajátosságai közé tartozik, hogy az elbeszélő és a főszereplő ugyanaz, akkor is, ha nem önmagát akarja előtérbe állítani az író: „mikor leírjuk életünket, mi magunk játszuk mindkét, az egyébként két emberre szabott szerepet”.³¹ Mindig a szerzővel történtek jelentik a kiindulást, más kérdés, hogy miként és miért szelektál akár „azonnal”, akár a későbbiekben. A naplóíró/memoáriró többnyire érvel, elemez, adatokat, véleményeket rögzít, saját mondani-valóját igazolandó, az emlékiratok esetében pedig ez fokozottan igaz.

Az már a szerző szándékától függ, hogy erősen reprezentálja-e saját életútját, vagy inkább a szemtanú szerepét öltve magára, a körülötte történt események krónikásává szegődik. Ne feledjük az egészen egyszerű magyarázatot sem mint lehetséges olvasatot. Vagyis azt, amikor az író sokszor pusztán „... nyomot kívánt hagyni, az általa megélt helyzetek emlékezetét kívánta megteremtteni naplójával”.³² Itt utalnék Pierre Bourdieu nevezetes tézisére, amelyet az életrajzokkal kapcsolatosan fogalmazott meg, hogy „az élet maga egy történet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és a történet elbeszéléseként fogható fel”.³³

²⁷ PRITZ 2017. 4–5.

²⁸ Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltára (Vasvár). Bőle Kornél hagyatéka. Erre nézve: GILÁNYI 2015a, 2015b.

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár (Budapest). QUart. Hung. 1952. Haan Lajos naplója; PAPP 1971; DEMMEL 2016.

³⁰ CSIKÓS 2017.

³¹ LEJEUNE 2003a. 136.

³² EÖRY 2008. 65.

³³ BOURDIEAU 2002. 68.

Végezetül a konkrét magyarországi kiadások kapcsán fogalmaznék meg pár gondolatot. Bár korai még megvonni a mérleget, hiszen csupán 2017-et írunk és bizonyos vagyok benne, hogy még a centenáriumi záró évet követően is bőséggel látnak még napvilágot nyomtatásban első világháborús magániratok, néhány dolog már egyértelműen kijelenthető. Az első mindjárt a nyomtatásban megjelent ilyen jellegű kötetek öröndetesen nagy száma.³⁴ A kiadások kapcsán feltétlenül említést érdemel a Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány ebbéli kimagasló tevékenysége. Évek óta jelentetik meg folytatásokban online, a honlapjukon, vagyis a leginkább hozzáférhető közösségi felületen, a magániratok sokaságát (Dér Zoltán, Imre Gábor, Vágovits Gyula, Szojka Kornél, Kemény Gyula, Kókay László, B. Sárközy Gergely és Kovács György naplói/emlékiratai),³⁵ de az utóbbi években már nyomtatásban is több ilyen jellegű forrást tettek közzé.³⁶ Sőt, mint alább kiderül, a nemzetközi porondon is letették már névjegyüket e téren is.

Ugyanakkor itt említeném meg Bihari Péter kiváló kötetét,³⁷ amelyben „*Minden fejezethez kapcsolódik valamilyen személyes történet, amely memoárból, naplóból vagy sajtóhírből származik*”.³⁸ Az sem írható a véletlen számlájára, hogy Szóts Zoltán Oszkár már többször hivatkozott áttekintő jellegű írása, amely a legfrissebb első világháborús magyar szakirodalmat tekintette át, önálló blokkban vizsgálta a forráskiadványokat, hangoztatva, hogy a magániratok segítségével „*új szempontokat nyerhetünk a világháborús Magyarország társadalom- és mentalitástörténetének értékeléséhez*”.³⁹

Örömmel ad okot az is, hogy az első világháborús magyar napló- és emlékirat-kiadásban tetten érhető az az tényező, amelyre a már idézett Gabriela Dudeková mutatott rá. Eszerint már „*nem az áll az érdeklődés középpontjában, hogy miként reagáltak az értelmiségiek és a művészek a háborús eseményekre és következményeikre (»elveszett nemzedék«), hanem az, hogy milyen változások következtek be az »egyszerű polgárok« magatartásában és lojalitásában*”.⁴⁰ Az elmúlt évek bő termésében így helyet kaptak az alacsonyabb társadalmi rétegeket képviselő személyek írásai is,⁴¹ amelyek révén az „... *első világháborús magyar emlékezetkultúrában az elitek diskurzusa mellett jelen van a szegényebb rétegek múltértelmezése is*”.⁴² Sőt ezen felül olyan sajátos társadalmi helyzetben levő személyi frontnaplójáról is tudunk, amelyet egy cigányprimás,

³⁴ A teljesség igénye nélkül: *Tevan Rezső katonatiszt első világháborús naplója*. Szerk.: Balogh István. Tevan Alapítvány, Budapest, 2012; *Egy magyar úr a XX. században. Nagy Ákos tartalékok tüzér főhadnagy első világháborús emlékezései és családi levelezése, 1914–1918*. S. a. r.: Buzinkay Géza. Corvina, Budapest, 2014.; Bartók László: *Egy hadfi naplója*. Szerk.: Cieger András. Corvina, Budapest, 2015; Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója, 1914–1918*. S. a. r.: Csillag István. Méry Ratio, Kisebbségekért-Pro Minoritate Alapítvány, Šamorin – Budapest, 2014 [Pro Minoritate Könyvek, 2.]; *Egy hadapród naplója az első világháborúból*. Fel. szerk.: Kutas Ferenc. Szarvasi Krónika Alapítvány Kuratóriuma, Szarvas, 2012 [A Szarvasi Krónika Kiskönyvtára, 17.]; Liffa Aurél: *Pécstől Isonzóig. Napló, 1914. szeptember 1. – 1916. május 22.* Püski, Budapest, 2012; *Koczka József naplója*. Forum, Újvidék, 2014; *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*. S. a. r. Galí Máté. Helikon, Budapest, 2015; Hermann Antal: *A hadak útján, 1914–1918*. S. a. r.: Pollmann Ferenc. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2017; *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont, Hódmezővásárhely, 2017 [Emlékpont Könyvek, 6.].

³⁵ *A Nagy Háború írásban és képen*.

³⁶ PINTÉR 2016; BABOS – PINTÉR 2016.

³⁷ BIHARI 2014.

³⁸ SZÓTS 2016. 144.

³⁹ SZÓTS 2016. 139.

⁴⁰ DUDEKOVÁ 2015. 312–313.

⁴¹ Pl.: BABOS – PINTÉR 2016; NAGY 2017; BERNÁTSKY 2017.

⁴² NAGY 2017. 104.

a soproni Munczy Béla (1896?–1938) írt.⁴³ Túl azon, amire Romsics Gergely mutatott rá, miszerint „*írásaikat többször érezzük naturalistábbnak és kevésbé következetesnek, mint a tisztek vagy tábornokok feljegyzéseit, ugyanakkor számos esetben érdekesebbek, szórakoztatóbban*”,⁴⁴ roppant örvendetes, hogy ezáltal a megközelítés polifón voltával is mindinkább számolhatunk.

Az a terület, ahol még feltétlenül javítani kell, amennyire erre mód van erre, a magyar első világháborús naplók és emlékiratok nemzetközi kontextusba ágyazott megjelenítése, beillesztésük a nemzetközi történettudomány keretei közé. Ez részben anyagiak függvénye is (gondoljunk a szakfordítási nehézségekre), részben a befogadó közeg fokozott nyitottsága is kell hozzá. De kétségkívül vannak pozitív példák erre, így Kókay László (1897–1972) szegedi önkéntes doberdói hadinaplója részben angolul,⁴⁵ egészében pedig olaszul⁴⁶ is elérhető immár. Az előbbinek helyet adó kötet, a *From the Front*. Zibaldone című kiadvány abban is példaértékű, hogy különböző nemzetekhez tartozó katonák frontnaplóit adja közre: részben eredeti nyelven, részben pedig a közvetítő nyelv gyanánt szolgáló angolon. Vagyis nemzetközi összevetésben mutatnak be frontélményeket, ami annak is eszköze lehet, hogy az olvasók megértsék: a katonák nyűge, baja, szenvedése minden oldalon hasonló volt. Ez pedig általános, humanista megközelítés tesz lehetővé a korábban mindent elnyomó nemzeti/nacionalista értelmezés ellenében.

A fentiek – hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül – ugyanakkor példa gyanánt szolgálnak ahhoz, hogy lássuk, mennyi feltáratlan forrás várat magára a „*nagy háború*” kutatása során, illetve arra nézve is, hogy azok mennyire sokrétűen közelítik meg a háború témáját. A magániratok magukban hordozzák annak lehetőségét, hogy a „*Nagy Háborúban*” történének szélesebb rétegek előtt legyen ismertek, a nagy léptékű megközelítés helyett e források révén lehet eredményesebben közel vinni adott korszak problémáinak megértését a ma emberéhez.

A számok, a hadmozdulatok leírásai, a tárgyalások elemzése ism. gyakorta részben vagy egészben elfedik az emberi tragédiákat, az egyéni sorsokat, gondolatokat. Ha viszont egy-egy konkrét személy élményei révén idézzük meg a háborús éveket, számsorok, hadoszlopok, seregek helyett egyének, személyiségek bukkannak fel, érzelmekkel, indulatokkal stb. Egy-egy személy történetét, életét ismerheti meg az érdeklődő olvasó a magániratok révén, és ezen életutak megtörését is érzékletesen be lehet mutatni. A nagy léptékű narratívák „*névtelen*” szereplői így visszakapják a távolból nézve már elmosódott identitásukat, nevük, arcuk, egyéni sorsuk „*lesz*” ismét. Márpedig egy-egy konkrét személlyel, akinek ismerjük, ismerni véljük külsejét, szokásait, könnyebb azonosulni, és így egyszerűbb megérteni az adott kort, a háború hétköznapjait is – fronton és hátszországban egyaránt, hiszen „*... a történelemről alkotott képzetek sokféleségei valójában nemcsak a múltbeli események jelenbeli valóságvonatkozásának egyneműségét cáfolhatják*”.⁴⁷

Egyúttal háttérbe szorulhat az általánosító, leegyszerűsítő megközelítés („*az ellenség*”, „*a sereg*”, „*a románok*”, „*a ruszok*”, „*a magyarok*” stb.). A nacionalista érzelmekre ható, egyoldalú, ezért egymással vitázó, csak a nemzeti értelmezési keretek között történetet író, egymásra nem reflektáló narratívák helyett így kaphat teret a közös történelem párbeszédre, kritikára és empátiára egyaránt építő, többszólamú megközelítése. Rosszul sáfárkodni ezzel a lehetőséggel, tékozlás lenne.

⁴³ D. SZAKÁCS 2009a. 91–95.; D. SZAKÁCS 2009b.

⁴⁴ ROMSICS 2010.

⁴⁵ KATONA 2017.

⁴⁶ KÓKAY 2017.

⁴⁷ NAGY 2010. 11.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Nagy Háború írásban és képen. <http://nagyhaboru.blog.hu/>.

ASSMANN, JAN (2004): *A kulturális emlékezet.* Budapest, Atlantisz.

BABOS KRISZTINA – PINTÉR TAMÁS (szerk.) (2016): *Mesék a Nagy Háborúból. Kovács György harctéri naplója.* Budapest, Nagy Háború Kutatásért Közhasznú Alapítvány. Nagy Háború Könyvek.

BALÁZS ESZTER (2010): A „sakktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. *Múltunk* 56. évf. 3. sz. 109–131.

BEREND MIKLÓS (1916): *Berend Miklós hadi önkénytes honvéd törzsorvos Harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. h. huszárezred történetéből.* Budapest, Singer és Wolfner.

BERNÁTSKY FERENC (s. a. r. és bev.) (2017): Olasz fogságban. Zádori Sándor első világháborús hadifogoly naplója. In *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból.* Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont. Emlékpont Könyvek, 6. 161–244.

BIHARI PÉTER (2014): *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek.* Budapest, Pesti Kalligram.

BOURDIEAU, PIERRE (2002): Az életrajzi illúzió. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág. 68–76.

BURKE, PETER (2001): A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom* 12. évf. 1. sz. 4. 3–21.

CSIKÓS GÁBOR (szerk.) (2017): *Nemes Nagy György jázsági naplója, 1759–1769 (1820).* Szolnok, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára Közleményei, 15.

DEMMEI, JÓZSEF – KATONA, CSABA (2016): *Slovenský kňaz, mad'arský historik. Listy a denník L'udovíta Haana.* Historický ústav Filozofického výskumného centra Mad'arskej akadémie vied – Výskumný ústav Slovákov v Mad'arsku, Békéscsaba – Budapest. Kor/ridor Knihy, 9.

D. SZAKÁCS ANITA (2009a): Munczy Béla cigányprimás első világháborús frontnaplói (1916–1917). In Márfi Attila (fél. szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene II.* Pécs, Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. 91–95.

D. SZAKÁCS ANITA (2009b): Egy cigányprimás naplói az első világháború borzalmairól. *Múlt-kor* 2009. szeptember 3. http://mult-kor.hu/20090903_egy_ciganyprimas_naploi_az_első_vilaghaboru_borzalmairól. Hozzáférés: 2017. 07.

DUDEKOVÁ, GABRIELA (2015): Család és túlélési stratégiák az I. világháborúban. Hosszú távú változások a szlovák társadalomban. *Világtörténet* 37. évf. 2. sz. 311–332.

EÖRY ELEONÓRA (2008): Főszolgabírói mulatságok. Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában. *Aetas* 23. évf. 3. sz. 65–81.

GALAMBOS SÁNDOR – KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA (szerk.) (2014): *A személyes történelem forrásai.* Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára Évkönyve, 20.

GILÁNYI MAGDOLNA (2015a): „Krisztusért jártam mindenben követségben” – Böle Kornél OP: Utaim. *Turul* 88. évf. 1. sz. 16–21.

GILÁNYI MAGDOLNA (2015b): Egy domonkos szerzetes I. világháborús feljegyzései – Bőle Kornél: OP: Utaim. *Tanítvány* 14. évf. 2. sz.

GYÁNI GÁBOR (2000): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág. 81–94.

KATONA, CSABA (2017): „Poor Dago! What have you sinned against us, and what have we sinned against you?” The War Diary of László Kókay. In Artico, Tancredi (ed.): *From the Front. Zibaldone della Grande Guerra*. Roma. Tempus. La Forme della Memoria, 10. 159–208.

KATONA CSABA – KOVÁCS ELEONÓRA (2014): A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul* 87. évf. 2. sz. 41–47.

KATONA CSABA – KOVÁCS ELEONÓRA (2015): A személyes emlékezet forrásai. In Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra – Vitek Gábor (szerk.): *A történelem segédtudományai I. Genealógia* 3. Budapest, Tarsoly Kiadó. 157–179.

KÓKAY, LÁSZLÓ (2017): *Diario di un fante di Szeged a San Martino del Carso*. A cura di: Simonit, Gianfranco. Gruppo Speleologico Carsico.

KOVÁCS IMRE ATTILA (s. a. r. és bev.) (2017): Egy jó magyar katona. Vitéz Balogh Sándor feljegyzései a Nagy Háborúból. In *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont. Emlékpont Könyvek, 6. 9–36.

KÖVÉR GYÖRGY (2006): Az érettségi éve: 1914. Napló és önéletírás metszéspontjai. In Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. Szombathely, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Vas Megyei Levéltár. 215–231. Rendi társadalom – polgári társadalom, 17.

KÖVÉR GYÖRGY (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* 64. évf. 3. sz. 219–242.

KÖVÉR GYÖRGY (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris.

KULCSÁR BEÁTA (2014): „Az 1914/15-iki harcunk az oroszokkal”. Foris Géza háborús visszaemlékezései. *Pro Minoritate* 23. évf. 2. sz. 59–84.

LÁSZLÓ GYULA (1988): *Árpád népe*. Budapest, Helikon.

LEJUENE, PHILIPPE (2003): *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiából*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. Budapest, L’Harmattan.

LEJUENE, PHILIPPE (2003a): Emlékezet, dialógus, írás. Egy élettörténet története. In LEJUENE 2003. 136.

LEJUENE, PHILIPPE (2003b): Hogyan végződnek a naplók? In LEJUENE 2003. 210–225.

MOLNÁR ESZTER EDINA (szerk.) (2015): „...az irodalmat úgyis megette a fene” – *Naplók az első világháború idejéből*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

NAGY GYÖNGYI (s. a. r. és bev.) (2017): Aszalai Kálmán emlékei a Nagy Háborúból. In *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ-Emlékpont. Emlékpont Könyvek, 6. 99–160.

NAGY ZOLTÁN (2010): A két világháború közti magyarság emlékezetkultúrája: Bethlen Gábor. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 54. évf. 1. sz. 11.

PAPP JÁNOS (1971): *Haan Lajos naplója. Részletek*. H. n. [Békéscsaba], Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola. Bibliotheca Bekesiensis, 6.

PINTÉR TAMÁS (szerk.) (2016): *A pokol tornácán. Imre Gábor kadét doberdói naplója*. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány. Nagy Háború Könyvek.

POLLMANN FERENC (2016): Előszó. In Pintér Tamás (szerk.): *A pokol tornácán. Imre Gábor kadét doberdói naplója*. Budapest, Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány. [Nagy Háború Könyvek] 6.

PÓK ATTILA (2015): Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után. *Múltunk* 60. évf. 1. sz. 22–41.

PRITZ PÁL (2017): Napló és történelem. *Múltunk* 62. évf. 1. sz. 4–6.

ROMSICS GERGELY (2010): Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth. 179–196.

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR (2016): Volt egyszer egy évforduló – válogatás az utóbbi két év első világháborús szakirodalmából. *Múltunk* 61. évf. 2. sz. 120–146.

BÖGRE ZSUZSANNA, PhD HABIL

bogre.zsuzsa@gmail.com

egyetemi docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia Intézet)

Megtérés és identitásváltozás

Conversion and Changing Identity

ABSTRACT

In my study, I examined the effects of conversion on personal identity from several aspects.

First, I found that the life histories of the monks of the Hare Krishna Movement have become structured according to their „*new mentality*”. The past events of their lives only gained significance in the aspect from which they had a role in their arriving at the Krishna consciousness. A consequence of this was the „*homogenization*” of the life histories. The multitude of similar turns was due to the uniformity of the retrospective interpretation framework.

Second, my own research supported the conclusions of relevant literature, which state that personality traits do not change as a consequence of conversion, but elements of the identity do. I started on the basis of the McAdams personality model, and my results sustain that conversion „*merely*” alters the second and the third level, meaning the personal identity. The first level, the interviewees’ personality traits have not changed, even according to themselves.

Third, on the basis of a story, I analysed the consequences of the abandonment of the Movement. For the narrator, who remained in the Movement, the leaving brought about an identity crisis. Abandoning a closed community, which owes its legitimacy to its belief in its teaching, may shake the remainers. This person was unable to heal the wound caused by the apostasy alone, he needed the help of the community. The success of the healing process depended on the ability of the members of the community to handle such a crisis.

KEYWORDS

Hare Krishna movement, conversion, life history, levels of personality, personal identity, changing identity

DOI 10.14232/belv.2017.3.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Bögre Zsuzsanna (2017): Megtérés és identitásváltozás. Belvedere Meridionale 29. évf. 3. sz. 111–122. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A Hare Krishna mozgalom a nyugati világban először Amerikában jelent meg a hatvanas évek végén, onnan Európába, majd Közép-Kelet Európába is áterjedt. Magyarországon is jelen van a kilencvenes évek elejétől az ISKCON¹, amely a Krishna tudat fundamentalista teológiáját hirdeti. A mozgalmat eleinte „*agymosással*” vádolta a közvélemény, ma már azonban ismereteink bővülésének és az ISKCON belső reformjának köszönhetően inkább identitásváltásról beszélünk a mozgalom követői esetében. A Krishna mozgalom kutatói szerint a nyugati világhoz való alkalmazkodás érdekében fontos kompromisszumok történtek, mint például a családi élet „*engedélyezése*”, vagy a nők – mozgalmon belüli – helyzetének javulása. (BRYANT – EKSTRAND 2004; BARKER 2008; ROCHFORD 2007, 2009)

A megtérés klasszikus témának számít a vallásszociológiában, de érdeklődik a kérdés iránt az identitás kutatás is. Míg a vallásszociológia a megtérés társadalmi és személyes okait, a motívációkat és a következményeket kutatja főleg, addig az identitásvizsgálatok egyik fő kérdése, hogy mi és hogyan változik meg a személyiségben egy megtérés után.

A tanulmány célja hozzájárulni annak megértéséhez, hogy a Hare Krishna mozgalom tagjainak önképe hogyan változott meg. Kívülről azt látjuk, hogy a mozgalom tagjai megtérésük során számtalan átalakuláson mentek keresztül azzal a céllal, hogy elérjék a számukra legfontosabbat, az örök változatlanyságot, a Krishna tudatot.

A tanulmányban három oldalról közelítettem meg a témát. Egyrészt megvizsgáltam, hogy a megtérés milyen következményekkel járhat az élettörténetek struktúráira. Másodszor, elemeztem néhány megtérés utáni élethelyzetet, amelyben megfigyelhető volt a „*változások*” értelmezése. Harmadszor, kerestem olyan eseményeket az élettörténetekben, amelyek a megtérés utáni élet nehézségeiről szóltak. Ez utóbbival azt szerettem volna megvizsgálni, hogy hogyan tudják kezelni identitás kríziseiket a megkérdozettek.

Az empirikus anyag elemzéséhez a *megtérés*, az *élettörténet*, a *személyiség rétegei* és az *identitás* fogalmakat használtam fel. Mindenek előtt lássuk ezen fogalmak értelmezését.

I. MEGTÉRÉS ÉRTELMEZÉSEK KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A Krishna mozgalom gondolkodásmódja gyökeresen eltér a nyugati felfogástól. Röviden azt lehet mondani, hogy 1. A nyugati vallás idő és tér felfogása lineáris, szemben az Indiában elfogadott ciklikus szemlélettel. 2. Míg hagyományosan nyugaton az egyén egy földi élettel rendelkezik, s azután a végső életét vagy a mennyben vagy a pokolban tölti, addig az indiai szemlélet egy egyénhez több földi életet rendel, amit reinkarnációnak neveznek. További részletezés nélkül is látható a radikális különbség a kétféle világertelmezés között.

A vallásos megtérés önmagában is jelentős gondolkodásmódbeli változással jár, ami különösen igaz akkor, ha az egy nyugati emberrel egy keleti vallásba történik, mint amilyen a Hare Krishna mozgalom.

Rambo vallápszociológus szerint a megtérés az egy olyan komplex fogalom, amelyben az emberek, események, ideológiák, intézmények, elvárások, tapasztalatok megváltoznak. (RAMBO 1993. 158.) A megtérés értelmezéséhez a szerző egy leíró modellt dolgozott ki, amely több megtérés típusát különböztetett meg egymástól. Így nála a megtérés jelentheti (1.) a tradíció megváltozását,

¹ ISKCON: International Society for Krishna Consciousness.

(valaki iszlámból áttér a kereszténységbe), (2.) intézményes változást (baptistából áttérhet a katolikus hitbe) (3.) intenzitásváltozás (lehet valaki egy valláson belül elkötelezettebb), vagy egy (4.) új vallási mozgalomhoz való tartozást, csatlakozást. (Paloutzian foglalta össze: PALOUTZIAN ET AL. 1999. 1052.) Rambo a korábbi megtérés-kutatásokhoz képest új vonásként foglalkozott a „*kitérés*” fázisával is, amikor az egyén elhagyja egy idő után a vallásos közegét. (RAMBO 1993. 158.; GOOREN 2007. 344–345.)

A Rambó-féle negyedik típusú megtérés modelljét, az új vallási mozgalmakba való megtérést, többen többféleképpen írták le. Ilyen például a krízismodell, (ZINNBAUER – PARGAMENT 1998; PALOUTZIAN 2005), vagy az aktív–passzív modell, (RICHARDSON 1985), illetve még a népszerű vallási piacmodell is. (STARK – FINKE 2000)

A Hare Krishna mozgalmat, másképpen az ISKCON-t a szociológiában hagyományosan az új vallási mozgalmak közé soroljuk, a továbbiakban az ide történő megtérésekről esik szó.

Kraus és Eckert német vallápszichológusok személyiség tesztekkel végeztek kutatásokat. (KRAUS 1999) Többek között a Hare Krishna mozgalom tagjai között is. Kutatásuk alátámasztotta azt a nézetet, miszerint a mozgalom tagjai hierarchikus struktúrában élnek egy karizmatikus vezetővel, s erős szabályoknak és életmódbeli elvárásoknak tesznek eleget. Továbbá úgy vélték, hogy a Hare Krishna mozgalom tagjai gyakran önértékelési problémával küzdő személyek, akiknél jól működik a vallásos vezető idealizálása és bizonyos értékek túlhangsúlyozása. Az idealizált vallási vezetővel való kapcsolat növeli a tagok önértékelését, ami védelemet nyújt az egyén számára a csalódásokkal szemben. Esetükben bizonyos értékek túlhangsúlyozása elnyomja az agresszív indulatokat, mint amilyen például mások morális elítélése. További kutatási eredményük szerint a tagoknak a Krisna mozgalom segít stabilizálni énképüket. Úgy találták, hogy minél hosszabb ideje tagja valaki a mozgalomnak, annál stabilabb énképpel rendelkezik. (KRAUS 1999. 276.)

A megtérés személyiségre történő hatását, s témánkhoz ez a kutatási kérdés áll legközelebb, három szerző vizsgálta, akik visszamenőleg elemeztek több, mint száz publikációt ezzel kapcsolatban. (PALOUTZIAN – RICHARDSON – RAMBO 1999) Elemzésükhöz az új vallási mozgalmakról és a keresztény vallásokról szóló kutatásokat egyaránt felhasználták. Úgy találták, hogy a személyes tulajdonságok nem változnak meg a vallási megtérés következtében. (PALOUTZIAN ET AL. 1999)

Paloutzian folytatta a megtérés és a személyiség közötti kapcsolat kutatását, s korábbi kijelentésén finomított, miszerint ha a személyiség jellemvonása nem is változik, valami fontos területen azonban mégis érint a vallásos megtérés. Ez pedig nem más, mint a megtért ember identitása. Ez utóbbi magába foglalja a személyes célokat, értékeket, attitűdöket, hitek rendszerét. (PALOUTZIAN – PARK 2005; PALOUTZIAN 2005; PARK 2005)

Magyar szerzők közül Kamarás István Hare Krishna kutatásait, mint legfontosabbat kell kiemelni. A szerző átfogó kutatást végzett a mozgalom tagjai körében, s ő is használta többek között az élettörténeti módszert. A megtéréssel kapcsolatban a következő kijelentéseket tette: „*A megtérés előtti életüket mintegy lerázzák magukról. A múltat végképp eltörölni jegyében beszéltek az interjúalanyok a megtérés előtti életükről.*” (KAMARÁS 1998. 128.) Később még hozzáteszi: „*Többek esetében, úgy tűnik, hogy a megtérés nem paradigma-váltás, hanem ugyanannak a paradigmának a módosítva folytatása.*” (KAMARÁS 1998. 169–170.) Kamarás István idézett gondolatai is jól érzékeltetik a megtéréssel kapcsolatos változás és változatlanság dilemmáját.

Az idézett szakirodalmi források szerint a megtérés hatására nem a személyiség egésze, hanem annak egyik szintje, az egyéni identitás mutat alapvető változásokat.

A további elemzéshez szükséges McAdams amerikai pszichológus személyiség modelljét bemutatni.

II. A SZEMÉLYISÉGRÉTEGEK ÉS IDENTITÁS FELFOGÁSOK

McAdams szintetizálta a pszichoanalízis, a behaviorizmus és a humanista megközelítés személyiség elméleteit, s ezek alapján a kövezőket állítja. Szerinte a személyiség három rétegre bontható. Az első szintre a „személyiséget” meghatározó temperamentumot teszi, a személyre jellemző tulajdonságokra gondolva. Ez alapján mondható valakire pl. az, hogy introvertált vagy extravertált személyiség, kiegyensúlyozott, csendes, vidám természetű, vagy annak éppen az ellenkezője, stb. A szerző szerint egy ember jelleme (az első személyiségszint) stabilnak mondható, még egy vallásos megtérés után is. (PALOUTZIAN ET AL. 1999. 1067.; MCADAMS 1996) A második szinten a személyiség funkciói vannak, amivel az ember jellemvonásai segítségével alkalmazkodni képes környezetéhez. Olyan magatartásmódokra gondolhatunk itt, mint a kompromisszumra való készség, vagy képtelenség, a konfliktus kerülése, vagy éppen annak provokálása. S végül a harmadik szintre az egyén identitása tehető: önképe, élettörténete, gondolkodásmódja, életmódja, stb. Ezen a szinten dől el, hogy az egyén milyen értékek alapján él, mihez alkalmazkodik vagy éppen milyen spirituális céljai vannak. A témában született kutatások szerint a harmadik szint a legképlékenyebb, ez a réteg változékony. (PALOUTZIAN ET AL. 1999. 1069.)

Ebből a modelltől az látható, hogy a személyiség rétegei nem reagálnak egyformán a külvilág változásaira, míg az első szint viszonylag stabilnak mondható McAdams szerint, a harmadik szint viszont, amely a legérzékenyebb a társadalmi környezetre, a legképlékenyebbnek.

A továbbiakban megvizsgálom, hogy az élettörténetekben megjelennek-e, s ha igen, hogyan a megtérés következményei a megkérdezettek esetében. A folytatáshoz szükséges néhány szót szólni az élettörténetek sajátosságairól.

III. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

A megtéréstörténetek vizsgálhatók lettek volna különböző kvalitatív módszerekkel, mint például strukturált vagy félig strukturált mélyinterjúval, vagy élettörténeti interjúval. Az utóbbi mellett az szót, hogy az élettörténetekben a megkérdezettek önképükről, más szóval identitásról beszélnek.

Tudjuk azonban, hogy az élettörténeti interjúk retrospektívek, ami azt jelenti, hogy mindannyian a jelen perspektívájából mesélünk múltunkról. Ez a kijelentés azt jelenti, hogy a beszélő a „jelenlegi” életével kapcsolatos elégedettsége vagy elégedetlensége óhatatlanul megjelenik a múltjával kapcsolatos elbeszéléseiben. (MCADAMS 2011)

Az élettörténetek másik sajátossága, hogy az interjúalanyok figyelembe veszik, hogy kinek és milyen céllal mesélnek. (PÁSZKA 2009. 231–242.) Ez a jellegzetesség is befolyásolta a Krishna tudatú hívekkel készült interjúkat, mivel az életükről való mesélést missziós feladatnak fogták fel. Emiatt az elbeszélések természetes módon összekapcsolódtak a hitkérdések és teológiai kérdések ismertetésével. Továbbá nem meglepő módon, a megkérdezettek szívesebben beszéltek olyan dolgokról, amelyek pozitív változást hoztak az életükben, s – egy kivételével – kerültek a negatívabb események említését. Az élettörténeti elbeszélések öngazolások is egyben, ezért nem lehet csodálkozni, ha egy viszonylag zártabb közösség tagja kerülnek a közösségük nehézségeivel kapcsolatos témákat. Ez nem feltétlenül „hírzárlat” a külvilág felé, inkább az említett önmegerősítő funkció miatt van.

IV. A KUTATÁSBAN RÉSZTVEVŐK BEMUTATÁSA

A tanulmány tizenöt Krisna-hívő élettörténeti interjú alapján született, amelyek 2006 nyarán készültek egy magyarországi városban, átlagosan másfél-, kétórás terjedelemmel.² Mindegyikben megkérdeztük a vallásos megtérések előzményeit, annak lefolyását, s az azt követő változásokat.

Az interjúalanyok kiválasztásakor legfontosabb kritériumnak tűnt az életkor kérdése. Próbáltuk megkeresni a kutatás szempontjának legmegfelelőbb korosztályt. Az élettörténeti módszer alkalmazása azt is megkívánta, hogy az idősebb híveket szólítsuk meg, akiknek nagyobb rálátásuk és tapasztalatuk volt mindarra, amit átéltek. Az interjúalanyokkal való találkozás után hamar kiderült, hogy Krishna iránti elköteleződés mérőfoka, hogy az illető megtérése után beköltözött-e vagy sem a közösség templomába. A mozgalomban őket nevezik szerzeteseknek, illetve avatott vagy avatás előtt álló bhaktáknak. A megkérdezettek közül 13 fő szerzetes volt és 2 fő élt „*kinn*”, ők nem voltak szerzetesek.

Életkori megoszlásuk szerint kilenc fő tartozott a 35–40 éves korcsoporthoz, öt fő az 50–55 éves korcsoporthoz, s egy fő volt 25 éves. A megkérdezettek között kilenc férfi és hat nő szerepelt. Magyarországon a vizsgálat idején – az idősebb korosztály közé számított a Krishna tudatú hívek körében az, aki 35 éves korú volt.

V. AZ ÉLETTÖRTÉNETEK STRUKTÚRÁJA

A megkérdezettek közül (két fő kivételével) tehát mindenki szerzetesi minőségben, a mozgalom egyik templomában élt. A 24 órás szerzetesi élet teljes elköteleződést jelent a mozgalom eszméi, szándékai felé. Ezt nem felejthetjük el, amikor az alábbiakban az élettörténeteket tárgyaljuk.

A megkérdezett bhakták (szerzetesek) mindegyike elégedettségét fejezte ki „*új*” életével kapcsolatban. Megtérésükről, a templomba történő beköltözésükről azt állították, hogy egy hosszabb folyamat végeredménye volt. Ezt megelőzően több évig tartó keresésről, főként az ezoteriával való ismerkedésről számoltak be.

Az elbeszélésekben a mozgalommal szembeni kritika nem jelent meg. Ez érthető, mivel a megkérdezettek azt akarták üzenni élettörténeteikkel, hogy jó helyen vannak, jó döntést hoztak akkor, amikor a Krishna tudatot választották. (Egyetlen egy történet hangzott el, amely a mozgalom elhagyásával, a kilépéssel volt kapcsolatos, amelyről a későbbiekben lesz szó.)

Az élettörténetekben elmesélt sorsok – egyéni változataik ellenére – több momentumban hasonlítottak egymáshoz. A történetek többszöri újraolvasásakor a következő forgatókönyv bontakozott ki.

A megkérdezett Krishna szerzetesek megtérésük előtti életükről úgy beszéltek, mintha azokban traumák, vagy nagyobb krízisek nem jelentettek volna különösebb megrázkódtatást. Problémákról (válás, haláleset, betegségek) úgy beszéltek, mint amelyek okát idő közben már megértették volna. A Krishna tudat tanítása szerint mindenkinek a karmája szerint alakul a földi élete. Ha a múltban valaki valamilyen bűnt követ el, akkor annak szenvedés lesz a következménye a következő életében. Ezek alapján mondható, hogy az a jelenség, hogy a megkérdezettek nem keseregnek egy gyermekkori problémájukon, sérelmükön, azok részleteiről szinte megfeledkeznek,

² Ezúton is köszönöm néhai Tomka Miklósnak, tanáromnak és kollégámnak, (1941–2010) hogy ezzel a kutatással megbízott, s ösztönzött arra, hogy a megtérés kérdéskörével foglalkozzak.

akkor ez a megtérésük következményének – pontosabban a megtérés kapcsán bekövetkező személyiség változásnak – tudható be.

Az élettörténetek alapvetően nyugodt, kiegyensúlyozott családi életről meséltek, s olyan gyermekkorról számoltak be, amelyben szüleikkel, környezetükkel jó kapcsolatot ápoltak. S ha ez valakinél mégsem volt így, azt éppen, hogy csak megemlítette, de külön kihangsúlyozta az interjúalany, hogy ma már érti, hogy mi miért történt vele, korábban. Látszólag az iskolai, vagy a szakmai életükben sem történt – elbeszélésük szerint – nagyobb töréspont, mert ha mégis, azt úgy adták elő, mint amit azóta már feldolgoztak.

A 24 órás szerzetesi életforma átalakította életükben, hogy mi a fontos és mi nem. Jó példa erre az egyik Krishna tudatú szerzetesnő története, akit 15 évesen kitagadott az édesanyja, s ezért a nagymamája törődött vele a továbbiakban. A kitagadásról, az édesanyjáról és a nagymamáról az interjúalany éppolyan semleges érzelmi stílusban beszélt, mint élete minden más epizódjáról. Mint később elmondta, megtérése után megkereste édesanyját, s közölte vele, hogy megbocsátott neki. A témáról úgy beszélt, mintha mindez nem vele történt volna, mintha kívülről látná korábbi életét.

Az élettörténetek egy másik jellegzetes vonása volt a megtérés előtti „kereső”, vagy felfedező magatartás hangsúlyozása. A „keresést” alapvetően a nyugati kultúrával szembeni elégedetlenségre vezették vissza. Elmondásuk szerint nem kaptak választ az élet, a halál, vagy a betegség értelmével kapcsolatos kérdéseikre. Állításuk szerint már igen fiatal korban elkezdte őket érdekelni az ezotéria, a jóslás, az asztaltáncoltatás mellett a jóga és a mögötte lévő gondolkodásmód. Többek útja a reikin³ keresztül vezetett Krishnához. Az mondható az élettörténeteik alapján, hogy a „keresés” lépéseit nem tartották hiábavalónak, inkább szükségszerűnek. Hosszas „keresésük” egyik állomásán eljutottak valamilyen krishnás rendezvényre, ahol „úgy érezték, hogy hiteles válaszokat kaptak mindenre.”

Ezekből a „forgatókönyvszerű” elbeszélésekből a Krishna teológia határára következtethetünk. A megkérdezettek úgy látták, hogy törvényszerűen jutottak el oda, ahol voltak, (szerzetesi életmód), az „igazsághoz.”

Megtérésüket senki sem tette a Krishna mozgalommal való találkozásuk időpontjára. Mindannyian arról számoltak be, hogy sok időnek (értsd. több évnek) kellett eltelnie ahhoz, hogy a mozgalomhoz teljes idős szerzetesként csatlakozzanak. A csatlakozásukat – szerintük – nem előzte meg egy nagyobb döntés, mert „valahogyan minden elrendeződött.” Volt akinek megszűnt a munkahelye, vagy akit éppen elhagyott a menyasszonya, vagy akinek már nem éltek a szülei, stb. Nem kötötte őket „semmi” a külvilághoz, egyszerűen „elrendeződött” a beköltözésük. Ebben a témában is a Krishna tanítás perspektívája volt érzékelhető. Az elbeszélők úgy szerkesztették meg történeteiket, hogy azokból az derüljön ki, hogy ők már megtérésük előtt tudat alatt Krishnát keresték. Úgy válogatták össze a történeteket, olyan sorrendbe rakták az eseményeket, olyan szereplőket említettek meg az életükből, amelyek elvezették őket a Krishna mozgalomba. Ez az elbeszélői struktúra az életesemények speciális szelekciójának az eredménye, az „új” gondolkodásmódjuk szerint épültek fel.

Az élettörténetek szerkezetéből úgy látszik, hogy a megtérésüket nem töréspontnak tekintik, hanem olyan útnak, amely mindig létezett számukra, csak fel kellett fedezniük. Ezek szerint ők megtalálták, amit kerestek. A „keresésük” eredményét úgy fogták fel, hogy az elvezette őket az igazi identitás megtalálásához.

A továbbiakban részletesebben elemzünk néhány elbeszélést a megtéréssel kapcsolatos változásokról.

³ Reiki szó jelentése: univerzális életenergia.

VI. VÁLTOZÁSTAPASZTALATOK

A kutatásban résztvevőket minden esetben megkérdeztük arról, hogy hogyan érzékelték az életükben bekövetkezett változásokat megtérésük után. Az interjúalanyok hangsúlyozták, hogy a Krishna tudat követésének négy alapszabályát (1. hús, hal és tojásfogyasztás, 2. kábító és mámorító szerek használatának, 3. szerencsejáték és a 4. házasságon kívüli nemi élet tilalma) nem volt túlzottan nehéz betartaniuk. Legtöbben már a templomházba történő beköltözésük előtt, otthon is követték a négy szabályt. Az előírászerű imaéletet a szentírásolvasással együtt is naponta gyakorolták szerzetesi fogadalmuk letétele előtt. Az életmódban bekövetkezett változásokat, bármennyire is jelentősnek tűnnek egy kívülálló számára, a szerzetesek nem nehézségnek, hanem eszköznek tekintették.

Az egyik 32 éves szerzetes szerint „*a szerzetesi életstílus olyan mértékben különbözik a polgári élettől, hogy csak megtanulni ezt és szocializálódni erre a fajta életre, az teljes koncentrációt kíván. Az első néhány évem ezzel telt el gyakorlatilag.*” Egy fiatalabb, 25 éves szerzetes pedig (aki több éve volt szerzetes a megkérdezés idején) a következőket emelte ki a változásokról: „*kicsit szabályozottabb lettem*”, vagy „*amíg nem ismertem a Krishna tudatot, addig úgy éreztem, mintha lebegnék a levegőben.*” A változásnak megint egy másik aspektusa, amikor valaki arról beszélt, hogy a földi vágyaktól való megszabadulás megtapasztalása volt fontos számára: „*Apró jel van rá, tapasztalom én is, különben nem lennék itt, hogy csendesedik ez a vágy, le tud tisztulni.*” Vagy ugyanő, hogy „*vannak rossz dolgok az elménkben, de sokkal kevesebb, mint korábban*”, s így folytatta: „*Minden egyes nap, minden egyes kicsi dolog az életünkben egy nagy változás ilyen szempontból. Csak nem mindig így éljük meg. Mindennap próbálunk jobbak lenni.*”

Az idézetek szerint a szerzetesek a változásokat szükségesnek tekintik, s az új gondolkodásmódjukkal együtt járóan.

Lássunk most néhány hosszabb idézetet a változások további részleteiről:

Szerzetes I. (36 éves szerzetesnő): „*A természet nem változik meg. Én mindig egy nagyon akaratos nőszemély voltam és az is maradok. De meg kell tanulni jó irányba használni, vagy nem mindenki felé használni. Megtalálni a helyemet, hol is vagyok én... Megtanultam beengedni az embereket a szívembe. Megtaláltam a kiegyensúlyozottságot, hogy hogyan lehet áldozatot vállalni másokért, s közben megmaradjon az önbecsülésed. Nagyon nehéz, hogy feláldozd magad.*”

Az idézet szerint az emberi természet nem változott meg, csak annak felhasználása alakult át a megtérés után. Ezek a gondolatok összecsengnek McAdam személyiség modelljével. A szerző azt állítja, ahogyan fentebb már erről volt szó, hogy az emberi tulajdonságok stabilak, azok nem változnak meg, csak azok működés módja. Ebből levonható az a következtetés, hogy a példánk szerint sem változott meg a beszélő személyisége első szinten. A beszélő szerint megtanulta másképp felhasználni „*természetét*”, vagyis az elkezdett másképp működni.

Szerzetes II.: „*A személyiségem változott, nyitottabb leszek mások iránt. Nekünk ez kell is, mert mi nemcsak tanuljuk a szentírásokat, hanem próbáljuk átadni másoknak is. Ez fejleszti a személyiséget, figyelmesebb lesz másokkal szemben... Én nem voltam olyan, hogy egy helyben üljek. Amikor azonban elveszítettem a munkámat, akkor egy darabig ültem és meg voltam rökönnyödvé, hogy miért éppen velem történt ez meg. Vannak időszakok, amikor az ember élete nehezebb. Nem mindenkinek, de valakinek olyan a karmája. Tehát, hogy az előző életében lévő cselekedeteit vagy ebben az életben, amit csinált, bűnös tetteket, annak lesz egy visszahatása. Kap nehézséget az életében: betegséget, nem jó testet. Én akkor még tudatlan voltam. Mindent elveszítettem, ami idáig volt. Munkahelyem, a megélhetésem, amiben hisz az ember, hogy ez az életem értelme, hogy fenntartsam magam. Mert az hisszük. Én 35 éves fejjel kezdtem el a krishna tudatot. Ebben a korban sokan nem is mernek ilyesmivel foglalkozni, mert azt gondolják, hogy nem tudnak változni. Életmódváltás van:*

más ruhát kell felvenni, másképpen kell hordani a frizuránkat... Szokták mondani, hogy nekünk hasonló arcunk van. – legyen idősebb-fiatalabb. De ez a belső sugárzás.”

Ebben az esetben összetettebb módon mutatta be a beszélő a változási folyamatokat. Maga a változás háromféle tartalommal jelent meg. Először személyiségváltozásként, majd egy konkrét életesemény átértelmezéseként, ami gondolkodásmódbeli változásra utal, majd pedig életmódbeli változásként.

A beszélő *személyiségváltozásnak* nevezte azt, hogy *nyitottabb lett mások felé*. Alaposabban szemügyre véve a szöveget azonban azt láthatjuk, hogy itt nem egy új *jellemvonás megjelenéséről van szó*, hanem már egy meglévőnek a felerősödéséről szolt. A szövegben a beszélő saját maga módosította kijelentését, amikor a *személyiségváltozás* fogalmát felcserélte a *fejlesztési személyiséget* fordulatra. „*Nyitottabb leszek...*” A változás kifejezés alatt tehát fejlődést értett. Az emberek iránti nyitottsága felerősödött, mert alkalmazkodnia kellett a mozgalmon belüli elvárásaihoz, mint amikor prédikátori, vagy tanító feladatokat kellett ellátnia. S az alkalmazkodás képességét a személyiség szint 2. rétegére helyezte McAdams.

A beszélő egy másik változásról is beszámolt, mégpedig egy biográfiai esemény kapcsán. Ez a szövegrész attól érdekes, hogy maga az interjúalany teszi nyilvánvalóvá, hogy ő hogyan értelmezte át múltjának egy eseményét. Magának az átértelmezési folyamatnak lehetünk tanúi, hiszen a megkérdezett elmondta a korábbi és az új értelmezését is munkanélküliségével kapcsolatban. Megtudtuk, hogy korábban nem tudott mit kezdeni munkanélküliségével, összeomlott világa. „*Miért éppen velem történt mindez.*” „*Megrökönyödtem...*” „*Mindent elveszítettem, ami idáig volt...*”, „*megélhetésem...*” S magyarázatot a Krishna tanításból merített, az új világ-értelmezése érthetővé tette számára, hogy miért éppen vele történt mindez. Kimondta, hogy a karmája miatt lett munkanélküli, s azt is látta, hogy erre a nehézségre szüksége volt az előző életében elkövetett bűnei miatt. Ez az értelmezésben bekövetkezett változás gyökeres fordulatot mutat. Az élet értelmével kapcsolatos változás a harmadik személyiség szintet érinti, vagyis az identitást. Ugyanerre a folyamatra utal, – identitásváltozásra – a rendszeres imaélet következménye, a „*belső sugárzás*” megjelenése az arcon.

Erre vezethető vissza az életmódban bekövetkezett olyan átalakulás is, mint amilyen a ruha vagy a hajviselet megváltoztatása. Ezek a folyamatok is a személyiség harmadik szintjének változására utalnak.

Szerzetes III: „*Nehéz volt anyámat rászoktatni arra, hogy vegetáriánus lettem. Nem úgy főzött, hogy én hajlandó voltam megenni. Ezért én kezdtem el főzni. 6 éven keresztül főztem otthon. Azt ette anyám, amit én főztem. Egy idő után hajlandó volt úgy főzni, ahogy én elfogadtam. Ez volt egy váltás. Nem az volt a váltás, hogy vegetáriánus legyek. Nem volt ragaszkodásom a húshoz. Inni –, nem ittam. Soha nem bagóztam. Egyetlen egyszer próbáltam ki a cigit, de majdnem megfulladtam, annyi elég is volt. S nem volt ragaszkodásom a testi kapcsolathoz sem... A nőket két kategóriába tudtam sorolni. Az egyik, akihez érzelmileg ragaszkodtam. Ez viszont meggátolta a testi kapcsolatot, mert úgy gondoltam, hogy az kevesebb annál. Degradálta volna ezt az egész kapcsolatot, mert már nem érdekelt volna a személye. A másik, akivel nem volt érzelmi kapcsolatom. Ők viszont nem érdekelték.*”

A harmadik beszélő a Krishna tudat négy szabályával kapcsolatos viszonyát mesélte el. Állítása szerint nem volt nehéz lemondania a húsról, az italról, a cigarettáról és a szexualitásról sem. A válaszában, különösen ahogyan a szexualitásról beszélt, szintén a jelenlegi gondolkodásmódja érzékelhető. A négy szabály betartása a személyiség második és harmadik szintjét érinti, amelyeken a McAdam féle modellben az emberi magatartás és a gondolkodásmód tehető.

Összességében elmondható, hogy a beszámolók szerint a megterés hatására nem az emberi tulajdonságok, hanem a magatartás és a gondolkodásmód változott meg alapvetően. Ez a két szint az, amelyet a vizsgált esetekben a megterés módosított.

Kilépéstapasztalat, mint identitás krízis

A Krishna szerzetesek megtérésük után napi 24 órában azért dolgoznak, hogy Krishnához kerüljenek közelebb, mert felfogásuk szerint így érhetik el igazi énjüket. Megtérésük számukra az „igazi én” megtalálását jelentette. Ez az identitás számukra stabil, az egyetlen, az IGAZ, ami soha többé nem változhat meg. Ebből a perspektívából nézve a Hare Krishna mozgalom egy olyan identitást kínál fel, amelyet meg kell találni, s utána „művelni” kell, hogy egyre közelebb kerüljenek Istenhez. A szerzetesek mindennapi élete a tökéletesedésről szól, ezért érhető, ha a templomközösségből való kilépés identitáskrizist jelenthet a bennmaradók számára. A kutatás során az utóbb idézett szerzetes beszélt az ezzel kapcsolatos kríziséről is:

Szerzetes III: *„Amióta ismerem a Krishna tudatot, soha nem merült fel bennem, hogy meg akarom szakítani. Viszont volt egy-két szituáció, amikor nem tudtam, hogyan lehet tovább menni. Volt egy központunk, aminek a kialakításán nagyon sokat dolgoztunk. A barátaimmal együtt. Egyszer csak kiderült, hogy az egyik lány elment. Négy nap múlva elment a fiú is. Azok, akikkel a legtöbbet güriztem., akik akkor a legközelebb álltak hozzám. Nem értettem, hogy mi van. Hova mentek? Tudom, hogy hova, mert együtt mentek, azóta is együtt vannak ... ha itt töltött egy pár évet, akkor nem érted, hogy hogyan lehet elmenni. Nem érted, hogy ha valaki itt van, komolyan gyakorolja, és ők komolyan gyakorolták a krishna tudatot. Ez egy olyan sokk volt nekem, amit nem tudtam megemészteni, mind a mai napig. De nem haragszom rájuk. Azon gondolkodtam, hogy mi az, amit rosszul csinálok, miért nem működik ez a dolog? Nem az merült fel bennem, hogy a Krishna tudat rossz vagy hibás, nem követhető. Hanem az merült fel bennem, hogy miért nem tudják az emberek követni? Mi az, ami arra visz embereket, hogy elhagyják? Ez egy olyan sokk volt a számomra, ami miatt kellett valamit csinálnom. Elmentem a Krishna völgybe, mert úgy éreztem, hogy ki kell kapcsolnom, mert megőrülök. Ezt szó szerint értsd! Akkor olyan szituációban voltam, hogyha innen nem megyek ki most, (templomház) akkor fölöttem magam! Nem értettem a helyzetet. ... A Krishna völgyben nem hagyták, hogy a saját agyamba boruljak s hülyeséget csináljak...”*

A történet elbeszélője látszólag arról beszél, hogy azt nem érti, hogy barátai miért hagyták el azt, amit megtaláltak már a Krishna tudatban. A szövege azonban ennél többről szól.

„Azon gondolkodtam, hogy mi az, amit rosszul csinálok, miért nem működik ez a dolog? Nem az merült fel bennem, hogy a Krishna tudat rossz vagy hibás, nem követhető. Hanem az merült fel bennem, hogy miért nem tudják az emberek követni?” Az idézetben olyan, mintha csak egy dolog igazatná, lényegében azonban három dolgot ütköztet össze. Az első önmagával kapcsolatos, mert elkezdett kételkedni magában. A második a Krishna tudat volt, amelyet továbbra sem kérdőjelezett meg. S harmadikként általában az emberek viselkedését kérdőjelezte meg, azokat, akik soha nem tudják/nem akarják követni a Krishnát.

Ezekben a mondatokban lényegében a személyes identitás kérdőjeleződött meg, a „mit csinálok rosszul?” önvádban. A beszélő leszögezte, hogy az IGAZ ÉN (Krishna) továbbra is megkérdőjelezhetetlen maradt számára. Itt jön a krízis igazi oka, hogy a legjobb barátai „visszaestek” azok közé, akik nem tudják követni a Krishna tudatot, ami szerinte érthetetlen. A történetből kiderült, hogy a személyes ÉN elbizonytalanodott, mert megtudtuk, hogy „majdnem megőrült...” Miért nem elég az, amit ő tesz? Mit csinált rosszul-kérdezgette magától.

Kérdés, hogy nem túlzás ilyen állapotba kerülni annak, aki naponta hitelesíti önmaga előtt megtérését? Másik kérdés, hogy miért érintette ennyire mélyen a barátai távozása? A válaszokra nem kaptunk választ a beszélőtől, de azt tudjuk, hogy problémája lecsillapodott, hiszen szerzetes marad. Egy lépéssel azonban érdemes továbbmennünk a történet értelmezésében.

Kérdezzük meg, hogy mi volt a történet mesélőjének rejtve maradt, ki nem mondott problémája? Miért került egyáltalán krízishelyzetbe? A választ nem tudhatjuk pontosan, de feltételezhető, hogy egyik problémája az lehetett, hogy nem értette fájdalmának igazi okát. Talán számára is ismeretlen volt az az érzés, hogy barátaihoz ennyire ragaszkodott. Mit nem tesz jól, ha ennyire erősen tud ragaszkodni földi kapcsolatokhoz? Hiszen már évek óta azért imádkozott, hogy megszűnjenek ragaszkodásai a földön. A mindennapos erőfeszítései, imái ellenére fájdalmat és veszteséget érezhetett. Ugyanakkor ez felvetette számára, hogy miért nem működik éppen ebben a krízishelyzetben a Krishna tudata? A közösség tapasztaltabb tagjai tudhatták, hogy a „kilépés” krízishelyzettel járhat a bennmaradók számára. Ilyenkor a Krishna tanítás legitimitását kell visszaállítani. A történet szerint a közösségből érkező traumát a közösség tagjai gyógyították. Ugyanakkor az is elhangzott, hogy a „*mai napig nem tudtam felfogni*”. Vagyis a trauma elmúlt, de annak nyoma megmaradt. Úgy, mint az „igazi” életben, amikor a seb már beforrt, de a sebhely nem tűnt el.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban több oldalról megvizsgáltam a megtérés hatását a személyes identitásra.

Azt találtam egyrészt, hogy a Hare Krishna mozgalom szerzeteseinek élettörténete az „új gondolkodásmód” szerint strukturálódott. Életük múltbeli eseményei csak olyan szempontból voltak fontosak, hogy azok milyen szerepet kaptak a Krishna tudathoz való eljutáshoz. Ennek következménye volt az élettörténetek „homogenizálódása”. A hasonló fordulatok sokasága az utólagos értelmezési keret egyformaságának köszönhető.

Másfelől, a saját kutatásommal megerősítettem azokat a szakirodalomban olvasható megállapításokat, mely szerint a személyes tulajdonságok nem változtak meg a megtérés következtében, de az identitás elemei igen. A McAdams-féle személyiségmodellt vettem alapul, s megerősítettem, hogy a megtérés „csak” a második és a harmadik szinten hozott változásokat, vagyis a személyes identitás szintjén. Az első szinten, a személyes tulajdonságok nem változtak meg az alanyok szerint sem.

Harmadrészt, elemeztem egy történet segítségével a mozgalomból való kilépés következményeit. A mesélő szempontjából, aki bennmaradt a mozgalomban, a kilépés identitáskrízissel járt. Egy zárt közösségből való kilépés, amely legitimitását a tanításába vetett hitének köszönheti, megrendítheti a bennmaradókat. A sebet, amelyet a kilépés okozott, az egyén egyedül nem tudta begyógyítani, ahhoz a közössége segítségére volt szüksége. Annyiban gyógyult be a seb, amennyiben a közösség tagjai kezelni tudták az ilyen jellegű krízist.

IRODALOM

BARKER, EILEEN (2008): Ideology and Cultural production. *Contemporary Sociology* Jul. 2008. vol. 37. no. 4. 345–346.

BERGER, PETER L. – DAVIE, GRACE (2008): *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. Ashgate.

BERGER, PETER L. – LUCKMANN, THOMAS (1966): *The social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York, Doubleday.

BÖGRE ZSUZSANNA (2003): Élettörténeti módszer elméletben és a gyakorlatban. *Szociológiai Szemle* 1. sz. 155–168. <http://www.mtapti.hu/mszt/20031/009.pdf>.

BÖGRE ZSUZSANNA – SZABÓ CSABA (2010): *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Szeged, METEM – Szent István kiadó.

BRYANT, EDWIN F. – EKSTRAND, MARIA L. (2004): *The Hare Krishna Movement*. New York, Columbia University Press.

EMMONDS, ROBERT A. (2000): Is Spirituality an Intelligence? Motivation, Cognition, and the Psychology of Ultimate Concern. *The International Journal for the Psychology of the Religion* vol. 10. no. 1. 3–26.

GALLAGHER, EUGENE V. (1990): *Expectation and Experience. Explaining Religious Conversion*. Atlanta, Scholar Press.

GOOREN, HENRI (2007): Reassessing Conventional Approaches to Conversion: Toward a New Synthesis. *Journal for the Scientific of Religion* vol. 46. no. 3. 337–353.

KAMARÁS ISTVÁN (1998): *Krisnások Magyarországon*. Budapest, Iskolakultúra.

KRAUS, DANIEL (1999): Psychological Studies of New Religious Movement: Findings from German-Speaking Countries. *The International Journal for the Psychology of Religion* vol. 9. no. 4. 263–281.

LOFLAND, JOHN – STARK, RODNEY (1965): „Becoming a World-Saver: The Theory of Conversion to a Deviant Perspective.” *American Sociological Review* vol. 30. no. 6. 862–874.

LONG, THEODORE E. – HADDEN, JEFFREY K. (1983): Religious Conversion and the Concept of Socialization: Integrating the Brainwashing and Drift Models. *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 22. no. 1. 1–14.

MCADAMS, DAN P. (1996): Personality, Modernity, and the Storied Self: A Contemporary Framework for Studying Persons. *Psychological Inquiry* vol. 7. no. 4. 295–321.

MCADAMS, DAN P. (2011): Narrative Identity. In *Handbook of Identity Theory and Research*. Springer. New York – Dordrecht – Heidelberg – London. 99–116.

PALOUTZIAN, RAYMOND F. (2005): Religious Conversion and Spiritual Transformation. A Meaning-System Analysis In Paloutzian, Raymond F. – Crystal, L. Park (eds.): *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York – London, The Guilford Press. 331–348.

PALOUTZIAN, RAYMOND F. – PARK, CRYSTAL L. (2005): Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion. In Paloutzian, Raymond F. – Crystal, L. Park (eds.): *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York – London, The Guilford Press. 3–21.

PALOUTZIAN, RAYMOND F. – RICHARDSON, JAMES T. – RAMBO, LEWIS R. (1999): Religious Conversion and Personality Change. *Journal of Personality* vol. 67. no. 6. 1047–1079.

PÁSZKA IMRE (2009): *Narratív történetformák*. Szeged, Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó.

PATAKI FERENC (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris.

RAMBO, LEWIS R. (1993): *Understanding religious conversion*. New Haven, Yale University Press.

- RICHARDSON, JAMES T. (1985): The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/ Recruitment Research. *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 24. no. 2. 119–236.
- RIESSMANN, CATHERINE KOHLER (1993): Narrative Analylis. Newbury Park – London – New Delhi, Sage. *Qualitative Research Methods series* vol. 30.
- ROCHFORD, BURKE, E. (2007): *Hare Krishna Transformed*. New York – London, New York University.
- ROCHFORD, BURKE, E. (2009): Succession, religious, switching, and schism in the Hare Krishna movement. In Lewis James, R. – Lewis Sarah, M. (eds.): *How Religious Divide Account*. Cambridge University Press. 265–295.
- SENGERS, ERIC (2006): 'Do You Want to Receive a Missionary at Home?: Conversion and the Religious Market. *Exchange* vol. 35. no. 1. 5–17. also available online: www.brill.nl.
- STAPLESM, CLIFFORD L. – MAUSS, ARMAND L. (1987): Conversion or Commintement, A Reassessment of the Snow and Machalek Approach to the Study of Conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 26. no. 2. 133–147.
- STARK, RODNEY – FINKE, ROGER (2000): *Acts of Faith. Explaining the Human Side of Religious*. Berkeley, University of California Press. 118–125.
- WEISS, ARNOLD S. – COMREY, ANDREW L. (1987): Personality Characteristics of Hare Krishnas. *Journal of Personality Assessment* vol. 51. no. 3. 399–413.
- ZINNBAUER, B. J. – PARGAMENT, K. I. (1998): Spiritual Conversion: A Study of Religious Change among College Student. *Journal for the Scientific Study of Religion* 37. 1988. 161–180.

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL.

GAZSÓ FERENC

PÁLYAKÉP
A SZOCIOLÓGIA
SODRÁSÁBAN

www.belvedere.hu
BELVEDERE

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL.

Társadalmi integráció

Szerkesztette
Kovách Imre

Az egyenlőtlenségek,
az együttműködés,
az újraelosztás
és a hatalom szerkezete
a magyar társadalomban